

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192155

UNIVERSAL
LIBRARY

प्रस्तावना

गेल्या साली 'विविध वृत्तांत' आलेली मराठी शाहीर ही लेखमाला, पुनः पुस्तकरूपाने प्रकाशित करितांना, जखर वाटलेल्या ठिकाणी त्यांत भर घातली आहे. संत व पंडित कवींचे अनेक चहाते आहेत, तसे अर्वाचीन नव्या कवींचेही भक्त आहेत. परंतु मराठी राज्याच्या अखेरच्या काळांत, ज्यांनी केवळ स्वतंत्र पद्धतीची काव्यरचना केली, त्या शाहीर कवींकडे बरेच दुर्लक्ष होत असते. ते दूर करण्याच्या इच्छेने या लेखमालेला 'विविध वृत्तांत' सुरवात करतांना फक्त चार किंवा सहा लेखांकांत हा विषय पुरा करण्याचा उद्देश होता. पुढे लिहिण्यास सुरवात केल्यावर संकल्पित प्रकारापेक्षा जास्त विवरण करण्याची आवश्यकता भासू लागली. शाहिरांच्या काव्यांतील वैशिष्ट्य, त्यांच्या काव्याची तुलना वगैरेचे विवेचन करावेसे बसू लागले आणि या लेखाचा विस्तार पुष्कळच वाढला.

शाहीरी काव्याची चर्चा करितांना मराठी कविता व वाङ्मय याविषयी सामान्यतः जे विवेचन केले आहे त्यांतील कित्येक मुद्यांसंबंधाने मत्भेद होण्याचा संभव आहे. त्याविषयी इतकाच इशारा द्यावासा वाटतो की, संज्ञे कवींच्या काव्याची चर्चा करितांना लेखकाने त्यांची कृति केवळ 'काव्य' या दृष्टीने अभ्यासिली आहे. ईश्वरी अवतारांनी केलेली प्रासादिक रचना, अशी भावना त्या कविते विषयी धरलेली नाही; त्याबद्दल कोणा संतभक्तांचा रोष झाल्यास इलाज नाही.

लेखमाला चालू असता, अनेक सूचना करून ज्या मित्रांनी उत्तेजन दिले त्यांचा मी आभारी आहे. त्याचप्रमाणे ही लेखमाला कंटाळवाणे भारूड/आहे, असा इशारा देऊन ती कंटाळवाणी न होता वाचकांस चित्तवेधक वाटेल अशा स्वरूपांत ठेवण्याची ताकीद वारंवार देणाऱ्या टीकाकारांचेही उपकार कदाचित त्यांच्या नकळत झाले आहेत.

महाराष्ट्र सरस्वतीची ही सेवा गोड करून घेण्याची महाराष्ट्र वाचकवृत्तास सविनय विनंती आहे.

मुंबई,
ता. २० मार्च १९३०.

श्रीपाद महादेव वर्दे.

मराठी शाहीर.

थोडासा पूर्वतिहास :

तें हें दिव्य कवित्व दुर्विधिवशें हीनत्व कां पावलें !

त्याची बूज करावया न अगदीं कोणी कसें राहिलें !

—केशवसुत.

शाहीर आणि त्यांचीं कवनें यांनीं मराठी वाङ्मयांत अठळ स्थान मिळविलें आहे. शाहीरांच्या पोवाड्यांत मराठ्यांच्या इतिहासाचीं अमूल्य बीजे आहेत ही गोष्ट विद्वन्मान्य झालेली आहे. इतकेंच नव्हे तर कित्येक प्रसंगीं इतर ऐतिहासिक साधनांपेक्षां पोवाड्यांना जास्त विश्वसनीय समजण्याकडे कित्येक संशोधकांचा कल झुकतो. पोवाड्यांतील ऐतिहासिक माहितीला कोणत्या बाबतींत महत्त्व द्यावें हा प्रश्न बादप्रस्त आहे. मराठी राज्याच्या इतिहासाचें साधन म्हणून पोवाड्यांना बरेंच महत्त्व आहे; तथापि मराठी काव्य आणि भाषा यांच्या इतिहासांत पोवाड्यांची योग्यता त्याहून विशेष आहे. पोवाडे हा जसा शाहिरी-वाङ्मयाचा एक भाग आहे तसाच लावण्या, फटके आणि कटाव हा त्याच शाहिरी-वाङ्मयाचा दुसरा भाग आहे. शाहिरी वाङ्मयाच्या या शाखेचा परामर्श घेणें हा प्रस्तुत ग्रंथाचा उद्देश आहे.

आंग्लपूर्वकाळीं मराठी वाङ्मयांत गद्यरचना फारच थोडी होती. या काळांत मानभावांचे सांकेतिक भाषेत लिहिलेले सांप्रदायिक ग्रंथ, बखरी, वैद्यक, ज्योतिष, मंत्रज्ञान व रसायनक्रिया वगैरे छास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथ, याबाहेर मराठी गद्यसारस्वत फारच थोडें आढळेल. बेताळपंचविशी, सिंहासनबत्तिशी यांसारखे गद्यग्रंथ लिहून ते मुलांकडून वाचविण्याचा प्रघात होता, असें महाराष्ट्र-सारस्वतकार लिहितात. नाना फडणविशांचें आत्मचरित्र, हनुमंत स्वामीकृत रामदास-चरित्र वगैरे चरित्रात्मक असे कांहीं गद्य ग्रंथ होते; परंतु तेही बखरवजाच होते. यांतील कांहीं बखरींची

भाषा ढोलदार, तेजस्वी, प्रौढ व जोरदार आहे; तथापि या बक्षरीवजा गद्य वाङ्मयाचा फारसा प्रसार झालेला नव्हता. कोणत्याही भाषेचा इतिहास घेतला तरी मुद्रणकलेने वाङ्मयांत क्रांति घडवून आणिली आणि पद्यरचनेला श्रेष्ठ स्थानापासून खाली ओढून गद्य सारस्वताला वरचे स्थान दिले, असे आढळून येईल. मुद्रणकलेचा प्रसार महाराष्ट्रांत व हिंदुस्थानांत आंग्लोत्तर काळांत झाला. आंग्लसत्तेने हिंदभूमि अंकित केल्यावर ज्या अनेक घडामोडी झाल्या, त्यांत हिंदी वाङ्मयाच्या प्रांतांत गद्य व पद्य यांच्या स्थानांचीही उलटापालट झाली; हे स्थित्यंतर साहजिकच घडून आले. मुद्रणकलेचा प्रसार होण्यापूर्वी पद्यरचनेला महत्त्व कां होतें व छापखान्यांच्या मोईमुळे गद्याला श्रेष्ठत्व कां आले हे थोड्याशा विचाराने समजून येण्यासारखे आहे आणि त्याचे विवेचनही आजवर अनेकदा झालेले असल्यामुळे त्याच्या विवेचनांत येथे शिरण्याचे प्रयोजन नाही. एक गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. ती ही की, मुद्रणकलेने जी क्रांति घडवून आणिली तिच्यामुळे पुढील काळांत महाकाव्यांना पूर्वीसारखी मान्यता मिळणे शक्य नाही. त्याप्रमाणेच परमार्थासारख्या विषयाचे देखील विवरण करून त्याचा जनतेत प्रसार करायचा । झाल्यास यापुढे पद्यरचनेपेक्षा गद्याचे अवलंबन करणे जास्त फलदायी होईल. तथापि संगीतकला आणि पद्यरचना यांचा अन्योन्याश्रयसंबंध नडलेला आहे; गद्यापेक्षा पद्य हे पठण करण्यास सुलभ आहे; गद्यापेक्षा पद्याच्या योगाने थोड्या शब्दांत जास्त अर्थ संकलित करिता येतो; अलंकारयुक्त साहित्यरचनेला गद्यापेक्षा पद्यांत जास्त वाव मिळतो, इत्यादि अनेक गुणामुळे पद्यरचनेचे महत्त्व राहाणारच !

मराठी गद्य सारस्वताचा खरा जन्म आणि विकास आंग्लशाहीनंतर झाला. त्याप्रमाणेच मराठी शाहीरी वाङ्मयाची खरी सुरुवात शिवशाहीपामुन झाली. पेशवाईत या वाङ्मयाचा विकास झाला आणि पेशवाईनंतर लव गच ते अस्तमय होऊन आधुनिक मराठी काव्याच्या रूपाने त्याचा पुनजन्म झाला असे म्हणता येईल. शिवपूर्वकाळांत शाहीरी वाङ्मय मुळीच असे म्हणणे अविचाराचे होईल. अमिनदास ऊर्फ अज्ञानदास यांनी केल्या

अफझलखान वधाच्या पोवाड्याहून जुना पोवाडा उपलब्ध नाही. शिवपूर्वकाळातील तालिकोट ऊर्फ राक्षसतागडीच्या लढाईची बखर मिळाली आहे; त्याप्रमाणे वरीलपेक्षा जुना पोवाडा मिळण्याचा संभव दिवसेंदिवस कमी होत आहे, ही खेदाची गोष्ट होय. या पोवाड्याची सुसंबद्ध रचना आणि ठेवण पाहतां शाहीराची कला त्या वेळी पुष्कळच प्रगतीला पोचली असली पाहिजे असे दिसून येते. ज्ञानेश्वरीत मराठी भाषेचे आणि ओवीबद्ध रचनेचे पूर्णतेस गेलेले स्वरूप दिसून येते; ते येण्यास मराठी ओवीबद्ध रचनेची सुरवात ज्ञानेश्वरकाळापूर्वी निदान तीनशे वर्षांपासून तरी झालेली असली पाहिजे असे अनुमान काढल्यास ते धाडसाचे होणार नाही. तसेच अज्ञानदासाच्या पोवाड्यांतील अंतर्गत प्रमाणांवरून शाहिरी कवनाचा इतके स्वरूप येण्यास निदान दीड-दोनशे वर्षांचा अवधि लोटला असला पाहिजे असे समजण्यास हरकत नाही. गोंधळी आणि शाहीर यांचे अस्तित्व जरी शिवछत्रपतीच्या काळापूर्वीपासून होते तरी शिवाजीने मराठी राज्याचा पाया घातला तेव्हांच शाहिरी काव्य भरास आले व खऱ्या शाहिरी कवनाचा उगम झाला त्यांत शंका नाही. कारण पोवाडे गाण्याला खरे स्फुरण देण्यासारखे विषय शाहिरी काव्याला शिवरायाच्या पराक्रमानेच पहिल्याने मिळवून दिले. मराठी राज्याचे वैभव जसे वाढत गेले, तशी पोवाड्याची साधी व गद्यसदृश रचना अपुरी पडू लागली. वैभवाबरोबर विलासीपणा वाढला. वीररसाला दिवसेंदिवस श्रृंगाराची जोड अधिकाधिक प्रमाणांत मिळू लागली. त्याचा परिणाम शाहिरी कवनावरही झाला. साधा, सरळ, परंतु जोरदार असा पोवाडा मागे पडून लावणीची रंगेल, मुरकेबाज तान मान्यतेस चढली. लावणीच्या रंगढंगांत कसकसे फरक होत गेले, मराठी राज्याच्या घडामोडीची प्रतिबिंबे शाहिरी काव्यांत कशी दिसून येतात याचे विवेचन पुढे येणारच आहे. त्यापूर्वी इतर मराठी कवितेहून निराळे असे जे कित्येक गुणदोष शाहिरीकाव्यांत आहेत त्यांचे दिग्दर्शन करणे आवश्यक आहे.

मराठीतील सर्वांत जुने उपलब्ध ग्रंथ मानभावी पंथाचे असून ते इसवी सनाच्या अकराव्या शतकातील आहेत असे रा. राजवाडे यांनी सिद्धितले

आहे. रा. रा. चिंतामण विनायक वैद्य, महाराष्ट्र-सारस्वतकार रा. भावे बगैरे विद्वानांना हे विधान मान्य झालेलें आहे. तथापि ज्याला महाराष्ट्राचा पहिला सर्वमान्य राष्ट्रीय ग्रंथ म्हणतां येईल तो ज्ञानेश्वरी होय. ज्ञानदेव, नामदेव आणि मुकुंदराज यांना समकालीन मानतात. ज्ञानेश्वरीची रचना इ. स. १२९० त झाली. त्यानंतर लवकरच म्हणजे इ. स. १२९३ पासून मुसलमानांच्या स्वाऱ्या दक्षिणेंत होऊन इ. स. १३१२ साली देवगिरीचें राज्य अह्लावद्दीन खिलजीच्या हस्तगत झालें. हरिहर आणि बुक्क यांनीं विद्यारण्य स्वांभीच्या सल्ल्यानें इ. स. १३१५ च्या सुमारास विजयानगरच्या राज्याची स्थापना केली. परंतु विजयानगरचें राज्य वस्तुतः महाराष्ट्रीय नसून तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस कर्नाटकांत होतें. विजयानगरच्या राज्याची स्थापना झाली त्याच सुमारास बहामनी राज्याचीही स्थापना झाली. सोळाव्या शतकाच्या सुरवातीस बहामनी राज्याची पांच शकलें झालीं. तीं संधि साधून कृष्णदेवरायानें विजापूर आणि कलबुर्गा हीं शहरे काबीज केलीं. कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांमधील ज्या सुपीक प्रदेशासाठीं बहामनी सुलतान आणि विजयानगरचे राजे यांच्या दरम्यान नेहमीं युद्धे चालत तो टापू हस्तगत करून रामराजानें कृष्णा नदीपर्यंतचा मुलूख काबीज केला. परंतु इ. स. १५६५ सालीं तालिकोटच्या लढाईत रामराजा मारला जाऊन विजयानगरचें राज्य नष्ट झालें.

महाराष्ट्राचा इतिहास आणि मराठी वाङ्मय यांचा फार निकट संबंध असल्यामुळे हा इतिहास लक्षांत घेणें आवश्यक आहे. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेनंतर दोनतीन वर्षांतच महाराष्ट्रावर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होण्यास सुरवात झाली आणि ज्ञानेश्वरीच्या रचनेनंतर अवघ्या बीस वर्षांनीं महाराष्ट्र मुसलमानांनीं यादाकांत केलें. त्यानंतर जरी विजयानगरच्या राज्याची स्थापना झाली तरी महाराष्ट्राचा बहुतेक भाग मुसलमानी सत्तेखालीच होता. परकीय अंमल आणि लढायांची धामधुम यामुळे मराठी भाषेची वाढ खुंटली व पुढें निदान अडीचशे वर्षेपर्यंत चांगला मराठी कवि अगर ग्रंथ झाल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. फार काय, पण ज्ञानेश्वरीदेखील लुप्तप्राय होऊन गेली, तिचें पुनः शुकनायांना अडीचशे वर्षांनंतर संशोधन करावें लागलें. महाराष्ट्रांतील मुसल-

मानी राज्याची पूर्ण स्थिरस्थावर झाल्यानंतर शांतता प्रस्थापित झाली, त्या वेळीं मुसलमानी राज्यांतही हिंदु सरदारांचें प्राबल्य वाढलें. हिंदु महाराष्ट्र पुनः उदयोन्मुख होऊं लागला; व शिवजन्मापूर्वीं सुमारे पाऊणशें वर्षांपासून मराठी वाङ्मय पुनः डोकें वर काढूं लागलें.

या अडीचशें वर्षांत मराठी वाङ्मयाची आबाळ होण्याचें कारण देशांतील अस्वस्थता हेंच बहुशः असावें. दक्षिणेंतील मुसलमान राजांनीं मुसलमानी धर्माचा करडेपणा कारणा गाजविल्याचें दिसत नाही. संभाजीच्या निधनानंतर सत्तावीस वर्षे महाराष्ट्रांत जी राजकीय अस्वस्थता उद्भवली, तिचे परिणाम मराठी वाङ्मयाला पुढच्या चाळीसपन्नास वर्षांपर्यंत जाणवले किंवा पेशवाईच्या अखेरीनंतरच्या राजकीय घडामोडीमुळें, देशांत स्वास्थ्य असतांही पुढच्या पन्नाससाठ वर्षांत मराठी वाङ्मयाची वाढ खुंटली, यावरून महाराष्ट्रांतील राजकीय उलाढालींचा मराठी वाङ्मयावर कसा परिणाम होत गेला हें अजमावता येण्यासारखें आहे. पेशवाईनंतर सुयंत्रित आणि सुव्यवस्थित आंगल राज्यकारभार सुरू झाला असतांही सुमारे साठ वर्षांपर्यंत मराठी वाङ्मयाची प्रगति जर कुंठित झाली, तर ज्ञानेश्वरानंतर मुसलमानी अमलाच्या अंदाबुंदीत अडीचशें वर्षे महाराष्ट्र सारस्वत दडपून गेलें याचें आश्चर्य वाटण्याचें कारण नाही. ज्ञानेश्वरापासून एकनाथापर्यंतच्या काळांत मराठी वाङ्मयरचनेला अगदींच खंड पडला होता असें मात्र नाही. ज्ञानेश्वरापासून शिवदिनकेसरी व नरहरी, महीपतीपर्यंत म्हणजे सुमारे पेशवाईच्या अखेरपर्यंत पांच साडेपांचशें वर्षे मराठी भाषेंत ग्रंथरचना करणाऱ्या नाथसांप्रदायाची परंपरा अव्याहत चालू होती. परंतु ज्ञानेश्वरानंतरच्या अडीचशें वर्षांत नांव घेण्यासारखा ग्रंथकार झालेला आढळत नाही, याचें कारण तत्कालीन अस्वस्थता हेंच असलें पाहिजे. या अडीचशें वर्षांनंतर एकनाथ, मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, अशी मालिका सोळाव्या शतकाच्या अखेरीपासून सतराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत लागून राहिली असून पुढें अठराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतही श्रीधर, महीपती वगैरेनीं तीच उज्ज्वल परंपरा चालविलेली दिसून येते.

तेराव्या शतकाच्या अखेरीपासून अठराव्या शतकाच्या शेवटापर्यंत हा जो मराठी वाङ्मयाचा इतिहास आहे त्यांत शाहिरी-वाङ्मय श्रीशिवाजी महाराजांपासून उदय पावलेल्या मराठी राज्याशी एकजीव झालेलं होतं, हा शाहिरी काव्याचा पहिला विशेष होय. आंग्लपूर्व मराठी वाङ्मय विशेषतः पद्यमय आहे हें वर सांगितलेंच आहे. त्या वाङ्मयाचे ठोकळपणें तीन विभाग पाडतां येतील. एक संतकवि, दुसरे पंडितकवि आणि तिसरे शाहीर कवि. अशा तीन प्रकारच्या कवीत हें वाङ्मय विभागलेलें आहे आणि या तिन्ही प्रकारांत भिन्नत्वदर्शक विशिष्ट गुण आढळून येतात.

संतकवींचा ओढा भक्तिमार्गाकडे आहे. संतकाव्य भक्तिमय, निवृत्तिपर, वैराग्य-वृत्तीचें आणि अध्यात्मशील असें आहे. ज्ञानदेव, नामदेव, आणि मुकुंदराज यांच्या वेळीं हिंदु राज्य होतें. त्या वेळीं नुकत्याच म्हणजे बाराव्या शतकांत होऊन गेलेल्या रामानुजांनीं जैन मतांचा पाडाव करून भागवत धर्माचा पाया घातला होता. जैन धर्माची छाया या भागवतधर्मावर पडलेली दिसून येते. त्यामुळें ज्ञानेश्वर, नामदेव आणि मुकुंदराज या तिघांच्याही ग्रंथांत निवृत्ति, वैराग्य आणि अध्यात्म यांचा पगडा बसलेला आहे. शंकराचार्यांच्या वेळेपासून बौद्धमतांतर्गत संन्यासाची प्रतिष्ठा वाढली. प्रपंचाला गौणत्व येऊं लागलें. ही वृत्ति बळावत गेलेली ज्ञानेश्वरीतही आढळते. गीतेचा अंतिम उद्देश अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त करण्याचा आहे; परंतु गीताकथनाचा फायदा घेऊन वेदांताचा ऊहापोह करण्याचा मोह व्यासांना झाल्यामुळें भगवद्गीतेचें स्वरूप असें विचित्र झालें आहे कीं, कर्म, भक्ति, ज्ञान, सांख्य, संन्यास वगैरेवरील व्याख्यानांत तो मूळ उद्देश वाळवंटांत गुप्त झालेल्या सरस्वतीप्रवाहासारखा गडप होऊन गेला आहे.

इदं ते गुह्यमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥

असें सांगून अर्जुनाला विचारस्वातंत्र्याची मुभा दिल्याचा आभास जरी होतो, तरी त्यापूर्वीचें गुप्तकथन कोणालाही धोंटाळ्यांत घालण्यासारखेंच आहे.

मध्येच विराट स्वरूपदर्शनासारख्या मेस्मेरिझमच्या प्रयोगानें तर्कशक्तीला भांबावून टाकण्यांत आलेलें आहे. आणि वरील 'यथेच्छसि तथा कुरु' अशी विचारस्वातंत्र्याची सनद देऊनही लगेच 'सर्वगुह्यतमं वचः' पुनः सांगितलें आहे. त्यांत ती सनद रद्द ठरवून 'मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु-सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।' हा अनन्यगतिकत्वाचा पूर्ण परावलंबी करणारा अत्यंत गुह्योपदेश आहेच. या श्रीभगवान्प्रणीत ब्रह्मविद्येच्या ब्रह्मघोटाळ्यांतून पार पडणें सामान्य जनांना दुरापास्त आहे. श्रीशंकराचार्य, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम किंवा टिळक यांच्यासारखे अलौकिक बुद्धिमत्तेचे पुरुष आपल्या प्रज्ञाचक्षूंनी या गीतोपदेशाचें विराट स्वरूप पाहाण्यास समर्थ झाले असतील. या ब्रह्मविद्येच्या हत्तीचें शूबाग्रापासून पुच्छमूलापर्यंत सर्वावयवी स्वरूप त्यांनीं तथातथ्य अवलोकन करून जाणिलें असेलही ! परंतु सामान्य जनतेची दृष्टि इतकी व्यापक नसल्यामुळें, त्याची चांचपणी करून हातास जो भाग लागला त्याप्रमाणें हत्ती खांबासारखा, मुसळासारखा, सुपासारखा, गोणत्यासारखा किंवा खराट्यासारखा आहे, असें ठरविणें सामान्य जनांना प्राप्त झालें. गीतामृतांत पोहोंचण्याचें सामर्थ्य अंगीं असल्यामुळें ज्ञानेश्वरादिकांनीं आध्यात्मिक जगताचा प्रपंच मोठ्या वैभवानें करून अक्षय कीर्ति संपादिली; परंतु सामान्य जनता ब्रह्मविद्येच्या मृगजलांत पोहण्याची धडपड करून निवृत्तीच्या वाळवंटांत मृतप्राय होऊन पडली. अलीकडे थिऑसफीच्या प्रसारानें जसें घडलें आहे, तसाच कांहींसा प्रकार भागवतधर्माच्या संतकवींनीं घडवून आणिला. स्वतः बिम्बाटबाई चांदी खंडांत थिऑसफीचा संसार चालवीत आहेत. थिऑसफीच्या अध्वर्यूमध्ये कर्तबगार आणि उद्यमशील माणसांचा भरणा आहे. परंतु बहुतेक अनुयायीवर्ग बाईचें आणि त्यांच्या निकट वर्तुळांतील थोर पुरुषांचें कौतुक करीत, व्यवसायविन्मुख होत्याता, मैत्रेयांच्या अवताराची परीक्षा करीत, कृष्णमूर्तीच्या डोक्याभोवतालचें तेजोवल्य हुडकण्यांत गर्क झालेला आढळतो. थिऑसफीनें नादावलेले बहुतेक तरुण, पुढाऱ्यांच्या बुद्धिवैभवानें चकित होत्याते, स्वतंत्र विचारांस पारखे झालेले, महत्त्वाकांक्षेचा संन्यास केलेले आणि ऐहिक

सुखाविषयी उदासीन असलेले असे आढळतात. भागवत धर्माच्या सामान्य अनुयायांची स्थिति अशीच झालेली होती. यिर्बोसफीने हिंदुधर्मातील तसेच विशद करून ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारास आळा घातला तसेच काम भागवत धर्माने केले. यिर्बोसफीने धर्मतत्त्वांची उजळणी केली, परंतु भाविक भोळ्या समजूती आणि धर्माधता यांना उत्तेजन दिले. तसेच संतकविप्रणीत भागवतधर्मानेही केले. स्वतः एकनाथाने अस्पृश्योद्धार केला, पण त्याचे भक्त कोरेच राहिले ! संतांची शिकवण निवृत्तिमार्गाला उत्तेजन देणारी, संसार-सुखाला फोल ठरविणारी, प्रापंचिक पुरुषार्थाला धुळीस मिळविणारी आणि अल्पसंतुष्टतेला पोसणारी अशी होती ! एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस विष्णुबुवा ब्रह्मचारी यांनी धर्माभिमानाला प्रोत्साहन दिले, किंवा प्रार्थनासमाजाने भागवतधर्माचे पुनरुज्जीवन केले, त्यामुळे राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेला आणि आकांक्षांना जितका जोर मिळाला असेल, तितका देखील भागवतधर्माच्या वारकरी सांप्रदायापासून स्वराज्यस्थापनेला मिळाल्याचे दिसत नाही. ' ठेविले अनंतें तैसेचि रहावें । ' अशा तत्त्वाचा पुरस्कार केल्याने हिंदु राज्य स्थापन करण्याची आकांक्षा उत्पन्न होणे अशक्य आहे. संताळ्याच्या वारकरी सांप्रदायामुळे स्वराज्याचा उदय झाला, ह्या कल्पनेत सत्याचा अंश फारच थोडा आहे. शिवाजी, तानाजी, बाजी, येसाजी, चिटणीस, पिंगळे, धनाजी, संताजी किंवा प्रल्हाद निराजी यांपैकी कोणी पंदरीच्या वाऱ्या करीत असल्याचा उल्लेख आढळत नाही; किंवा मराठ्यांच्या सैन्यांत वारकऱ्यांचे एखादे पथक असल्याचीही नोंद इतिहासांत नाही. संतकवींच्या काव्याने मराठी बाङ्मयांत भर घातलेली आहे, पण त्यांपैकी कोणीही एखादे राष्ट्र-गीत रचलेले नाही. हिंदूंच्या भौतिक जीवनक्रमांत धर्माची किंवा धर्म गणलेल्या रुढींची भेसळ झालेली असल्यामुळे प्रत्येक व्यवहार धर्ममूलक असल्याचा आभास उत्पन्न होतो; ती वस्तुस्थिति नव्हे. मालोजीला आणि शहाजीला ज्या परिस्थितीमुळे राज्यवैभव मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा उद्भवली, त्याच परिस्थितीचा कुसऱ्या मार्गाने दृश्य झालेला परिणाम भागवतसंप्रदायाचे पुनरुज्जीवन हा होय. बहामनी अंमलाखाली मराठ्यांची सरदार घराणीं टिकाव धरून

होती, परंतु त्यांचे तेज व वैभव लुप्तप्राय झाले होते. तालिकोटच्या लढाईनंतर मुसलमानी राज्याची घडी नीट बसल्यामुळे सुव्यवस्था होऊन बहामनी सत्ताधारी चैनीत आणि ख्यालीखुशालीत रमू लागले, तेव्हा शहाजीच्या महत्त्वाकांक्षेस अंकुर फुटला. शहाजीच्या मनात स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापन करण्याचा विचार असावा असे दिसत नाही. गोंवळकोडे अथवा विजापूर यांच्या सत्तेखाली स्वतःची प्रबळ सुभेदारी स्थापन करण्याचा त्याचा विचार दिसतो. शिवाजीच्या मनातही सुरवातीस तीच कल्पना असून पुढे त्या कल्पनेचे रूपांतर होऊन रायगडास स्वतंत्र मराठी राज्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यांत आली. संतकवींची कल्पनाही जुन्या निवृत्तिपर भागवत सांप्रदायाचे पुनरुज्जीवन करण्याची होती; त्या कल्पनेत फरक न होता ती तशीच अमलांत आली. मुबत्ता आणि शांतता ही वाङ्मयास पोषक असल्यामुळे सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस एकनाथाचे वाङ्मय उदयास आले. सारख्याच परिस्थितीचे हे दोन भिन्न परिणाम होते. त्यांत अन्योन्याश्रय फारच अल्प होता. ज्या अनुकूल परिस्थितीमुळे निवृत्तिपर भागवतधर्म वाढू लागला त्याच परिस्थितीच्या अनुकूलतेमुळे हिंदु सत्ता स्थापन करण्याच्या प्रवृत्तीने उंचल खाल्ली. भागवतधर्मातील निवृत्तीवर देखील या प्रवृत्तिपर भावनेचा छाप बसला आणि अंतरापट दूर होऊन प्रपंचांत प्रवेश करण्याच्या ऐन मुहूर्तावर पळ काढणारे समर्थ रामदास “आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग लागावे परमार्थविवेका ॥” अशा शहाणपणाच्या गोष्टी सांगू लागले. श्री शिबोदयानंतर प्रवृत्तिमार्ग बळावू लागला; त्याचे प्रत्यंतर रामदासांच्या ग्रंथांत जागजागी दिसून येते. रजतमांचा निषेध करून सात्विक वैराग्याची महति गात असतां देखील राजस आणि तामस प्रवृत्ती-शिवाय टिकाव लागणार नाही अशी कबुली समर्थानाही द्यावी लागली आहे. तथापि संतकवींचा निवृत्तिमार्गाकडे मुळापासून असलेला ओढा पुढेही तसाच राहिला.

रामदासांचा शिवाजीशी प्रत्यक्ष संबंध आलेला होता. त्यामुळे त्यांच्या ग्रंथांत शिवाजी व मराठी राज्य यांचे ओझरते उल्लेख आढळतील.

परंतु इतर संत किंवा पंडित कवींच्या काव्यांत तत्कालीन स्वराज्यांतील उलाढालींचा निर्देश सांपडणार नाही. संतकवींचे जगच निराळे होते. त्यांनी महाराष्ट्रांतील जातिभेदाची तीव्रता कमी केली. धार्मिक पंथ आणि मते यांच्या भिन्नतेमुळे वैष्णव, शैव, शाक्त वगैरे पंथांत असलेल्या वैमनस्याची तीव्रता दूर केली. स्त्रिया आणि शूद्र यांची हेटाळणी कमी केली. असे धार्मिक आणि सामाजिक कार्य संतकवींनी बरेचसे केले. त्यांचा मराठी राज्यास जो कांही अप्रत्यक्ष फायदा मिळाला असेल, त्याच्या मोबदल्यांत टाळकुट्या निवृत्तिमार्गाचे प्रस्थ वाढविल्यामुळे झालेली हानि वजा घालणेही जरूर आहे. प्रपंचाकडे दुर्लक्ष करून परमार्थांत मग्न होण्याची ही वृत्ति पेशवाईनंतर महाराष्ट्रांत आंगळ सत्ता निर्वेध चालण्यास फार उपयोगी पडली. मराठी राज्य विलयास गेल्याबद्दलचे दुःखोद्गार शाहीरी कवींनी काढिले आहेत; परंतु संतांच्या भागवत वाङ्मयांत अशा विचारांचा माग-मूस आढळणार नाही ! पंढरीची वारी करण्यास, वाळवंटावर टाळकुटण्यास, दहिंकात्याचे घास भरविण्यास व पांडुरंगास मिठी मारण्यास जोंपर्यंत मोकळीक आहे, तोंपर्यंत राज्य कोणाचे आहे, राजा कोण आहे, भौतिक परिस्थिति कशी आहे, याचा विचार करण्याचे त्यांना कारण नाही ! राजांचा राजा जो परमेश्वर त्याच्या प्रेमांत दंग झाल्यामुळे राजसत्ता चालविणाऱ्या ऐहिक बुद्धकांची मातब्बरी त्यांना वाटत नाही ! ऐहिक सुखोपभोगांचा नायनाट करून देहाची उपेक्षा करणे हेच त्यांचे ध्येय असल्यामुळे देश भिकेस लागल्याची दिक्कत त्यांना कां वाटावी ? मराठी राज्याच्या अखेरीनंतर नांव घेण्यासारखा संतकवि शिल्लक राहिला नव्हता हे खरे असले तरी, त्यांचा सांप्रदाय व परंपरा ही चालू होती व आहेतही ! तथापि राजकारणासारख्या ऐहिक विषयांत औदासीन्य बाळगण्याची त्यांची परंपराही चालूच आहे. किंबहुना सत्ताधान्यांना अवतारी ठरविण्याची वृत्ति या परंपरेत अबाधित चालू आहे, हे उपासनीची वाक्सुधा वाचल्यास दिसून येईल ! प्रख्यात संतकवींच्या ग्रंथांत देखील तत्कालीन राजकिय उलाढालींचा-प्रत्यक्ष तर राहोच, पण अप्रत्यक्ष देखील-उल्लेख मिळण्याची मारामार !

या काळच्या मराठी वाङ्मयाचा दुसरा विभाग म्हणजे पंडित कवींची काव्ये. मुक्तेश्वर, वामनपंडित, श्रीधर, रघुनाथपंडित व मोरोपंत यांची आणि कदाचित् महीपतीचीही गणना ठळक पंडित कवींमध्ये होते. या पंडित कवींवरही संतपणाचा शिक्का अगदीच बसलेला नाही असे मात्र नव्हे. त्यांची वाणी प्रासादिकच समजली जाते. त्यांच्या नांवावरही कांहीं किरकोळ चमत्कार खपतात. परंतु त्यांचा संतपणा अव्वल दर्जाचा गणला जात नाही. संतकवींच्या काव्यांत स्वतंत्रपणा आहे; प्रेमळपणा आहे; कल्पना आहे आणि प्रतिभाही आहे! त्यांच्या काव्यांत निवृत्ति उपदेशिली असली तरी त्यांचे चारित्र्य दांडग्या प्रवृत्तीने ओतप्रोत भरलेले आहे. त्यांचे अनुयायी व भक्त यांची वृत्ति मेंढरासारखी बनली तरी ते स्वतः कृतीने आणि कर्तबगारीने नरशार्दूल होते. त्यांचा आत्मविश्वास जबर होता. परंपरागत रूढीला आणि वेदांतालाही त्यांनी स्वतः अनेक वेळां गुंडाळून ठेविल्याची उदाहरणे आहेत. परंतु पंडित कवींपाशीं यांपैकीं कांहीं एक नव्हते. गीर्वाण वाङ्मयाचा मराठीत तर्जुमा करण्यापलीकडे त्यांनी कांहीं एक कार्य केले नाही. हे भाषांतराचे काम त्यांनी फार उत्कृष्ट रीतीने बजाविले यांत शंका नाही. पंडित कवि केवळ भाषांतरे होते, ह्या सत्य विधानाची त्यांच्या भाविक भक्तांना चीड येते आणि वामन-मोरोपंतांच्या काव्यांतील अनेक सुंदर आणि हृदयंगम उतान्यांची अवतरणे देऊन आपल्या आवडीच्या कवींवरील आरोप उडविण्याचा ते प्रयत्न करितात. परंतु पंडित कवींवर हा आरोप करणारांना त्यांच्या काव्याची किंमत मुळीच कळत नाही हे गृहित धरण्यांत ते घोडचूक करित असतात. वामन-मोरोपंतांनी केलेली संस्कृत काव्यांची रूपांतरे म्हणजे राजद्रोहाच्या खटल्यांत ओरिएण्टल ट्रान्सलेटरच्या ऑफिसांत होणारे शब्दशः भाषांतर नव्हे, इतके कळण्याची अक्कल पंडित-कवींचे दोष दाखविणारांना आहे. गीर्वाण काव्यामृतांत डुबून त्यांतील माधुर्य मराठी कवितेत आणणारे पंडित-कवि अगदी निर्बुद्ध, नीरस किंवा गचाळ आहेत असे कोणाचेही म्हणणे नाही. पंडित-कवींच्या हृदयांत मुरलेला काव्यरस त्यांच्या कृतीत पाझरला नसता तर तसल्या वाळूच्या

डिगांना मराठी वाङ्मयांत स्थानच मिळालें नसतें. त्यांनीं मराठी भाषेंत, महाराष्ट्र-सारस्वताच्या भांडारांत, महाराष्ट्र सरस्वतीच्या रूपलावण्यांत बहुमोल भर घातली आहे आणि मराठी वाङ्मयाच्या भक्तांनींही त्यांचा यथोचित किंवा कांहीसा वाजवीटून जास्तच गौरवही केलेला आहे. परंतु पंडित कवींच्या काव्यांतील विचार, कल्पना आणि प्रतिभा हीं संस्कृतापासून घेतलेलीं उसनीं वाणें आहेत. पंडितकवींचा वेदांत आणि विचार संतकवींप्रमाणें निवृत्तिपरच आहे. पंडितकवींच्या काव्याचें याहून जास्त विवरण करणें प्रस्तुत विषयास अप्रासंगिक होईल.

संतकवि आणि पंडितकवि या दोघांचेही मराठी भाषेवर प्रेम होतें. मराठी भाषेला त्यांनीं वैभवास चढविलें. परंतु भाषेपलीकडे त्यांच्या कृतींत मराठेपणा नाही. त्यांचा वेदांत, त्यांची विचारसरणी किंवा कल्पना यांत महाराष्ट्रीयत्वाचें असें वैशिष्ट्य नाही. नामदेवाचे अभंग शिखांच्या ग्रंथांसाहेबांत सहज सामावले, तसें कोणत्याही संतकवींचें किंवा पंडित कवींचें काव्य हिंदुस्थानच्या कोणत्याही प्रांतांत खरेल; अडचण येईल ती भाषेपुरती !

शाहीरी काव्याची गोष्ट तशी नाही. मराठ्यांच्या चालीरीति, मराठ्यांचे गुणदोष, मराठ्यांचा स्वाभिमान, मराठ्यांचे विचार, मराठ्यांचा इतिहास यांच्याशीं शाहीरी काव्याचें तादात्म्य झालेलें आहे. मराठी राज्याची आणि साम्राज्याची चढती-उतरती कळा त्यांत प्रतिबिंबित झालेली आहे. शाहीरी काव्य प्रवृत्तिपर आहे. त्याचा परमार्थाकडे ओढा नसून त्यांत प्रपंचाची उत्कट लालसा आहे. त्यानें संसाराला निःसार ठरविलें नसून सारसर्वस्वाचें निधान बनविलें आहे. त्यांत त्यागेच्छा नसून भोगेच्छा आहे. वैराग्य नसून अनुरागाचा रंगेलपणा आहे. त्यांतील सात्त्विकता पुळचट नसून पौरुषसंपन्न आहे. केवळ धार्मिकतेच्या नांवाखालीं तेजोहानि करणाऱ्या सत्त्वगुणाला त्यांत थारा नाही. धर्म, अर्थ आणि काम या तीनही पुरुषार्थांना चेतवून ऐहिक मोक्ष देणाऱ्या सात्त्विक, राजस आणि तामस अशा त्रिगुणात्मक सृष्टीचें खरें महाराष्ट्रीय स्वरूप शाहीरी काव्यांत दिसतें. नरदेह रक्तमांसाचा गोळा आहे; रूप क्षणभंगुर अशाश्वत आहे. या वस्तुस्थितीचा उपयोग निवृत्तिपर वेदांतात

वैराग्याचा उपदेश करण्यासाठीं केला आहे; तर 'रक्तमांसभरित सुरूप मी
हिरकणी जसी कोंदणी' असें दिमांभानें सांगून शेवटीं 'स्वरूपाची होइल
माती । घडी ही लाखाची जाती ॥' तिचा योग्य उपयोग करून घ्या; असें
शाहीर गातात !

मराठेशाहीबरोबर शाहिरी-कवनांचा विकास आणि लय होत गेला.
शाहिरी कवितेच्या गुणदोषांत मराठ्यांच्या गुणदोषांचे प्रतिबिंब दिसून येतें.

| महाराष्ट्राच्या आत्म्याशीं शाहिरी काव्याचें तादात्म्य झालेलें आहे. आज
जें शाहिरी काव्य उपलब्ध आहे त्याचा इतिहास महाराष्ट्राच्या इतिहासाशीं
संलग्न आहे. शिवरायानें अफझुलखानास मारिलें आणि आपल्या राज्याचा
पाया पक्का केला, तेथून शाहिरी पोवाड्याचा इतिहास आपणांस मिळतो.
श्रीशिवछत्रपतींच्या मृत्यूनंतर मराठी राज्यावर औरंगजेबाचा घाला आला.
महाराष्ट्रांतील मराठी राज्याची दैना झाली. संभाजीचा वध झाला. बहुतेक
किल्ले मोगलांनीं घेतले. राजारामाला महाराष्ट्र सोडून कर्नाटकांत जावें लागलें.
या काळांतील शाहिरी काव्याचा मागमूसही मिळत नाही. शिवशाहीनंतर
आलेल्या पेशवाईत शिवशाहीची आठवण बहुतेक नाहीशी झाली. असें कां
म्हावें याचा खुलासा मोठ्या चातुर्यानें रा. यशवंत नरसिंह केळकर यांनीं
केला आहे. "समोर बहाणारी नदी असतां तीत क्रीडा करण्याचें सोडून
त्या नदीच्या उगमस्थानीं जाण्याचा कोण विचार करणार ?" असें रूपक
योजून, पेशवाईत झालेले पेशवे आणि त्यांचे सरदार यांचें गुणवर्णन करणारे
सुमारें दीडशें पोवाडे आज उपलब्ध असतां, पेशव्यांच्या अमदानीत शिव-
कालाज प्रसंगावर पोवाडे होऊं नयेत आणि शिवशाहीची आठवण बुजावी, या
प्रकाराचें रा. यशवंतरावांनीं मोठ्या खुबीनें समर्थन केलें आहे. बंगाल्यांत
दिसणारें भागीरथीचें विस्तीर्ण पात्र किंवा काशीक्षेत्रांत दिसणारें गंगेच्या
घाटांचें वैभव पाहून मनाचें समाधान होत नाही; प्रयागाला भागीरथीच्या
शुभ्र जलाशीं यमुनेच्या काळ्या पाण्याचा संगम झालेलें विस्तीर्ण पात्र पाहूनही
तृप्ति होत नाही ! या पवित्र जलाचा उगम कोठून झाला ? हिमालयाच्या
पायथ्याशीं असलेल्या मैदानांत पसरून संथपणें वहात असलेली भागीरथी

गंगोत्रीहून कशी निघाली असेल ? बदरी, केदार आणि हरिद्वार वगैरे ठिकाणी द्रुतगतीने वहाणाऱ्या झोताखाली गंगाजलाने हिमालयाचे पाषाणमय पहाड कसे फोडले असतील ? त्या पवित्र प्रवाहाला दुसरे क्षुद्र नाले, ओढे किंवा नद्या यांचा संपर्क होण्यापूर्वी ते शुभ्र, शुद्ध, शीतल आणि पावन गंगोदक कसे दिसत असेल ? त्या निर्भेळ गंगोदकांत काय गोडी असेल ? ही जिज्ञासा जर मनांत उत्पन्न होईल, आणि तिच्या तृप्तीसाठीं दऱ्याखोऱ्यांतून, हिमालयाच्या पहाडांतून आणि बर्फांतून गंगेच्या उगमाचे दर्शन घेण्याची ओढ लागेल, तरच भागीरथीच्या पावित्र्याचे आणि महात्म्याचे मर्म कळेल असे म्हणता येईल ! प्रयागांत, वाराणशींत, किंवा कलकत्त्याच्या हुबळींत बुंबून गंगास्नानाने पातकाचे क्षालन झाले, अशा समाधानांत गुंग होऊन गंगोत्रीची उपेक्षा करण्याच्या प्रवृत्तीमुळेच हिंदू यात्रेकरूंनी आपल्या धर्माला हीनतेस नेले आहे. शाहूच्या अमदानीपासून 'पेशव्यांच्या आणि पेशव्यांच्या सरदारांच्या पराक्रमाचे प्रत्यही नवे नवे निनाद उठत असत, त्यांच्या ताऱ्या पराक्रमाचे ताजे पोवाडे शाहीरांनी रचावे व समाजाला तेच ऐकावेसे वाटावे; ' 'शिवकालांतले—शिवशाहीतले पोवाडे पाठांतरातून नाहीसे व्हावे; ' 'ते मागे पडून कायमचे पारखे व्हावे; ' 'शिवकालावर नवे पोवाडे करण्याची इच्छा होऊ नये; ' 'पेशवाईच्या वैभवापुढे शिवशाहीची आठवण बुजावी; ' हाच मराठ्यांच्या स्वभावांतील मोठा दोष ! महाराष्ट्राच्या अवनतीचे बीज त्यांतच होतें ! मराठी शाहीरांचे काव्य हें या दोषाचे ठळक उदाहरण आहे ! पंडित—कवि रामायण—भारतकाळच्या कथा गाऊन हिंदुधर्माची आवड विद्वज्जनांत कायम असल्याचे दाखवीत होते; संतकवि हिंदु वेदांताचे गोडवे गात हाते; परंतु मराठे शाहीर, मराठे सरदार, व मराठे मुत्सद्दी, स्वार्थी अहिंतेने आपल्याच वैभवांत गर्व होऊन मराठ्यांच्या पुरुषार्थाचा आणि सत्तेचा उगम असा जो शिवकालीन इतिहास त्याला पारखे होत चालले होते ! फार काय, पण पहिल्या बाजीरावाची आठवण देखील मागे पडत चालला होती; त्याचे हिंदुस्थान व्यापणारे बेत व त्याच्या हिंदुपदपातशाहीच्या महत्त्वाकांक्षा दृष्टीआड होत होत्या; पानपता-पूर्वीची भक्कम पायावरील मराठी राज्याची इमारत पुढील पिढ्यांना तुच्छ

चाटू लागली होती ! पानपतानंतर जो पोकळ डोलारा उभा राहिला त्याच्या भपक्याने मराठ्यांना दिपविले. कर्नाटकांतीक किरकोळ मोहिमांचे महत्त्व चाटू लागले. निजामाने आपल्या दरबारांत पेशव्यांची आणि नानाफडणीसांची चेष्टा केल्यामुळे झालेला अपमान भरून काढण्यासाठी मराठेशाहीतील झाडून सारे सरदार जमा करून जो विजय मिळविला; ज्या विजयामुळे मराठेशाहीला मोठासा लाभ तर झाला नाहीच, पण जेथून उतरती कळा लागली, त्या खडग्यांच्या लढाईवर सर्वांत जास्त पोवाडे होण्याइतके, मराठेशाहीचे सर्व पुण्य खर्चून मिळविलेल्या त्या विजयास खरे महत्त्व नव्हते. खडग्यांच्या लढाईवरील पोवाडे, मराठेशाहीत पोकळ डोल कसा आला होता याची उत्तम साक्ष देतात. राजपुताना, माळवा, गुजराथ, वन्हाड, येथे मराठ्यांचे साम्राज्य चिरस्थायी करणाऱ्या लढाया नजरेआड व्हाव्या आणि खडग्यांच्या लढाई-तील 'लांबहाते बुळे वाघ सवाई । वाघमारें कुळ धनगर भाई !' यांसारख्यांच्या याथा पोवाड्यांत नोंदल्या जाव्या हे मराठ्यांच्या त्या वेळच्या मनःस्थितीचे उत्तम निदर्शक आहे. शिवनिधनकालापासून शाहू छत्रपतीच्या वेळेपर्यंत मराठी राज्याची दैना झाली, त्या काळातले पोवाडे उपलब्ध झालेले नाहीत. शाहू छत्रपतीच्या अमदानीत शाहिरी कवनांना पुनः अंकुर फुटला. आज जे शाहिरी काव्य उपलब्ध आहे ते बहुतेक पानपतानंतरचे आहे. मराठ्यांच्या इतिहासाचे आणि स्वभावाचे तत्कालीन स्वरूप त्यांत ओतप्रोत रेखाटलेले आहे. शाहू छत्रपतीच्या कारकीर्दीच्या उत्तर भागांत म्हणजे पहिल्या बाजीरावाच्या निधनानंतर मराठ्यांची मर्दुमकी कमी झाली, पण त्यांचा मर्दानी बाणा कायम होता. त्यांत रंगेलपणाही शिरू लागला; तशी पोवाड्याला लावण्याची जोड मिळाली. पोवाडे आणि लावण्या रचणारे शाहीर प्रथम ब्राह्मणेंतर होते. पुढे ब्राह्मणांनीही शाहिरी पेशा घेतला. त्यापूर्वी ब्राह्मणेंतर शाहिरीच्या पोवाड्यांना जो मान होता तो त्यांच्या लावण्यांना नव्हता; परंतु ब्राह्मण शाहीर लावण्या गाऊ लागले तेव्हापासून शाहिरी काव्याच्या या भागालाही शिष्टमान्यता मिळाली. त्या वेळी ब्राह्मणी वर्चस्व इतके झाले होते की, 'मराठेशाही' मागे पडून 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार'

असेच शाहीर गाळं लागले. मराठेशाहीतील हे स्थित्यंतर देखील शाहीरी काव्यांतून पहावयास मिळते. सातारचा शिववंश मार्गे पडून पेन्सवेच 'नृपति,' 'भूप,' 'राजेंद्र' होऊन बसल्याचें शाहीरी काव्यांत गायिले आहे.

अशा रीतीने मराठ्यांचें राज्य. मराठ्यांचा स्वभाव व त्यांचे गुणदोष शाहीरी काव्यांत प्रतिबिंबित झाले आहेत. जुन्या मराठी वाङ्मयाचें सर्वांगीण परिशीलन करून महाराष्ट्र सारस्वतकारांसारख्यांनी 'शाहीरांचीं गाणीं हीं मराठ्यांचीं खरीं गाणीं आहेत,' अशी साक्ष दिली आहे. ते म्हणतात, "ज्यांची प्रेमानें आठवण ठेवावी अशा प्रसंगांचीं चांगल्या शाहीरांनीं वर्णनें करून आपल्या देशास ऐकविलीं आणि आनंदानें व स्फूर्तीनें लोकांचे देह फुगवून सोडिले. बाकी जे टाळ कुटीत बसले, आणि मृत अशा संस्कृताच्या छंदाला अनुसरून भारतरामायणांतल्या कर्मकथांचीं पुराणें पुनः पुनः सांगत सुटले, जे लोक आर्यादिकांच्या वसण्या कसरतीत बांधले राहिले, त्याचें कांहीं नाहीं. त्यांना देश तरला काय आणि बुडाला काय !! तो हंसला काय आणि रडला काय !! एकच ! त्यांचीं तीं पुराणें संथपणें चालूच होती. त्यांच्या वागदेवीला सगळे दिवस सारखेच होते. त्या सरस्वती देवीपुढें ते आपलीं पुराणें सांगत बसत व तीं ती ऐकत बसे. "

रा. यशवंतराव केळकर लिहितात की, " शाहीरी वाङ्मयाचा कोण-ताही प्रकार पाहिला तरी त्याच्या समकालीनत्वामुळे त्यांत सत्य इतिहासाचे सुवर्णकण चोहीकडे विखुरलेले सांपडतात. तो पोवाडा असो किंवा लावण असो-फार काय, पण ज्याचा इतिहासाशीं अर्याअतीं कांहीं संबंध नाहीं असा एखादा पौराणिक विषयावरचा पोवाडा असो त्यांत कस्यांच्या काळाचें कोणतें ना कोणतें तरी सामाजिक व राजकीय चित्र थोडें तरी उमटलेलें दिसेल. "

" आमच्या संस्कृतज्ञ कवींचीं किंवा त्यांच्याच धर्तीवर रचना करणाऱ्या कवींचीं कवनें हिंदुस्थानांतल्या कोणत्याही भाषांत भाषांतरित केलीं, तरी तीं कोठेही चालून जातील. मराठमोळ्याची खूण अशी त्यांत दिसणार नाहीं. "

हैं रा. भावे यांचें विधान पंडितकवीप्रमाणेंच संतकवीनाही बरेंच शोभेल. तुकारामाचे, नामदेवाचे, किंवा जनीचे अभंग टागोरच्या गीतांजलीपेक्षांही 'नोबेल प्राइझ' मिळविण्यास पात्र ठरतील; परंतु लावणीचें स्वारस्य कोणत्याही भाषांतरांत उतरणें शक्य नाही आणि मराठ्यांचें हृदय हेलावून सोडणाऱ्या पोवाड्यांतील भावनेची ओळख महाराष्ट्राबाहेरील परप्रांतीयाळ् होणें दुर्घट आहे.

जगांतील निरनिराळ्या देशांत ज्या राज्यक्रांत्या झाल्या आणि ज्या भिन्न-राज्यपद्धति अंमलांत आल्या, त्यांपैकी बहुतेकांचीं उदाहरणें शिवराज्यारोहणा पासून बाजीरावाच्या राज्यसंन्यासापर्यंतच्या उभ्यापुऱ्या दिडशें वर्षांच्या मराठी इतिहासांत सांपडतात. मराठ्यांच्या इतिहासांतील यांपैकीं बहुतेक भागांवर शाहिऱांच्या वर्णनाचा प्रकाश पडलेला आढळल. शेवटच्या राव-बाजीच्या रंगेल अविचारामुळें 'देखत देखत घरांत शिरलेला फिरंगी बोका' जेव्हां घराचा स्वामी होऊन बसला, तेव्हां महाराष्ट्र 'आलिया भोगासी सादर' झाला. या बोक्याच्या पंजाच्या बोचकाऱ्यांनीं निघालेल्या वाभाड्यांवर फुंकर घालून त्याच्या केसांवरून हात फिरवीत 'किती हो मृदु हें शरीर !' अशी वाखाणणी करणारा महाराष्ट्र आणि राजारामाच्या वेळचा महाराष्ट्र यांत किती अंतर पडलें होतें तेंही तात्कालीन शाहीरी काव्यांत दिसून येतें ! राष्ट्रांत उदयोन्मुख क्षात्रतेज असेल तेव्हां राष्ट्रकवि स्फूर्तिदायक कवनें गावून तें तेज चेतवितात; परंतु सामान्य जनता ज्या वेळीं हतबुद्ध होऊन सोन्याच्या शृंखला अभिमानानें भिरविण्यास तयार होते, तेव्हां कवींचीं काव्येही पिंजऱ्यांतील पक्ष्यांप्रमाणें गोड आणि सुरेल ताना मारितात—त्यांतून स्फूर्तीचे तेजोद्वार सहसा निघत नाहीत. या नियमास महाराष्ट्र अपवाद नाही.

मराठ्यांच्या मनोवृत्तीचें श्राव्य रूप—तेंच शाहिऱांचें काव्य ! शाहिरी काव्य म्हणजे मराठ्यांच्या अंतःकरणाचे सहजोद्वार ! शाहिरी काव्यातील गुणदोष ते मराठ्यांच्या वृत्तीचे गुणदोष ! पेशवाईच्या अखेरच्या प्रत्येक नांवाजलेल्या शाहिऱानें रंगेल लावण्या रचल्या, तसेच मराठी राज्यावर किंवा

राज्यांतील घडामोडींवर पोवाडे गायिले ! तें शाहिरी काव्य म्हणजे महाराष्ट्रीय अंतःकरणाच्या तारा छेडून निघालेला नाद ! मराठी राज्याची इतिश्री होतांच त्या तारा तुटल्या ! किंचित्काल बंदसूर ध्वनि निघून चोहोंकडे सामसूम झालें ! एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्राचें मूर्च्छित हृदय पुनः धडधडू लागलें तशा त्या तारा जुळू लागल्या ! मोगरे, केशवसुत, टिळक, गोविंदाग्रज वगैरे शाहीर त्या तारा पुनः छेडण्याच्या प्रयत्नास लागले. अभिनव महाराष्ट्राचें अंतःकरण पुनरपि त्यांच्या कवनांत प्रतिबिंबित झालें आहे ! शाहिरी काव्याचा शिवकालापासूनचा इतिहास असा आहे !

शाहिरी काव्यांत महाराष्ट्राचा स्वभाव प्रतिबिंबित झालेला आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत दिसून येणारा हेंगाडेपणा महाराष्ट्रांत नाही; तशीच उत्तर हिंदुस्थानांतली दरबारी रुबाबदार ऐटही नाही. युरोपखंडांत इंग्रज म्हणज मर्विष्ठ, तुसडा, तुटक, आत्मसंतुष्ट समजला जातो; तसाच कांहींसा मराठ्यां-विषयी इतर हिंदी प्रांतांचा समज आहे. दुसऱ्याला मनांतून तुच्छ समजावयाचें न बोलतांना मात्र ‘मी तुमचा बंदा गुलाम आहे; मी तुमच्या कुत्याचा कुत्ता आहे;’ असें म्हणावयाचें, हा तोंडदेखला खूषमस्करी बाणा मराठ्याला प्रयत्न करूनही साधणार नाही. आपण एक वेळ सगळ्या हिंदुस्थानचें स्वामित्व गाजविलें होतें ही जाणीव या पढत्या काळांतही मराठ्यांच्या मनांतून मेलेली नाही; मग ज्या वेळीं वस्तुस्थितीच तशी होती त्या वेळच्या कवनांत ती दिसून आल्यास नवल नाही. “दिल्लीवर लावले झेंडे, फिरविली द्वाही !” हा अभिमान त्या वेळीं वाटणें साहजिक होतें. आजच्या जगांत जसा इंग्रजां-विषयी मत्सर पसरला आहे, तसा त्या वेळीं हिंदुस्थानांत मराठ्यांविषयी वाटत होता आणि तो अगदींच निष्कारण होता असें म्हणतां येणार नाही. मुसलमानांनाच नव्हे, तर हिंदूंनाही मराठ्यांचा छळ सोसावा लागत होता. “राखो बाजी लाज !” म्हणून प्रस्त हिंदू राजांनीं गजेंद्रांप्रमाणें मराठ्यांना आपले त्राते समजून त्यांचा धावा करण्याचे दिवस गेले होते. आज रजपुतांवर खंडणी बसव, उद्यां बंगाल्यावर मोर्चा फिरव, परवां कर्नाटक लुटून आण, असा लुटीचा मामला मराठ्यांनीं चालविला होता; त्या कामीं हिंदू किंवा मुसलमान हा भेदाभेद

त्यांनी ठेविला नव्हता. पानपतऱ्या संग्रामांत या बेमुर्वतखोरपणामुळेच मुसलमानांच्या जुटीशीं मराठ्यांना एकटें तोंड द्यावें लागलें होतें; तरी त्यांचा तो क्रम चालूच होता. त्यामुळे कर्नाटकांतील कांहीं भागांखेरीज मराठ्यांविषयीं हिंदुस्थांत इतर कोणाला आपलेपणा वाटला नाही आणि मराठ्यांनीही कोणाविषयीं तसा आत्मभाव धरिला नाही. त्यामुळे मराठ्यांच्या चालीरीतींत आणि स्वभावांत जें महाराष्ट्री वैशिष्ट्य कायम राहिलें तें शाहीरांच्या कवनांत दिसून येतें. मराठ्यांच्या स्वभावांतील ताठरपणा आणि वीर्यसहज बेफिकीरी वीररसप्रधान पोवाड्यांत दिसून येते; तशीच शृंगाररसप्रधान लावण्यांतही दिसून येते. पोवाडे राजकारणी उलाढालींचा इतिहास सांगतात; राजपुरुषांचें वर्णन करितात; वीरपुरुषांची मर्दुमकी गातात. परंतु लावण्या सामान्य जनतेच्या हृदयाचा ठाव घेतात; स्त्री-पुरुषांच्या मनाचीं कोडीं सोडवितात; साधारण मनुष्यालाही बेफाम करून सोडणारा जो मनोविकार तो उच्छृंखल झाला असताही नैतिक बंधनांचा दाब कायम होता कीं ढिलावला होता याची साक्ष देतात ! पानपतानंतर देखील मराठमोळ्यांतील सामान्य जनतेंत विषयवासनेसारख्या मनोवृत्तीलाही कशीं बंधनें होतीं व दुसऱ्या वाजीरावाच्या अमदानींत तीं कशीं सैलावत गेलीं, तें शाहीरांच्या लावण्यांवरून कळतें. पेशवाईच्या अखेरीस आणि अखेरीनंतर नीतिभ्रष्टता कशी फैलावली असावी त्याचा प्रभाकर कवीच्या कित्येक लावण्यांवरून चांगलाच बोध होतो.

इंग्रजी रीतिरिवाजांचा व विशेषतः ज्याला ' व्हिक्टोरियन युग ' म्हणतात त्या काळच्या आंग्ल शिष्टपणाचा परिचय झाल्यामुळे जे शिष्टाचार, जी शिष्टमान्य भाषा आणि ज्या शिष्टपणाच्या कल्पना आज आमच्या समाजांत रूढ झालेल्या आहेत त्यांहून मराठेशाहीतील शिष्टमान्यता निराळी होती. शिरोभूषण, धोतर आणि उपरणें एवढें आच्छादन असल्यावर अंगाचा बहुतेक भाग उघडा राहिला तरी त्याची खिसगणती नसे. भाषा जोरदार करण्यासाठीं जे शब्द किंवा म्हणी उघडपणें निःशंक वापरल्या जात, त्यांची आज अश्लील वाङ्मयांत गणना होते. बहुपत्नीकत्व किंवा एखादें दुसरें अंगवस्त्र असणें हें वैभवाचें लक्षण समजलें जाई. आज जी नैतिक शिष्टाचारांची प्रगति

झाली आहे, तिची पिच्छेहाट करून पुनः पेशवाईच्या वातावरणांत शिरावे हे इष्ट नाही; तथापि त्या काळाला आजच्या शिष्टतेच्या कल्पना लावणे योग्य होणार नाही. क्रॉमवेलच्या वेळच्या प्यूरिटनांच्या कडक नीतिमत्तेशी तुलना केल्यास दुसऱ्या चार्ल्सच्या वेळची नीतिभ्रष्टता किळसवाणी वाटते; परंतु प्यूरिटन कडकपणाची ती प्रतिक्रिया होती हे विसरून चालणार नाही. तिसऱ्या जॉर्जच्या अमदानीत मोकाट सुटलेल्या नैतिक शैथिल्याची पुनः प्रतिक्रिया होऊन ब्रिक्टोरियन नीतिमत्तेचा दांभिकपणा फैलावला. राष्ट्राच्या जीवनक्रमांतील ही नैतिक भरतीओहोटी लक्षांत घेतली पाहिजे. अडीचशे-तीनशे वर्षांच्या परधर्मी सत्तेला झुगारून देताना शिवकालीन महाराष्ट्राची नीतिमत्ता बरीच शुद्ध असावी असा तर्क होतो. शाहूपूर्वीच्या औरंगजेबी इंग्याखाली विलासप्रियतेला वाव मिळणे शक्य नव्हते. शाहूच्या अमदानीत शांतता आणि समृद्धि वृद्धिंगत होताच विलासप्रियतेवरील दडपण निघाले आणि वसईच्या लढाईत ज्याची नीतिमत्ता कसास उतरली, त्या चिमाजी-आप्पाच्या ज्येष्ठ बंधूच्या घरांत उत्तर हिंदुस्थानी विलास मस्तानीच्या रूपाने नांदू लागला. शीर हातावर घेऊन मर्दुमकीची मुशाफरी करणाऱ्या शिपाई-गडयाला महाराष्ट्राने अशा धर्मभ्रष्टतेची किंवा नैतिक च्युतीची माफी करण्याचा प्रघात पाडला. होनाजीबाळाच्या कांही लावण्यांत या प्रघाताची छटा दिसते. परंतु “आजची घडी येईल काय उद्यां ?” अशा मर्दुमकीच्या व्यवसायांतील वीराला मिळालेल्या सवलतीचा फायदा घेण्यास रावबाजीसारख्या रंगेल ‘मंचकमळा’ने सुरवात केली, त्याचा परिणामही समाजाच्या नैतिक अधःपातांत झाला. नराने मादीचा पाठलाग करावा, तिला रिझवावे, आणि वळवून, समजावून आपलेंसे करावे हा मनुष्येतर प्राणिसृष्टीचा धर्म आहे. ज्या राष्ट्रांत वीर्य असते, मर्दुमकी असते, तेथे रमणीचे प्रेमकटाक्ष आपल्यावर पडावे म्हणून अहमहमिका करणारे वीर शौर्याची शर्थ करितात. पुरुषाने स्त्रीची मनधरणी करणे आणि तिने त्याचे प्रेम कसोटीस लावणे हा एक पुरुषार्थाचा प्रकार आहे. शाहिरी कवनांच्या गडिल्या भागांत हे पौरुष दिसून येते. परंतु रावबाजीच्या ढंगानीं मराठ्यांच्या मर्दुमकीस ग्रहण लागत चालले,

तसा विपरीत प्रकार होत गेला. पुरुषानें रुसावें, मुरकावें आणि स्त्रीनें समाजावणी आणि मनधरणी करावी असा प्रघात पडूं लागला ! हें परिवर्तन मननीय आहे.

शाहिरी लावण्यांचा बराच भाग अशा स्त्रीपुरुषविषयक संबंधाच्या वर्णनानें भरलेला असल्यामुळे या वाङ्मयाची छाननी करण्यास लेखणी कचरते. शृंगार आणि उत्तान शृंगार हा या वाङ्मयाच्या बऱ्याचशा भागाचा विषय आहे. परंतु 'एकाच वीरसांचीं हीं दोन अंगें आहेत; ज्या राष्ट्रांच्या 'अंगांत सामर्थ्य आणि वीररस हीं दोन्ही खेळत असतील त्यांनाच हीं दोन्ही तऱ्हेचीं कवनें सुचतील; ज्यांना असलीं काव्ये आवडत नाहीं झालीं, अप्रयोजक वाटूं लागलीं त्यांच्यांतून वीररस जात चालला, जाईल किंवा गेला असें समजावें.' हें महाराष्ट्र सारस्वतकराचें म्हणणें मननीय आहे. मराठेशाहीची अखेर आणि आंगलाईचा उदय या काळांतील मराठी मनोभावनांचा अभ्यास उद्बोधक आहे. रावबाजीच्या प्रोत्साहनानें आलेला अश्लील भाग सोडला तर शाहिरी लावणी आर्यसंस्कृती-सहज शालीनतेला सोडून नाही. होनाजीवाळानें वर्णिलेल्या 'धीर गंभीर स्नेहाळ' युवतीप्रमाणें

‘ नाजुक रुपडें बुंद मुखोटा नवतीची लाली । पदरांतुन वर नजर पाहसी सात्त्विकपणें खाली ॥ ’ असा तिचा थाट आहे.

‘ मराठमोळा तुझा । जपुन चाल लोक छिनाल म्हणतील, नको नागी उडवूं भुजा ॥ ’ हा उपदेश पदोपदीं आठवल्यामुळे स्वैर जाण्याची कधीं क्षणभरं लहर आली तरी शाहिरी लावणी दचकून भानावर येते. सगनभाऊ-सारखा ‘रंगेला सुलतानी असमानी’ संवगडी मिळाला किंवा “गुंतला कर्जाच्या कमळांत । द्रव्यकृपेचा प्रकाश पडल्या सुटुन जाईल स्वकुळांत’ अशा आशेनें लुंग्यासुंग्या यजमानांना खुलविण्याची पराकाष्ठा करणाऱ्या प्रभाकरासारख्या बुभुक्षिताच्या तावडींत सांपडून ‘नार नखऱ्याची’ होण्याचा तिला कधीं मोह पडला, तरी “चाल तुझी मराठमोळ्याची !” हें वाक्य कानांत गुणगुणल्यासारखें होऊन ती लगेच भानावर येते ! आणि ‘यांत मजा

तरि कोणती बरी असेल वाटली चित्ताला । सांगुन फेडा भ्रांत, योग्य या गोष्टी न होती चतुराला । कधी नव्हते गुण असे, आज आणले कोठून या प्रसंगाला ? ” असा, ‘कांतासंमिततयोपदेशयुजे’ प्रश्न करून, बेकाम होऊं पाहाणाऱ्या शाहिराला त्याची वाग्वधूच ताळ्यावर आणते ! मराठमोळ्याची नैसर्गिक शालीनता आणि पवित्रता लावणीत असल्यामुळे, ती एखाद्या प्रसंगीं उच्छृंखळ झाल्यासारखी दिसली तरी शेवटी, “तूं पाक सुरत कामिना । कीं दाही बोटी मीना । हातामध्ये वीणा । घेउनी गाती । तुला गुणीजन. अवघे चहाती ॥ गाण्यांत कुशल सर्वदा । पाहुन तुझा आदा । भुलुन झुकले । सुगर-जन नाग होउन डुलले ॥ ” असेच शेवटी उद्गार निघतात. तिच्याविषयीं मन कितीही पूर्वग्रहदूषित असलें, तरी सोंवळेपणाचा टेंभा मिरविणाऱ्या मोर-पंडिताला रामजोशाच्या लकेरीनें माडीवरून खालीं खेंचलें; तोच प्रकार बाल-गंधर्वाची ‘नका टाकूनि जाऊं’ ची तान फोनोग्राफच्या प्लेटींतून अनेक शिष्टमन्यांच्या अंतर्गृहांत शिरून आजही करीत असलेली दिसते !

शाहिरी लावण्य दिवसेंदिवस लुप्तप्राय होत होत चालल्या आहेत. मोडीचें बालबोध रूपांतर, गोंधळ्यांचें अशुद्ध पाठांतर वगैरेमुळे या वाङ्मयाचें रूप कसे विकृत झालें आहे, त्याचें सोपपत्तिक वर्णन रा. यशवंतराव केळकरांनीं फार चांगल्या रीतीनें केलें आहे. ज्या सहा शाहिरांच्या काव्याचें विवेचन करावयाचें आहे त्यांपैकीं परशरामाशिवाय, रामजोशी अनंतफंदी, होनाजी-बाळा, प्रभाकर व सगन या पांचाजणांचीं चरित्रें ‘ऐतिहासिक पोवाडे’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत शक्य तितक्या पूर्णपणें दिल्यामुळे तीं पुनः देण्याचें कारण नाही. विवेचनास अवश्य तितका त्यांतील भाग घेणें. साहजिक आहे ! शिष्टाचाराच्या खोट्या कल्पनांमुळे व कित्येकदा त्याहून दोषास्पद अशा कारणांमुळे या वाङ्मयाचा बुद्धिपुरःसर लोप करण्यांत येतो. पुष्कळ वर्षांपूर्वीं शिळाछापावर छापिलेलें एक लावण्यांचें पुस्तक एका गृहस्थाकडे होतें त्यांत अनेक सुरस लावण्य होत्या. परंतु नाना फडणीसांच्या विलासप्रियतेचें वर्णन केलेल्या कांहीं लावण्या त्यांत असल्यामुळे दुसऱ्या एका इसमानें तें पुस्तक नेऊन नाहीसें केलें. “राज्य डुवाया बम्भनका ! ” हें

नाना फडणीसावरील कवनही लुप्तप्राय झाले आहे. पेशवे, फडणीस किंवा इतर ऐतिहासिक व्यक्ति यांची कीर्ति शाब्द ठेवण्यासाठी अशा गौण उपायांचा प्रयोग करण्याची आवश्यकता नाही. सटरफटर संतकवींचे देखील संशोधन करण्यासाठी जसे परिश्रम केले जातात, तसे शाहिरी काव्याचे संशोधन करून ते नष्ट न होऊ देण्यासाठी झाले पाहिजेत. शाहिरी वाङ्मयाविषयी असलेल्या गैरसमजामुळे त्याची फार अनास्था झालेली आहे. हा गैरसमज दूर करण्यास हातभार लावावा या हेतूने उपलब्ध अशा सहा शाहीरांच्या काव्याचे विवरण करण्याचे योजिले आहे.

रामजोशी

देवादिकांवरील लावण्या

कविरायाचा बोल नव्हे कीं फोल डोल ध्यानीं डमजा ॥

—रामजोशी.

रामजोशी हा पंडित कवि आणि शाहिर कवि यांना जोडणारा दुवा आहे. मराठी काव्यवाङ्मयांत रामजोशांचा उदय होईपर्यंत त्या वाङ्मयाची स्थित्यंतरे कशी होत गेली व त्या स्थित्यंतरांचा उगम मराठ्यांच्या राजकीय इतिहासाशी कसा पोचतो ते पाहिल्याखेरीज शाहिरी काव्यांतील गुणदोषांचे मर्म उमजणार नाही. यासाठी रामजोशांच्या कवितेचा प्रत्यक्ष विचार करण्यापूर्वी तेथपर्यंतचा वाङ्मयेतिहास व राजकीय परिस्थिति यांचा परस्पर संबंध कसा होत गेला ते पाहिले पाहिजे.

मराठी वाङ्मयाचा विचार करितांना ज्ञानेश्वरीपासून सुरवात का करावयाची ते मागेच सांगितले आहे. ज्या भक्तिपर वाङ्मयामुळे मराठी भाषेला शिष्टमान्यता मिळण्याइतका तिच्या स्वरूपाचा विकास झाला त्या भक्तिपर भागवत वाङ्मयाचा म्हणजे संतकाव्याचा आरंभ ज्ञानेश्वरीपासून असून त्याच्या उत्कर्षाची परमावधि तुकारामाच्या अभंगांनी झाली. भागवत धर्माच्या परंपरेचा अभिप्रायही असाच आहे.

संतकृपा जाली । इमारत फळा आली ॥
 ज्ञानदेवें रचिला पाया । रचियेलें देवालया ॥
 नामा त्याचा किंकर । तेणें केला हा विस्तार ॥
 जनार्दन एकनाथ । ध्वज उभारला भागवत ॥
 भजन करा सावकाश । तुका जालासे कळस ॥

या तुकोबाच्या अभंगांतील रूपक संतकाव्याचा इतिहास यथार्थतेने दाखवितें. भागवत सांप्रदायांतील भक्ति आणि वैराग्य या दोन्ही तत्त्वासंबंधानें वर्णन करण्याचें तुकारामानंतर बाकी राहिलें नाहीं; हें एक कारण ! व तुकारामाच्या प्रयाणाच्या वेळीं महाराष्ट्राची बदललेली राजकीय स्थिति हें दुसरें कारण ! तुकारामाच्या अंतकाळीं शिवाजीचा उदय झालेला असून राजकीय परिस्थिति बदलली होती, ती वैराग्याला अनुकूल नव्हती. तुकारामानंतरही बारकरी भागवत सांप्रदायाची परंपरा आजतागायत चालू आहे; परंतु वरील अभंगांत वर्णिलेल्या चौकडींत शोभेल असा पुरुष त्या परंपरेंत पुढें निर्माण झाला नाहीं. ह्या बदललेल्या परिस्थितीचा परिणाम रामदासांच्या ग्रंथांत व चरित्रांत दिसून येतो. पूर्वी दर्शविल्याप्रमाणें शिवराज्यस्थापनेपासून झालेल्या प्रवृत्तिप्रवण महाराष्ट्रीय मनोवृत्तीचीं लक्षणें रामदासांच्या ग्रंथरचनेंत दिसून येतात. परमार्थाइतकेंच प्रपंचालाही महत्त्व आहे, हें रामदासालाही पटूं लागलें. दासबोधाच्या उत्तर भागांत भौतिक प्रगतीची जी छटा दिसते तिचा उगम शिवकालीन राज्यक्रांतींत आहे. शिवकालीन क्रांतीचे परिणाम अनेकविध आहेत. त्यांची चर्चा अत्यंत उद्बोधक असल्यामुळे त्यांचें थोडेंसे दिग्दर्शन येथें केल्यास अनाटायी होणार नाहीं.

भोसल्यांच्या घराण्याहून जास्त खानदानीचीं मराठे घराणीं शिवकाली होती. ईर्ष्या, असूया, स्वार्थ वगैरे कारणांमुळे त्यांपैकीं फारच थोड्यांनीं शिवकार्याला साहाय्य केलें; अनेकांनीं शिवाजीला विरोध केल्याचें आढळतें. त्यामुळे शिवाजीला दुय्यम प्रतीच्या मराठे घराण्यांचें साहाय्य घ्यावें लागलें. क्रित्येक तर नवीनच वैभवास चढली. पेशवाईतही हाच प्रकार आढळतो;

पेशव्यांना ज्यांची मदत झाली व जी मराठे घराणीं पेशवाईत वैभवास चढली तीं मुळांत हीन स्थितीतलीं होती. स्वराज्यारंभापासून मराठ्यामराठ्यांतसुद्धा लहानमोठेपणाच्या व मानापमानाच्या कल्पना कशा तीव्र होत गेल्या तें यावरून दिसून येतें. एकाच जातींत केवळ कुळाच्या खानदानीमुळे असा प्रकार घडला; मग भिन्न जातींत अभिमानाच्या भावना कशा वाढत गेल्या असतील त्याची कल्पना सहज होईल. आजच्या परिस्थितीवरून ही कल्पना चांगलीच होते. आंग्ल सत्तेचा कांहीं अंश अधिकारांच्या रूपानें हिंदी लोकांच्या हातीं येण्याचा संभव दिसून लागतांच जातिप्रेम, जात्याभिमान वगैरे भेदभाव कसे तीव्र होत गेले, हा अनुभव सुधारणांचा कायदा झाल्यापासून आपणांस येत आहे, पारशी, मुसलमान, ब्राह्मणेतर वगैरे समाज माँटफर्ड-सुधारणांपूर्वी जितक्या एकदिलानें राष्ट्रीयसभेंत भाग घेत, त्या मानानें आज घेत असलेले दिसत नाहीत. किंबहुना राष्ट्रसभा ही हिंदु उच्चवर्णीय आणि त्यांच्याशीं समरस झालेले इतर थोडेसे सुशिक्षित यांची संस्था बनली आहे. यावरून स्वराज्योदयावेळच्या परिस्थितीची कांहींशी कल्पना करितां येईल. एकनाथतुकारामादि वारकरी सांप्रदायिकांमध्ये जातिभेदाची तीव्रता कमी होण्याची सक्रिय चिन्हें दिसत होती. परंतु शिवकालाच्या सुरवातीपासून पालटून लागलेल्या जातिविशिष्ट भावनांचा माग रामदासाच्या पुढील वचनांत आढळतो.

नीच प्राणी गुरुत्व पावला । तेथें आचारचि बुडाला । वेद शास्त्र ब्राह्मणाला । कोण पुसे ॥ ब्राह्मण बुद्धीपासून चेंवले । आचारापासून म्रष्टले । गुरुत्व सांडूनि झाले । शिष्य शिष्यांचे ॥ गुरुत्व आलें नीच याती । कांहीं येक वाढली महांती । शूद्र आचार बुडवीती । ब्राह्मणांचा ॥ हें ब्राह्मणास कळेना । त्याची वृत्तीच वळेना । मिथ्या अभिमान गळेना । मूर्खपणाचा ॥

तुकाराम आणि रामेश्वर भटजीसारखे ब्राह्मण यांमधील गुरुशिष्याच्या नात्यास उद्देशून वरील खोंच नसेलच असें म्हणवत नाही. रामदास पंचाय-

तनांतील जयराम, रंगनाथ, आनंदमूर्ति व केशव स्वामी हे सर्व ब्राह्मणच होते हे लक्षांत घेण्यासारखे आहे. वरील वचनांत दिलेल्या भावनेला वारकरी सांप्रदायाचीं तत्त्वे अनुकूल नव्हतीं. त्यामुळे रामदासांसारख्या कर्तृत्ववान् पुरुषाने स्वतःचा नवीन सांप्रदाय काढावा, मठ वगैरे बांधून त्याची शिस्तवार रचना करावी आणि त्या सांप्रदायाला राजाश्रय मिळविण्याची खटपट करावी हेंही साहजिक होतें. ‘तुमच्या देशीं वास्तव्य केलें, परंतु तुम्ही आमचा समाचार घेतला नाही,’ असें पत्र लिहून शिवाजीला आपली व आपल्या सांप्रदायाची ओळख देणें; पुढें राजगुरु झाल्यानंतर ‘आम्हीं काय कुणाचें खातों रे । तो राम आम्हाला देतो रे ॥’ असे समर्थपदाला योग्य उद्गार काढणें यांत जरी विसंगतपणा भासला तरी दोन्ही प्रसंगांतील कालावधि व समर्थसांप्रदायाचें वाढतें महत्त्व लक्षांत घेतां, त्यांत कांहीं अनुचित आहे असें म्हणतां येणार नाही. रामदासांच्या मनोभावनेंत कसे फरक होत गेले, शुद्ध निवृत्तिमार्ग बदलत जाऊन प्रवृत्तिमार्गाविषयीं सहिष्णुता रामदासांच्या ठिकाणीं कशी उत्पन्न झाली, याचीं प्रत्यंतरे दासबोधांत मिळतात. या बदलत्या भावनेमुळे दासबोधांतच अनेक परस्पर विसंगत वचनेही आढळतात. याविषयीं इतरत्र ऊहापोह झाला असून तो प्रस्तुत विषय नसल्यामुळे झालें इतकेंच दिग्दर्शन पुरेसें आहे. रामदास हे संतकवि असले तरी त्यांचा सांप्रदाय ज्ञानेश्वर-तुकारामांच्या सांप्रदायापासून भिन्न असण्याचें कारण समजण्यापुरताच ऊहापोह वर केला आहे.

शिवनिधनानंतर महाराष्ट्रावर अवरंगजेबानें जी प्रचंड स्वारी केली तिचे परिणामही असेच महत्त्वाचे बडले. त्या स्वारीच्या लाटेत जातिविशिष्ट भावनांच्या वाढत्या दुहीवर कांहीं वेळ दडपण पडलें. दक्षिणेंतील मुसलमान राज्यांच्या आश्रयास असलेलीं कित्येक मराठे घराणीं आश्रयहीन होऊन स्वराज्यांत मिळालीं. मराठी राज्यावर हें गंडांतर आलें नसतें तर रामदासी सांप्रदायाचा विकास होऊन त्यांतील प्रवृत्तिपर भागाला महत्त्व आलें असतें; राजनीति आणि भौतिक शास्त्रे यांचा जास्त विचार होत गेला असता; बागा-

ईत, इमारती, किल्लेबांधणी वगैरे विषयांवर ग्रंथरचना होत गेली असती, असे वाटते. परंतु अशा प्रकारच्या शास्त्रिय, भौतिक आणि प्रापंचिक विषयांचा आणि वाङ्मयाचा रीतसर अभ्यास होण्यास पाहिजे तसे स्वास्थ्य मराठी राज्यास मिळाले नाही. अशा विषयांचा अगदी तुरळक आणि ओझरता उल्लेख करणारे रामदास हेच पहिले व शेवटचे ग्रंथकार झाले; तसेच संतकवींच्या मालिकेतील तेच शेवटचे थोर संतकवि झाले. त्यांच्यानंतर प्रवृत्तिमार्गाला योग्य दिशा देण्याचे सामर्थ्य असलेला कवि महाराष्ट्रांत झाला नाही आणि निवृत्तिमार्गाकडे कर्तृत्ववान् पुरुषांचे मन वळावे अशी परिस्थिति राहिली नाही. त्या वेळेच्याप्रमाणे जातिविशिष्टवाला महत्त्व येण्याचा प्रसंग पुनः आला तेव्हां रामदासानंतर निर्मल्यावत् झालेला समर्थ सांप्रदाय पुढे दोनशे वर्षांनी पुनः टवटवी घेऊं लागला.

शाहू महाराजांच्या राज्यरोहणापासून मराठी साम्राज्याची वृद्धि आणि लय ही अवघ्या शंभर वर्षांत घडून आली. मोगल धाडीच्या बावटळीतून डोके वर काढून मराठी सत्तेचा पाया दृढ करण्यांत बाळाजी विश्वनाथापासून पानिपतपर्यंतचा काळ लागला. त्या काळांतील अस्वस्थतेत वाङ्मयवृद्धीस पाहिजे तशी अनुकूलता नव्हती. यामुळे त्या काळास अनुरूप अशा प्रवृत्तिपर सांप्रदायाची घटना झाली नाही. तथापि हिंदूंच्या अंगी मुरलेली धर्मप्रीति आणि स्वराज्य असल्यामुळे मिळालेली थोडीशी अनुकूलता यामुळे धर्मग्रंथांचा-संस्कृत ग्रंथांचा-अभ्यास कायम राहून श्रीधरासारखा पंडित कवि उदयास आला. संस्कृत अध्ययनाची परंपरा पूर्वीपासून चालू होती. एकनाथांचे नातू मुक्तेश्वर आणि रामदासांचा समकालीन वामनपंडित यांनी हेच कार्य केले होते. व पुढेही पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत पंडित कवि संस्कृताचे अध्ययन करून मराठी वाङ्मयांत भर टाकीत गेले.

पानिपतानंतर महाराष्ट्रातील महादेशाहीचा पाया डळमळीत झाला. पानिपतच्या घोर पराभवाने निभावून मराठशाहीने पुनः वर डोके काढिले; निजाम आणि हैदर यांचा मराठ्यांनी एवढ्या पराभवानंतरही नक्षा उतर-

विला; यावरून मराठी राज्य हिंदुस्थानांत किती प्रबळ होतें तें दिसून येतें. अगदीं अपरिचित, नवीन आणि शास्त्रबुद्ध भौतिक प्रगति केलेल्या युरोपियन राष्ट्रांना तोंड द्यावें लागलें नसतें तर मराठ्यांनींच हिंदुस्थान व्यापिलें असतें असें अनुमान काढल्यास वावर्गे होणार नाही. परंतु पानिपताच्या पूर्वी चारच वर्षे प्लासीच्या लढाईनें आंग्लसत्ता बंगाल्यांत दडमूल केली होती. पानिपताच्याच सालीं फ्रेंचांचा पुरा मोड करून इंग्रजांनीं कर्नाटक व्यापिलें आणि निजामाच्या राज्यांतही ठाणें बसविलें. पानिपतानंतर अवध्या बारा वर्षांत मराठी राज्य पेशव्यांच्या घराण्यांतील गृहकलानें पोखरलें गेलें. हैदर व कोल्हापूरकर यांचा ससेमिरा सारखा मार्ग लागल्यामुळें मुंबईकर इंग्रजांपुढें नमतें घेऊन १७७६ सालीं पुरंदरच्या तहानें साष्टी सोडून देणें मराठ्यांना भाग पडलें. तेथपासून इंग्रजांच्या सर्वव्यापी धोरणाशीं टक्कर देतां देतां शेवटीं महाराष्ट्राला त्यांच्या पचनीं पडावें लागलें. मध्यंतरीं इ. स. १७८२ पासून १८०२ पर्यंत वीस वर्षे इंग्रजांशीं प्रत्यक्ष युद्ध नव्हतें. तथापि महादजी शिंदे व नाना फडणवीस यांची चुरस, सवाई माधवरावाचा मृत्यु, शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांतील वैमनस्यें, टिपू व निजाम यांजवगेबर झालेलीं युद्धे वगैरे धामधुमीमुळें तो वीस वर्षांचा काळही अवस्थतेचा गेला. इ. स. १७७३ त नारायणरावाचा खून झाला तेव्हांपासून महाराष्ट्राची राजकीय, सामाजिक, धार्मिक व नैतिक अवनति झपाट्यानें सुरू झाली. ती थांबविण्यास पंडितकवि समर्थ झाले नाहीत किंवा एखादा संतकविही उदयास आला नाही. कवि किंवा लेखक हे राष्ट्राच्या मनोवृत्तींना वाचा देतात; राष्ट्राची प्रगति केवळ कवींकडून होत नसते, त्या काळाचें हुबेहूब चित्र मात्र शाहीरकवींनीं काढिलेलें पाहाण्यास मिळतें. शिवकालांतील व शाहू छत्रपतीपासूनची ऐतिहासिक परिस्थिति शाहिरांनीं पोवाड्यांत वर्णिली आहे, तशी त्या काळांतील समाजस्थिति उपलब्ध लावण्यांत आलेली आहे. या काळांतील ज्या सहा शाहिरांच्या लावण्यांचा भाग आज प्रसिद्ध झालेला आहे त्यांपैकीं रामजोशी हा वयानें किंवा कालक्रमानें नसला तरी मान्यतेत पहिला होय.

रामजोशांपूर्वी शाहीर व गोंधळी होते. ज्या फडांने रामजोशांचे कवन पहिल्याने प्रसिद्ध केले त्या फडाचा नायक धोंडीबा शाहीर देखील चांगला कवि होता. परंतु विद्वता आणि जातिश्रेष्ठता यांच्या जोरावर रामजोशांनी लावणीला प्रथम शिष्टमान्यता मिळवून दिली असे दिसते. रामजोशाचा जन्म १७६२ साली झाल्याचे शालिग्रामांनी सांगितले आहे. हा सन चुकीचा असावा असे रा. यशवंतराव केळकरांचे मत आहे. रामजोशी व त्यांचे बंधु मुद्दलभट यांच्या मध्ये १७७८ त फारीखत झाली व त्या वेळी जे साडेनऊशे रुपयांचे कर्ज होते त्यांतील सहाशेचे एकट्या रामजोशाने केले होते, असा उल्लेख आहे. सोळा वर्षांचा मुलगा भावाशी भांडून विभक्त होईल किंवा त्याला इतके कर्ज मिळेल या गोष्टी रा. यशवंतरावांना असंभाव्य वाटतात; परंतु रामजोशाचा स्वभाव लहानपणापासून हूड आणि स्वच्छंदी होता; भावापासून विभक्त होताच घरासमोरच धोंडीबाच्या फडांतील टोळभैरवांची संगत घेऊन तो लावण्या गाऊ व रचू लागला. अशा उनाड वृत्तीची पोरकी मुले किती लहान वयात आपल्या पायावर उभी राहाण्यास समर्थ होतात, त्याची अनेक उदाहरणे आज देखील पहावयास मिळतील ! त्याकरिता अकबर, थोरले माधवराव, कलाइव्ह वगैरे असामान्य पुरुषांची चरित्रे धुंडाळावयास नको ! जोशीबुवांचे घराणे, इनाम, वर्षासने, वृत्ति, वगैरे साधनांनी संपन्न असे असल्यामुळे अशा गुणी बाळाला कर्ज देणारे हरीचे लाल त्या काळातही मिळणे फारसे कठीण असेलसे वाटत नाही. त्यांतून अज्ञानाचे करार रद्द ठरविणारा काय-दाही त्या वेळी नव्हता हे लक्षांत घेतल्यास शालिग्रामांनी दिलेले साल चुकीचे ठरवून रामजोशांचा जन्म चार वर्षे किंवा त्याहून मागे नेण्यास रा. यशवंतरावांनी दिलेली कारणे योग्य आहेत असे वाटत नाही. फारिखत १७७८ मधील आहे व वयाच्या विसाव्या वर्षी रामजोशाला मुद्दलजोशांनी घरांतून काढून लाविल्यावर त्याने पंढरपुरास पाध्येशास्त्र्यांकडे जाऊन अध्ययन केले असा उल्लेख शालिग्रामांनी केलेला आहे; त्यावरून रा. यशवंतराव केळकरांनी रामजोशांचा जन्म १७५८ त किंवा त्यापूर्वी झाला असावा असे अनुमान केले असेल. परंतु फारिखत १७७८ साली झाली असली, तरी पुण्या वांटण्या

आणखी चार वर्षांनी म्हणजे १७८२ त व्हावयाच्या, अशी तजवीज ती फारखत करण्याच्या वेळीच झालेली दिसते. म्हणजे त्या चार वर्षांत दोन्ही बंधू पूर्णपणे वेगळे झालेले नसून फक्त हितसंबंधाचा वेगळेपणा झालेला असावा व खाणेजेवणे वगैरे व्यवहार एकत्रच होत असावे. फारखतीतील व्यवस्थेप्रमाणे पूर्णपणे विभक्त झाल्यावर, तिसाव्या वर्षी स्वतःच्या संसाराचा सर्व भार एकट्याच्या शिरावर पडल्यामुळे सोलापूर सोडून, पंढरपुरास जाऊन रामजोशास विद्यार्जन करावे लागले आणि पुराण सांगणे व कीर्तन करणे या कला शिकव्यास बाबा पाध्यांचे शिष्यत्व पतकरावे लागले.

बाबूजी नाईक बारामतीकर यांच्या घरी रामजोशांचा तमाशा चालला असता रामजोशांच्या उपदेशपर लावण्यांतील अर्थगांभीर्य आणि पदलाळिय या गुणांनी, तमासगिराला तुच्छ मानणाऱ्या मोरोपंतांना माडीवरून खेचून आणिले आणि पंतांच्या पायांशी डफ फोडून रामजोशांनी तमासगिराचा धंदा सोडून कीर्तनकाराचा पेशा स्वीकारिला अशी दंतकथा आहे. रा. यशवंतराव केळकरांना ही दंतकथा न रुचल्यामुळे बारामतीकरांच्या येथे एका कीर्तनाच्या प्रसंगी मोरोपंत व रामजोशी यांचा परिचय होऊन रामजोशाने मोरोपंतांना काव्यरचनेत गुरु केले अशी स्वकपोलकल्पित कथा रा. यशवंतरावांनी रचिली आहे. जुनी दंतकथा किंवा ही नवी कपोलकथा यांपैकी कोणतीही खरी असो; मोरोपंतांच्या काव्यरचनेची छाया रामजोशांच्या कवनांत दिसते हे मात्र खरे. दोघांनाही एकमेकांविषयी आदर होता. दोघेही चांगले संस्कृतज्ञ होते. दोघेही पुराणीक होते. परंतु मोरोपंत हे एक पंडित, महाकवी, व शिष्ट होते; रामजोशी तमासगीर शाहीर होते. हा फरक दोघांच्याही काव्यांत दिसून येतो. मोरोपंतांचे आर्याभारत रामजोशांनी एका चार चौकी लावणीत आणून ठेविले आहे; आणि नुसत्या कृष्णशिष्टाईच्या प्रसंगावर तेवढीच दुसरी एक संबंध लावणी रचली आहे. मोरोपंतांचे भक्त विष्णुपंत चिपळूणकर यांना रामजोशांच्या लावणीनेही मोहित केले होते.

रामजोशांचें मराठी भाषेवर प्रभुत्व होतें. संस्कृतांत रचलेल्या लावण्यांत जरी क्वचित् व्याकरणदोष आढळून आले, तरी त्याला संस्कृताचें ज्ञान चांग-
लेंच होतें यांत शंका नाही.

‘सुभगसखीं चिं नितांतपचला चलयति मम मानसं । कदा मे
सुंबति मुखसारसं ॥’

या लावणींत केवळ शृंगाररसच आहे असें नसून

‘चरणरणित’ निजनूपुरचकिता यत्पुरतः पामरी । सुराणामपि रंभा
सुकरी । करिरिपुसमसुरुचिरकटीभागानतगुणजितगुर्जरी । सुरुपापद-
पद्धति कुंजरी ॥

या कडव्यांत निव्वळ मराठी छापाच्या दोन कल्पना संस्कृत रचनेंत
गोंवल्या आहेत. मराठी लावण्यांत शृंगाराप्रमाणेच वैराग्योपदेश रामजोशानें
जसा केलेला आढळतो, तसा व तितक्याच उत्कृष्टतेनें संस्कृतांतही केलेला
आढळतो. हें बरील लावणी बरोबर ‘अयि भज मानव रघुवीरं । निशि-
चरणघोरं ॥’ ही लावणी पाहिल्यास आढळून येईल.

तरुणि तवेयं कुचतटमतिगुरु कुरु मम हृदि सादरं । मनो मे भवति
मनोभवदरं ॥

ही रामजोशांची लावणी जयदेवाच्या गीतगोविंदाचीं आठवण देते !
संस्कृत लावण्या छावण्यांत ज्या ढोबळ चुका झालेल्या दिसतात, त्यावरून
व्याकरणदोष मुळांतले नसावे अशीही शंका येते. ‘बाई यशोदे बाळ
तुझा तान्हा । तुला वाटे परी नष्ट मोठा कान्हा ॥’ या लावणीतील
मराठी, कानडी, हिंदी आणि संस्कृत अशीं चार भाषांचीं चार कडवीं,
किंवा ‘पाहि पाहि निज भुवनम् । प्रतीका बोलसि मुडदारा । निज
मात ना केळू दिळा । चल छोड पल्लो मेरा ॥’ ही त्याच चार भाषांतील

एक एक चरण रचून केलेल्या कडव्यांची लावणी यांवरून रामजोशांचा कानडी व हिंदी या भाषांशी बराच परिचय होता असें दिसतें. हिंदी भाषेचा प्रचार मराठी राज्यांत बराच होता. 'पकडो लियो हकालो वे बिसवामितर भाग जावेगा ॥' असें आर्यार्ध रचून शबरशकाना 'तोबा' म्हणावयास लावण्याचा मोह मोरोपंतांसारख्या पंडितालाही भारतकथा गातांना आवरला नाही. मोरोपंतांचे चहाते तो एक गुणच समजतात. मग अशा सरमिसळीच्या दोनचार लावण्यांवरून जोशीबुवांविषयी रा. यशवंतरावांसारख्या रसिक चिकित्सकाचा ग्रह दूषित व्हावा हें योग्य नाही.

रामजोशी आणि इतर शाहीर यांच्या लावण्यांचे ठोकळ मानानें पुढीलप्रमाणें भाग पाडतां येतील. (१) देवतांचीं आणि तीर्थांचीं वर्णनें. (२) शृंगारिक लावण्या-यांतील कृष्णलीलांवरील लावण्यांचा विचार निराळ्या दृष्टीनें करावा लागेल. शाहीरी काव्याचा हा भाग विशेष मोठा असून वैशिष्ट्यदर्शक आहे. (३) उपदेशपर व नीतिपर लावण्या; रामजोशांच्या प्रसिद्ध झालेल्या काव्यांत अशा तेहतीस लावण्या आहेत. या लावण्यांत रामजोशांचा हातखंडा असून त्यांविषयी त्यांचा लौकिकही फार आहे. लावणीला मोरोपंतांसारख्या शिष्याकडून मान्यता मिळण्यास हा भाग कारणीभूत झाला. (४) इतर प्रासंगिक व किरकोळ लावण्या. लावण्यांखेरीज याच शाहीरांनीं जे पोवाडे रचले आहेत; व अनंतफंदीनें कटाव, फटके वगैरे इतर काव्यरचना केली आहे त्यांचा विचार केल्याखेरीज या विवेचनाची पूर्तता होणार नाही. तरी जोशीबुवांच्या धर्मपर देवतावर्णनाच्या लावण्यांपासून त्यांच्या काव्याचा विचार करूं.

सर्व कार्यांच्या सुरवातीप्रमाणें तमाशाच्या सुरवातीस देखील गणेशस्तवन करण्याची वहिवाट आहे. जुन्या शाहीरांची पोवाड्याच्या आरंभी गण (गणेशस्तुति) म्हणण्याची वहिवाट होती. नंतर ती कमी होत नाहीशी झाली. परंतु तमाशाच्या आरंभी ईशस्तवन करण्याची वहिवाट अद्यापही आहे.

गणपतीचें स्तवन संस्कृत काव्यांतही झालेलें आहे. मराठी ग्रंथांत तें अंधारंभी असून तेक अध्यायाचा प्रारंभ 'श्री गणेशायनमः' नें होतो.

गणेशस्तवन अशा रीतीने अनेकवार झाले असतांही शाहिरांच्या 'गणा'त नावीन्य आणि वैशिष्ट्य दिसावे हे त्यांना फार भूषणावह आहे. 'विघ्नेश,' 'सुखकर्ता दुःखहर्ता,' 'विद्याकलांचा स्वामी' हे गणेशवर्णन आपल्या रोजच्या सरावाचे आहे; परंतु पेशवाईतील हत्तीखान्यांचा रोजचा परिचय असलेल्या कवीने, सोंडेत गवत घेऊन डोकीवर उधळण्याची हत्तीची संवय

शुंडादंडसुमंडित गंडस्थळीं दूर्वाकुर नवे । मधुपांचे फिरती थवे ॥
असे केलेले पाहिले;

'पायस, मोदक, लाडू, खोबरे, खडिसाखरेचे रवे । हे भक्षाय्याची सवे ॥'
असा मराठी पद्धतीच्या नैवेद्याचा सराव गणरायाला पाडला, म्हणजे कौतुक वाटते.

'अरे हा धणिवर ठाडक जगा । मोडल्या किती असुरांच्या रगा ।
अशाच्या पदकमळीं कर छगा ॥' हे वर्णन मराठेशाहीतील मदुमकीची आठवण देते.

'सात्विक त्याला सत्व, तमासि तम, राजस राजसा ।

हा जसा भाविला तसा ।

या चरणांनी 'ये यथा मां प्रपश्यन्ते' या गीतावचनांतील मर्म ओळखून 'खटनटासी खटनट' अशी रामदासांनी वर्णिलेली आणि 'शठप्रति शाठ्य' अशी टिळकांनी सूत्रप्रयुक्त केलेली महाराष्ट्राची आवडती नीति आठवून 'दिधले दुःख पराने उसने फेडू नयेचि सोसावे, ।' अशी वृत्ति महाराष्ट्राच्या पचनी पडेल की काय, याविषयी शंका वाटू लागते. हिंदी राजकारणात नवीन आलेला हा शुद्ध सात्विक मार्ग किती कालाने फलदायि होणार असा प्रश्न मनांत उद्भवतो, तेव्हा रामजोशांचे पुढील चरण सांगतात की,

'कार्यसिद्धिकर इतर दैवते बारा वर्षे बसा !

हा आज आठ चौदिसा ॥'

जोशीबुवांच्या एकाच लावणीतले हे गणेशस्तवन किती महाराष्ट्राच्या वृत्तीचे आणि उद्बोधक आहे !

सांवस्तवनाच्या लावणीतही असाच उल्लेख आढळतो.

काळकूट विष जाळित सुटलें जें ब्रह्मांडोदरा ।

हाचि घेतसे दुःसह गरा ।

आहे या कर्म भोळा न म्हणा, ती धूतमा ।

किती राजनीतिची यांत दाविली सिमा ।

हें दारुण विष यास्तव शिरीं धरी चंद्रमा ।

* * । ही प्रलय अग्नीवर ठेवी सरिदुत्तमा ।

सांबानें ह्यालाहल प्राशन केलें आणि त्याची आग शमविण्यास जे उपाय केले त्यांवरून राजनीतीची आठवण व्हावी, हें केवळ महाराष्ट्राच्या परिस्थितीस युक्त आहे. मुरवातीपासून मराठ्यांनीं प्रचंड व्याप मांडला, तो वस्तुतः त्यांच्या आवाक्याबाहेर होता. तो आटोपण्यास पुरेशी साधनें त्यांच्याजवळ नव्हती. पण अनेक युक्तिप्रयुक्ति करून त्यांनीं तो सांभाळला होता. शकराच्या विषशमनाच्या युक्त्या पाहून राजनीतीची आठवण मराठ्याखेरीज कोणाला होणार ?

मराठा स्वभाव, मराठी वैशिष्ट्य, महाराष्ट्राच्या चालीरीती यांच्या छटा रामजोशांच्या काव्यांत अनेक आहेत. रामाच्या बाळपणीच्या स्नानाचें वर्णन करितांना

‘ तो विश्वास प्रवसला त्याची टाळू हो ।

माखून म्हणती तान्हयासी भय न विटाळू हो ॥

जो दैत्यांच्या नुघडितो नेत्र हाकानीं हो ।

ह्याच्या कुरं म्हणुनी फुकिती कानीं हो ॥

हें वर्णन अशपैकीच आहे. जोशीबुवांचें निरीक्षण सूक्ष्म व मार्मिक होतें. देवादिकांच्या वर्णनांतही निरीक्षणांतील सूक्ष्मपणा दिसून येतो. गिरीच्या व्यंकटरमणाचें वर्णन करितांना ‘ चिंच तिखट नैवेद्य तिखट तेलकट परि सुर झड बालिती । सुधेचे रस त्यापुढती लाजती ॥’ हा नैवेद्यांतील विशिष्टपणा सांगण्यास ते चुकले नाहीं. बारशीच्या भगवंताचें वर्णन असेंच अप्रतिम आहे. तुकाराम महाराजांच्या प्रेमळपणा, देवाशां सलगी, आणि खोंच यांना पदलालित्याची मिळालेली जोड या लावणींत दिसून येते. या लावणींतील खोंचदार सलगीच्या भावनेशीं केवळ आदरयुक्त पूज्यभावाची तुलना करण्यासाठीं ‘ भूतळांत जसि या स्थळांत यमुनाजळांत हिमनग बाळा ।

अशी भुवनत्रयी कोणती दुजी वेल्हाळा ? ॥ हे 'शिवाची राणी' तुळ-
जापुरची भवानी हिचें वर्णन ताडून पाहावें. निवृत्तिमार्गी वारकऱ्यांना असें
पंढरपूर तसें प्रवृत्तीच्या मराठे गडयांना तुळजापूर !

‘ इथें बसून जनावर रुसून पाहते कसून सधन लाचारी ।

दुबळ्याची भाकर म्हणे मला ही न्याहारी ॥

नित्य उठुनि छळति परि तुटुनि पडेना कुठुनि पुरविते ज्वारी ।

× × × जरब जगामधिं भारी ॥

छप्पन्न देशिचे लोक लोळती द्वारी । ’

अशी ही महाराष्ट्रस्वामिनी ‘ कांचना जपुनि, किंचना म्हणुनि, वंचना
करावी ज्याणीं । ही त्याला वंचिति माय मुलुखची शहाणी । ’ मराठ्यांची
गष्टदेवी झाली यांत नवल काय ? तिच्यामुळे तुळजापूर ही ‘ दक्षिण काशी ’
झाली.

‘ मिरवितो छबीना नंदी, कधिं त्रुंग !

कधिं मतंगजी छानंदी कधिं फिरंग ।

कधिं पंकज गरूड स्कंधि, वहन रंग ।

कधिं हंस मयूर छंदी, धरि करंग । ’ *Shull*

अशी महाराष्ट्र देवता शिवाजीच्या काळी

‘ मातला दैत्यगण सारा, करि दुखंड ! ’

तिने महाराष्ट्राला जें वैभव दिलें, त्यामुळे

‘ ही मनिं हो चिन्मय बाला, जरि शिरल ।

काय जुरत यमाच्या बाला ! पुढें फिरल ? ’ *धैर्य*

असा विश्वास कां वाटूं नये ?

रामजोशांनीं पंढरपुराचेंही वर्णन केलें आहे, तसेंच होनाजी बाळा आणि
प्रभाकर यांनीं केलें आहे. त्याचें तुलनात्मक विवेचन पुढें येईलच. परंतु राम-
जोशांच्या वर्णनांत ज्या विशेष गोष्टी आढळत त्यांचें दिग्दर्शन येथें केलें पाहिजे.

‘ क्षमातळीं इज समान नाहीं उमामहेश्वर पुरी ! ’

असें सांगून, या वैष्णव क्षेत्राशीं कोणत्या ही शैव क्षेत्राची तुलना करतां यणार
नाही, हें जोशीबुवांनीं सुचविलें आहे. शैव साधनां यांनील प्रवृत्तिप्रवणता आणि
भागवताच्या निवृत्ति मार्गाचें लोकांस गडणा गरमार्थिक श्रेष्ठत्व ‘ पुरी

पडेना काशी ' या विधानांत दिसते. पंढरपुरांतील निरनिराळीं स्थानें वर्णन केली आहेत;

‘ पुढें समाधित दडे पदांबुजि पडे न चोखा भर्बी ।

असो महार जातिचा, याति ना, हरिचा भागवतोत्तम कवो ! ’

हें चोखामेळ्याचें वर्णन करून,

‘आनंद सांबता माळी कबिर मोमिणी । पुंडरिक चौधरी तुक्या वाणगट
तुक्या मारिपरि मुक्या परी दे दडी । मिराबाईचा प्याला नाम्याला
भ्याला प्याला त्याची कढी । ’

अशी पांडुरंगाच्या ‘खासगीच्या मंदिरी’ असलेल्या संतांचीं नामें गायिली आहेत.

देवादिकांच्या शाहिरी गाण्यांत देखील शाहिरांचें महाराष्ट्रीयत्व दिसून येतें, हें रा. यशवंतराव केळकरांचें विधान किती यथार्थ आहे, तें रामजो-
शाच्या लावण्यांत येथवर दाखविलें.

कृष्णलीला

नव्या नवतीची बहर नूतन जी गोडी आली रसा ।

व्या रस बरवेपर्णी हो तुमच्या मर्जिस मानेल तसा ॥

—होनाजीबाळा.

शाहिरी काव्यांत शृंगार फार आहे, म्हणून तें त्याज्य असा एक समज प्रचलित आहे. आजकाल आंग्लविद्येच्या प्रसारापासून आमच्या समाजावर सभ्यतेचें दुहेरी दडपण पडलें आहे. विद्वत्पौरियन युगांतल्या सभ्यतेच्या कल्पना रुढ झाल्यामुळे पूर्वीच्या काळांत जे कित्येक शब्द घरीदारी आणि राजदरबारीं देखील भाषेला जोर आणण्यासाठीं, अगदीं शिष्ट समाजांत देखील, वापरण्यांत येत, ते असभ्य समजले गेले. रीतिरिवाजांच्या बाबतींतही असेच फरक झाले. आंग्ल समाजाच्या शिष्टाचाराच्या कल्पना बोकांडीं बसल्या; आणि सभ्याचाराविषयीच्या आमच्या कित्येक जुन्या कल्पनाही कायम राहिल्या. ‘ क्वचिद्गानी पतिव्रता ’ या सुभाषिताच्या मुळाशीं असलेल्या कल्पनेमुळे रंगभूमीवर स्त्रियांना मज्जाव झाला; आणि स्त्रीवेषधारी पुरुषांचें मुख्वावलोकन देखील करणें पाप आहे ह्या शिबलीलामृती शिष्टाचारानें नाटक-तमाशे हलक्या लोकांच्या हातीं गेले; चांगले लोक त्यांत पडल्यास त्यांना

देखील हीनपणा येतो असा समज पसरला. 'श्रृंगारवर्णनाला असा दुहेरी पेंच वर्तमानकाळीं पडला असल्यामुळे शाहिरी काव्याला असभ्यतेच्या आरोपांतून सोडविणें कठिण आहे. स्त्रीपुरुषांच्या देहरचनेतील भेदाची जाणीव आणि तज्जन्य परस्परसंबंध जेथें म्हणून व्यक्त होतील, ती प्रत्येक गोष्ट असभ्य मानण्याची वृत्ति इतकी विद्योपास गेली आहे की, एखाद्या गोहरजाननें गाणें करून मिळविलेला पैसा जर एखाद्या परोपकारी संस्थेनें स्वीकारला, तर ती संस्था देखील विटाळली आणि त्याज्य झाली असें समजून, तिच्याशीं असलेला संबंध ताडून तोडून टाकणारे नीतिबहादूर कधीं कधीं आढळतात ! शाहिरीचें काव्य अशासाठीं नाही हें प्रांजलपणें कबूल करणें भाग आहे. संस्कृत साहित्यग्रंथ, नाटक व काव्ये ज्यांना आदरणीय वाटतात, त्यांना शाहिरी काव्यावर फारसा आक्षेप घेता येणार नाही, हें विष्णु कृष्ण चिपळूणकरांच्या उदाहरणावरून दिसून येतें. ज्ञानेश्वरीतील श्रृंगारिक उपमा, एकनाथ-तुकारामांची कविता, वामनपंडितांचीं काव्य-प्रकरणे आणि मोरोपंती काव्य यांत ज्यांना कांहीं बावणें दिसत नाही, त्यांना शाहिरी वाङ्मयाच्या या भागावर करडी नजर करण्यासारखें कांहीं कारण दिसत नाही. तिथेंग्योनीं-तील कोंचांच्या जोडप्याच्या श्रृंगाराचा बिघाड झाला म्हणून आद्यकवीला रामायण आठवलें ! तशाच प्रकारच्या प्रसंगांत शाहिरी कवनाच्या कांहीं भागाचा उगम आहे, म्हणून तें त्याज्य समजणें योग्य नव्हे. त्यांतून राम-जोशाच्या लावण्यांत उत्तान श्रृंगार फारच कमी आहे. संभोगश्रृंगारापेक्षां विप्रलंभाचें वर्णन रामजोशी आणि होनाजीबाळा यांना जास्त खुलवितां येतें. साहित्यशास्त्रांत व्यंजनेनें युक्त अशा ज्या ध्वनिकाव्यास सर्वश्रेष्ठ गणले आहे, असे प्रसंग या दोघांच्या लावण्यांत अनेक आहेत; परंतु त्यांच्या काळच्या ज्या सामान्य जनसमूहासाठीं त्यांनीं काव्यरचना केली त्याच्या रुचीला पोषक अशीं उत्तान वर्णनेंही बरींच आढळतात. होनाजी, सगन, प्रभाकर व परशुराम यांना प्रत्यक्ष दुसऱ्या बाजारावाच्या विलासांचीं वर्णनें करण्याची वेळ आली; तेथें तीं वर्णनें तत्कालीन शिष्टाचाराच्या देखील मर्यादेचें उल्लंघन करणारीं आहेत हें केव्हाही कबूल करावें लागेल. परंतु सदमिरुचीला धक्का देतील अशीं वर्णनें प्रभाकराखेरीज इतरांच्या प्रसिद्ध काव्यांत त्या मानानें कमी आढळतात.

मानवी विल्लासांच्या वर्णनावर येणारा सदमिरुचीच्या अतिक्रमाचा दोष कृष्णलीलेच्या वर्णनावर येऊं शकत नाही. कृष्ण आणि गोपी यांच्या लीलांचें वर्णन शृंगारिक नाही असें ठरविण्याचे प्रयत्न वेळोवेळीं झालेले आहेत. त्यासाठीं कधीं वेदांताची कांस धरून कृष्ण हा आत्मा व गोपी हीं इंद्रियें असें रूपक करण्यांत येतें. कधीं सूक्ष्म धात्वर्थ शोधण्यांत येतात. कधीं कृष्ण केवळ कुकुला बाळ होता म्हणून पीनल कोडाचे सर्व गुन्हें त्याला माफ अशा अपवादाच्या कलमाखाली त्याचें समर्थन होतें. भागवतादर्शकारांनीं या सर्व कोटिक्रमांचें अवलंबन करून कृष्णाची अब्रू वांचविण्याचे केलेले हवालदील प्रयत्न पाहण्यासारखे आहेत. परंतु अशा वकिलीपेक्षां 'एरव्हीं विषय जिणोनि जन्मले । जे शुकादिक दादुले । ते विपयोचि वानितां जाहले । भाट याचे ॥' ही ज्ञानेश्वरांची कबूली प्राह्य वाटते. शुक-ज्ञानेश्वरांसारख्या आमरण ब्रह्मचाऱ्यांना सुद्धां कृष्णाच्या विषयी लीलांचा स्तुतिपाठ करण्यांत गोडी वाटे: मग 'राधाभुजंग' किंवा 'रासक्रीडा,' 'बालक्रीडा' वगैरे काव्यें रचण्याच्या अपराधासाठीं एका वामनाचे चार वामन करण्याची जरूर नाही, हें महाराष्ट्रसारस्वतकारांचें मत चुकीचें कां समजावें? आणि व्यास, शुक, जयदेव, वामन, मोरोपंत, तुकाराम यांनी कृष्णाच्या विषयी लीलांचें केलेलें वर्णन जर शिष्टतेला कलंक लावीत नाही, तर शाहिरांनाच तेवढी आडकाठी कां? त्यांतून कृष्ण-लीलेच्या वर्णनांत तरी कोणीही शाहीर जयदेवाइतका देखील वहावलेला क्वचितच आढळेल. अनंतफंदी वगळल्यास इतर कोणत्याही शाहिरापेक्षां रामजोशाच्या वर्णनांत शिष्टाचार पाळण्याची दक्षता विशेष घेतलेली दिसते. 'कारटा तुझा हा द्वाड यशोदेबाई । कां पडला आमुचे डाई ॥' या लावणीत आलेला एक शब्द वगळला तर सभ्यतेला बाध आणणारा प्राम्य शब्द रामजोशानें आपल्या लावणींत कोठेंही वापरलेला आढळून येत नाही. प्राम्य शब्दांचा भरणा कित्येक संतकवींच्या काव्यांत शाहिरां काव्यापेक्षां कांणभर जास्तच आढळेल आणि तुकारामाच्या अभंगांत तर किती तरी पटींनीं आढळून येईल.

कृष्णलीलेवरील शाहिरां काव्यांतही मराठेपणा दिसतो. शाहिरांचा कृष्ण मराठा असून गोपीही महाराष्ट्रीय गवळणीच आहेत. 'दिली यशोदेनें तुप रोटी । बांधी पोटी । बांगडें शिकें लंगोटी । काढ्यानें भरली वाटी ।

न्याहरीसाठी । डोईस लहान चिंधोटी । ’ असा त्याचा वेष आहे. ‘विटी-
दांडु लुगोच्या गोटी । ’ हे त्याचे खेळ आहेत. ‘ पसरितो सराटे भारी ।
कांटवण बोरी ’ या त्याच्या महाराष्ट्रांतील गुराख्याच्या पोरसारख्या खोड्या
आहेत. तशाच गोपीही घागरा नेसणाऱ्या व्रजनारी नसून लुगडी नेसणाऱ्या
आहेत. ‘ श्रीरंग, गोपिकोत्संग धरुन करि रंग । ’ ह्या रासक्रीडेच्या लावणीत
त्यांचीं नांवे देखील ‘ उमा, रमा, सखु, साळू, मैना, चिमणी ’ अशीं दिली
आहेत. त्यांच्या नाकांत नथ असून तिच्यांतील चमक शुक्राच्या चांदणीसारखी
लकाकते. त्यांच्या हातांत चुडे असतात, त्या पिंगा घालतात; आणि संता-
पल्या म्हणजे ज्या शिव्या देतात त्या इरसाल मराठी असतात. त्या यशोदेला
म्हणतात ‘ असा हा बिजवर । अग सये । सोशियलें गडे आम्ही आजवर ।
ही आली घोरपड तुजवर । ’ तिला कधीं रागानें विचारतात, ‘ यास न शिशु-
पणिं लागलि सटवी ? ’ तर केव्हां आपसांतच म्हणतात, ‘ मस्त मेला ।
पेशी तोंडावर देईन, याच्या भिईन का मी बाला ? ’ त्याच्या खोड्या यशो-
देला सांगतांना निकरावर येऊन म्हणतात, ‘ तूं करसिल याचें कोड, मोड
या बंडा । आम्ही शील आपुलें मिरवित होतो झेंडा । याणें केला गडब-
डगुंडा । पोरिळा लांच देऊन चिकण्या खांडा । ’ ‘ सांपडल्यावर म्हणति
गोपाळा । मेल्याचें तोंड त जाळा । ’ शेवटीं अगदीं निर्वाणीनें उपाय
सांगतात, ‘ अग बये । × × । अशी काय वहिवाट नीतीची । ठेउन दे
दासी । अग बये । पाहुनियां सुरतीची । ’ हा अखेरचा उपाय सगल्या
पेशवाईच्या काळास साजेसा नाही काय ? रामजोशाच्या कवित्वाचा काळ
ई. स. १७७८ पासून, शालिग्रामांच्या म्हणण्याप्रमाणें १८१२त किंवा भावे
म्हणतात त्याप्रमाणें १८०८ त त्याचें देहावसान झालें तेथपर्यंतचा आहे. त्यानें
प्रत्यक्ष बाजीरावावर कविता केलेली आढळत नाही. पण कित्येक लावण्यांत
बाजीरावाच्या कृत्यांचा उल्लेख असावासें दिसते.

‘ नका हरि दंगा करूं । या कर्मे नाहीं बरें; रयत ही धन्याचें लेकलूं ॥
× × सोसावे दुर्गुण किती । दैवानें दिली सुजन भोगितो रीतीनें संपत्ती,
ही सोडुन दे दुर्मति । तूं म्हणशिल मी धनि नगराचा, वाईट आमुचे पति
॥ चाल ॥ कर जोडितों तुझी हे वस्ती पुरे पुरे बापा । सारि रयत सुखाची,
कोण तुझ्या सोशि अशा तापा । या छंदामध्यें नको शिरूं सांगतसों

इतक्यावर तुजला माहं किंवा आम्ही महं । × × × । काय चांगट तरि
 गोरटा । पुरुषाएवढा पुरुष असुनि तूं, खेळसि काय पोरटा । × × × ।
 या नगरीमध्ये अशा रितीनें राही न पांखरूं । × × × काय वाढवसील हा
 कळी । काय वदूं ही कीर्ति तुझी वा जगतामधिं फांकली । कांहीं रीति नच
 राखिली । पाप उघड करूं नये, भ्रमाची मूठ बरी झांकली ।' हे वर्णन तरी
 बाजीरावाच्या लीलांना उद्देशून दिसते. 'कांहीं नाही लाज पोटी ।' ही
 लावणी देखील उघड कृष्णाला उद्देशून असली तरी बाजीरावासारख्याच्या
 एखाद्या प्रिय पात्रांनं आपल्याशीं लघळपणा करणाऱ्या सामान्य मनुष्याला
 उद्देशून म्हटल्याची झांक तिच्यांत दिसते. 'कृष्णा तुम्ही खोड खोटी ।
 × × × × । खाशाची मी प्यार साळू भीतें काय तुझ्या बाला ? । गांठीसाठीं
 प्राण जातील, कोण्या झाडाचा तूं पाला ? '॥ यावरून तरी तसा उद्देश
 दिसतो. होनाजी, प्रभाकर वगैरेनीं बाजीरावाच्या विलासावर लावण्या
 केल्या आहेत. तशी थोडीशी झांक 'मज वाटे हरिसी आज होरी खेळावी ।
 काय करूं गे रंगामध्ये तनु ही घोळावी ।' या लावणींत दिसते. परंतु केवळ
 'दैव जिचें उघडतें तिला प्रभु बोलावी' यासारख्या एखाद्या चरणावरून
 तसा निष्कर्ष काढणें योग्य नाही. कृष्णलीलेच्या लावण्यांत वरीलसारखी
 गोपींना कृष्णाशीं विलास आवडतो असें दाखविणारी लावणी क्वचित्च
 आढळेल. बहुतेकांत कृष्णाच्या कागाळ्या आहेत. त्याच्या खोड्या आणि
 कुचाळक्या यांनीं गोपी संतापल्यासारखें दाखवितात. कधीं कृष्ण त्यांना
 समजावतो. कृष्णावर रागावणें, त्याला दटावणें, भीति घालणें हे प्रकारच
 जास्त आहेत. अशा लावण्यांत 'नंदात्मज मंदंमंदं माझ्याहि । तुज अब-
 रूच नाही ॥' ह्या लावणींत संस्कृत आणि मराठी असे एका आड एक
 चरण बहारीनें साधले असून, अश्लीलतेचा लेशही नाही. ह्या लावणींतली
 गोपी म्हणते, 'नंदाच्या मुला असा लपूनछपून हलके हलके येऊं नको ! तुला
 अबरू नाही, पण माझ्या घरांत सारीं जणें जागीं आहेत; राजद्रोह्या, कंठशत्रो,
 तूं इथून जा !' (गेहादपसर स्वमितः कंसारे ! जन जागति सारे !) मनांत
 कांहीं असलें तरी संसारी झीला नवऱ्याला सोडून एकांत करणें योग्य नाही.
 (कांतादेकांतः किमु संसारे ? हें नेणसि कां रे ?) अनीतिमान पुरुषाला
 लज्जा नसते; पण माझ्यासारख्या कुलीन मुलीला असते ! तूं जा एकदाचा !

(कामादिह भयं न लज्जा जारे ! येथूनिचां जा रे !) तुझ्या बापाच्या कोर्तीला बट्टा लावूं नको ! कुळाची अब्रू ध्यानांत आण ! (लोके निजजनक. यशस्वं पाहि ! स्वकुळातें पाहीं !) माझे अत्यंत दक्षतेनें रक्षण होत आहे; केवळ नशीब थोर म्हणून तूं इथवर जगलास ! हें तुला कां कळत नाही ? (दैवादिह जीवस्यहमति गूढा ! कां नेणसि मूढा ?) माझ्यावर हल्लीं सासूबाईचा अगोदरच राग आहे ! त्यांना हा तुझा हूडपणा कळला तर तूं मरशील ! (श्वश्रूः संप्रति मयि कोपारूढा ! कां मरसी हूडा ?) नव-वधू कधीं कुणाला आपल्या अंगास हात लावूं देईल का ? इतकें देखील तुला कळूं नये ? (केषामपि करगा भवति नवोढा ? किती होसिल बेडा ?) मामा नवरासिंहाहून उग्र आहे, हें जाणून भानावर ये ! (सिंहादप्युग्र-तरो मे भर्ता ! सावध हो पुर्ता !) तो तुझा जीव घेईल ! तुझा लोंचटपणा पाहून त्याला हांक मारावी असें मनांत येतें; पण तुझा जीव धोक्यांत पडणें बरें नाही ! तूं इथून वांचून जा बरें ! कारण मदनाच्याही हृदयाचा दाह करणारा-अंतराचा दाह करणारा-मदन तूच आहेस हें मला कळतें ! कविराय देखील तसाच आहे. (मन्येत्वज्जीवनस्य मथनकर्ता ! बोलावूं भार्ता ! मा भूत्ते जीवितसंशय वार्ता ! वांचुनि जा पर्ता ! जाने त्वं मदनांत-र्दाही ! कविराय असाही !) ही लावणी मनांतून कृष्णावर प्रेम करणाऱ्या, परंतु पातिव्रत्यानें वागणाऱ्या कुलीन मुलीला शोभणार नाही, असें कोण म्हणेल ? कृष्णाच्या धीटपणाचा व हूडपणाचा तिला राग येतो; पण तो आपल्यावर प्रेम करतो म्हणूनच असा हूडपणा करण्यास तयार झाला, या जाणिवेनें तिचे हृदय कठोरपणा धरण्यास समर्थ होत नाही. या लावणींत धाक दाखविणाऱ्या वचनांतूनही जसें प्रेम व्यक्त होतें तसें कृष्णाला रागावून, चिडून शिष्या देणाऱ्या लावण्यांतूनही होतें. ' मुत्सद्याचा होकार आणि छियांचा नकार यांचा अर्थ उलटा समजावयाचा; ' या नागरिक नीतीची आठवण देणारे प्रसंग या लावण्यांत अनेकदा येतात !

गोकुल सोडून मथुरेस जातांच कृष्णानें कुंजेचा संग धरला, हें कळल्यावर गोपींच्या तोंडीं जे उद्गार रामजोशींनीं घातले आहेत, ते मात्र असे प्रेम-गर्भित नसून अत्यंत निंदाभ्यंजक आणि मनःपूर्वक चीड येऊन काढिलेले आहेत. आपल्यासारख्या कुलीन व सुंदर छियांचें प्रेम लाभल्यावर अशा

कुरूप बटकीवर त्याची आवड जावी यांत आपला भयंकर अपमान झाला ही जाणीव त्या उद्गारांत दिसून येते. ' बटकीनें आजि केला कीर्तीचा शिराडा । × × × आमच्या या हाडांचा चुराडा । ' असें त्यांना वाटतें. ' बटकिशि रतला हरि तरी काय समजुनी । × × कुचकुच जन बोलत गाई, युंक्त तोंडा-वरी । कोण कुळ आपलें बटकुर धरिलें उरी । अबरूच नाही तिळभरी । अपश्य केवढें शिरी । × × × । याणें ध्यावी काय तिची लातबुकी । अशि काय मना आली तरी हुकी । कांही तरी लाज कपटघाला । × × । आतां जरि येईल गोकुळी । करकर करकर चाऊन खातों, तिच्या नरडिची नळी । देखत लंगडी खुळी । उचलुन या ना सुळी ! × × × । आतां राहिल अन्न कशी । अशि कां याणें वाळगिली मिशी । ' असा त्यांच्या जिवाचा तिळपा-पड होतो. ' त्याला आमची दया नसो, पण लज्जा नाही कशी ? या कप-ट्याची संगत करुनी पडलों आम्ही कशी ! पहिलेपासून ठाउक होता हा नंदाचा गुणी ! संगत यासी करूं नये परि मसलत पडली उणी । ' असा स्वतःला बोल लावून शेवटीं अगदीं त्वेषानें त्या म्हणतात, ' पांडवघरचा खासदार हा, ती. कंसाधरची दासी । योग्य जाहला संग म्हणावा, ' हें स्वभावचित्र फार मार्मिक आहे; तसेच इंग्लंडांत आजकाल जसें पोलिस व स्वयंपाकिणी यांचें मेथकूट तेथील विनोदी लेखक वर्णन करून सांगतात, तसें बुडत्या महाराष्ट्रांत खासदार आणि दासी यांचें सत्य व नाना फडणिसी राज-कारणांत त्यांचा हेरासारखा होणारा उपयोग वगैरे प्रकारही आठवूं लागतात.

राधा आणि कृष्ण यांचें प्रेम सर्व कवीना इतकें स्फूर्तिदायक झालें आहे कीं, त्या वर्णनाच्या ओघांत बिचाऱ्या राधेच्या लग्नाच्या नवऱ्याचें नांव देखील कोठें पार वाहून गेलें त्याचा पत्ता नाही ! भागवतकारांनीं रासक्री-डेच्या वर्णनांत सांगितलें कीं, रासक्रीडा करितांना कृष्ण एका गोपीवर फारच फिदा झाला आणि बाकीच्यांना तशाच सोडून तिलाच घेऊन कोठें पळाला. तेव्हा इतर गोपी म्हणाल्या.

अनयाराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः ।

यज्ञो विहाय गोविंदः प्रीतो यामनयद्रहः ॥

' हिणेच भगवान् हरीश्वराला खरोखर प्रसन्न केलें, कारण आम्हांला टाकून गोविंद तिच्यावर खुष होऊन तिला एकांतांत घेऊन गेला, ' यांतील ' अन-

याराधितो ' (म्हणजे ' हिने प्रसन्न केलेला ') या शब्दावरून ' राधेचा नवरा अनया ' अशी कथा उभारण्यांत आली, असा ' भागवतादर्श'कारांनी केलेला तर्क बराच सयुक्तिक दिसतो. तो खरा असेल तर राधेच्या नवऱ्याचें नांव अनया होतें या हरदासी शोधाला हाच काय तो आधार ! ' राधारमण ' या समजावरून कोणी राधेच्या नवऱ्याचें नांव ' रमण ' असाही शोध लावला आहे ! परंतु एकंदरीत राधाकृष्णांच्या प्रेमांत राधेच्या नवऱ्याचें नांव लोप पावले हेंच खरें ! या राधाकृष्णांच्या प्रेमलीलांचें वर्णन करण्यास रामजोशांनी छेकापन्हूति अलंकारांत एक स्वतंत्र लावणी रचली आहे. पहिल्यानें राधेनें ' केलेल्या कृष्णाच्या श्लेषमय वर्णनानें त्यांची तृप्ति झाली नाहीं, म्हणून पुनः ' छेकापन्हूति नवी ' रचून तिच्यांत कृष्णाच्या तोंडून राधेचें तसेच वर्णन केले आहे ! छेकापन्हूतींत ' कविराय ' रामजोशांनी आपलें भाषाप्रभुत्व सर्व ओतलें आहे. या लावणीतील प्रत्येक शब्द खुबीदार व अन्वर्थक आहे. ' अशी रचाया दुजी कुणाची माय व्यालि भूवरी ? ' या ' रामजोशांच्या प्रश्नाला नकारात्मक उत्तर देणें भाग पडेल ! ' असा महाराष्ट्र-सारस्वतकारांचा अभिप्राय आहे ! त्या अर्था ही लावणी रसिक वाचकांनी स्वतःच वाचून पाहावी !

लौकिकविषयवर्णन.

कृष्णलीला हा जसा लावण्यांतील श्रृंगाराचा एक भाग, तसा सामान्य मानवी श्रृंगार हा इतर शाहिरी काव्याप्रमाणें रामजोशांच्या श्रृंगारिक लावण्यांचा दुसरा भाग होय. इतर शाहिरीपेक्षा रामजोशी व अनंतफंदी यांच्या लावण्या श्रृंगाराचें वर्णन फार जपून करितात. सगण आणि प्रभाकर यांखेरीज इतर शाहिरींनी नीतिबाह्य प्रेमापेक्षा वैवाहिक प्रेमाचेंच वर्णन जास्त आवडीनें केलें आहे. परशुरामाच्या कित्येक लावण्यांना सुरवातीस उत्तान श्रृंगाराचें रूप असलें तरी त्याचें रूपांतर खुबीनें करून त्याला वेदांताचा वेष चढविण्यांत येतो. सात्विक श्रृंगार सजविण्यांत रामजोशांचा विशेष हातखंडा आहे. विप्रलंभ श्रृंगाराचें वर्णन करितांना रामजोशांनी बहुधा विरहिणी पतिव्रतेचीच मूर्ति रेखाटलेली आहे. ' झालें दुःखाधीन आतां देह त्याचे चरणावरि ठेवीन : कधी नेत्र भरुनि पाहीन । हा विलास त्याविण मजला देतो क्षीण । ' अशी

विरहव्याकुल झालेली, व 'सजणाविण झालें दीन । जसा तप्त वाळूमध्ये तळ-
मळतो मीन ।' असा विलाप करणारी तरुणी 'या विरहसमुद्रापार । कधि
होइन बाई येति कधी सरदार ।' अशी अधीर होऊन वाट पाहात असतां
देखील बेकाम न होतां, विचारपूर्वक मनांत निर्धार करते कीं, 'नार पतिविण
कसि बरि दिसल । परपुरुष घरामधीं घुसल । मग स्वकीय जन हा
हसल । हा शुद्ध भाव जरि माझे मनिंचा असल । तरी सजण सखे मज
लौकर नयनीं दिसल ।' तिची ही शुद्ध प्रेमाची शपथ कशी फुकट
जाईल ? पतीचें ध्यान करीत ती बोळे मिटून बसते तोंच, 'स्वारी
आलि बयाजी कडक । बागांत उतरले भडक ।' अशी वार्ता येते
आणि शेवटीं तिची पुण्याई फळाला येऊन 'हर्षानें भेटली सजणाला
बेधडक ।' इतकेंच वर्णन करून कवि थांबतो. सात्त्विक प्रेमाचें राम-
जोशांनीं केलेलें वर्णन केवळ मराठीच नव्हे तर संस्कृत काव्यांत देखील क्वचि-
तच आढळेल. 'संग न हो, परि बोला मृदुवाणी । हास्य कवनि पहा, मी
तुमची राणी । माझ्या कधिं न तुटे डोळ्यांचें पाणी । तव गुण गातें अभिनव
गाणीं' हें सात्त्विक प्रेमाचें वर्णन Platonic love च्या पाश्चात्य कल्पनेशीं
किती जुळतें आहे ! रामजोशांच्या लावण्यांतील नायिका बहुधा 'सती,
सुमति, गुणवती, सुकुलजा' अशा असून, त्या काळच्या शिपाईपेशाच्या
मराठेगड्यांना शोभणाऱ्या सहचारिणी आहेत. त्यांच्याकडे वांकड्या नजरेनें
पाहून कोणी रंगेल बनशी किंवा आडमुठा धटिंगण लघळपणा करूं लागला
तर भीतीनें कावऱ्याबावऱ्या होऊन, आर्गीतून निघून फोफाट्यांत पडणाऱ्या
अशा त्या अनाथ अबला नाहींत. अशा अधमाची कानउघाडणी करून त्याला
तेथल्या तेथें ताळ्यावर आणण्याचा पाणीदारपणा त्यांच्या अंगी आहे. तित-
क्यावरही न उमजतां त्याचा लेंचटपणा चेकाळला तर 'बुरी नजर तुझी गोष्ट
काय बरी ? हासुनि जिरविसी । अरे निघूनि जा उगला, प्राण हा जगला,
मानुन घे बहु संतोष मानसी ॥' असें बजावून, प्रसंग आलाच तर त्याचा
जीव घेण्यासही त्या कमी करणार नाहींत, अशी खात्री होते.

तत्कालीन चालीरीतीप्रमाणें शालीनतेचें उल्लंघन न करितां कुटुंबांत कुचं-
बणी सोशीत तरुण. पत्नी कशी राहात असे, याचें मार्मिक वर्णन रामजोशांनीं
'कांताला एकांति कधी पाहुं गे सखये । वाटतें असें पुढें जाउनि उभि राहूं

गे सख्ये ॥ ' या लावणीत केलें आहे. ' मजहुनि पति भिडस्त युक्ति कैसि-
गे करावी ? । कुठवर तरि मर्यादा वडिलांची याणीं धरावी ? । ' हे उद्गार
आज देखील किती नवोढ्यांच्या मनांतून निघत असतील !

नीतिबाह्य संबंधांचें वर्णन करणाऱ्या अशा रामजोशांच्या फारच थोड्या
लावण्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांत देखील ' तुमची आमची झाली इमान क्रिया ।
अंतर नका मज देऊं स्वामिराया । ××× धनसंपत हा जीव करिन कुरबान ।
तुम्ही सजणा-सुजाणा-ध्या आदराचें पान । मज दुबळीचा राखा स्वाभि-
मान ॥ ' अशीच भावना दिसून येते. रामजोशांच्या वेळच्या नीतिकल्पना
लक्षांत घेतां, या वर्णनांत फारसा दोष दिसणार नाही.

पुरुषांच्या संबंधानें मात्र हीं नीतिबंधनें बरींच ढिलीं असल्याचें एकदोन
लावण्यांत दिसतें. ' किती गोड सुभग सुंदरी । हृष्टीला पडली रे । एकजासनें
करीं घडलीं रे । जिचें रूप चमकचांदणी । ' अशी स्त्री पाहून ' संसार कशाचा
जरि न हाताला चढली । ' असें म्हणणारे उल्लू या लावण्यांत वर्णिले आहेत.
' सुंदरा मनामधिं भरली ' ' कोण्या ग सुभागाची मदनमंजरी ' अशा प्रकारचीं
महाराष्ट्र सारस्वतकारांना किंवा विष्णुपंत चिपळूणकरांना देखील गुंग करणारीं
वर्णनें शृंगारपर लावण्यांत येतात.

नीतिपर लावण्या.

तितक्याच चित्ताकर्षक शब्दांनीं नीतिबोध करणें हा रामजोशांच्या काव्याचा
विशेष गुण आहे.

देशियेचेनि नागरपणें । शांतु शृंगारतें जिणे ।

तरि ओंबिया होती लेणें । साह्रियासी ॥

“ देशी भाषेच्या सुंदरपणामुळे शांतरसही शृंगाररसाला जिंकिल, व त्यामुळे
ओंब्याच अलंकारशास्त्राला भूषण होतील ! ” ही ज्ञानेश्वरांची वाणी रामजो-
शांच्या नीतिपर लावण्यांनीं अगदी अन्वर्थक करून दाखविली आहे. रामजो-
शांच्या सुमारे तीस नीतिपर लावण्या प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील बहुतेक अत्यंत
हृदयस्पर्शी आहेत. ' नरजन्मामधिं नरा करुनि ये नरनारायण गडी ।
तरिच हे सार्थक मानवकुडी ॥ ' ' भला जन्म हा तुला लाधला खुलास
हृदयीं बुधा । धरिसि तरि सेवक हरिचा सुधा ॥ ' ' बा काय घालिशी

संसृतिचा पिंगा । या मानवदेहीं भजरे श्रीरंगा ॥' 'भज भज भवजलधि-
माजि मनुजा शिवाला ॥' वगैरे लावण्यांनीं मोरोपंतासारख्यांस वेढ लावून
त्यांच्याकडून रामजोशांनी 'कविप्रवर' ही पदवी मिळविली. अशा लावण्यां-
तील भावनांशीं रामजोशांच्या वर्तनांत दिसून येणाऱ्या विरोधावर रा. यश-
वंतराव केळकर वगैरेंनी जी टीका केली आहे तिचा विचार करण्याचें सध्या
बाजूस ठेवून या लावण्यांचाच विचार करूं !

महिकावतीच्या वखरीच्या वेळेपासून

‘श्री देवि आद्यशक्ति जगदंबिका । महाराष्ट्र-धर्मरक्षिका ।’

म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या जगदंबेचें वर्णन रामजोशांनीं किती पूज्यभावानें व
सहृदयतेनें केलें आहे, तें मागे सांगितलें आहे. तसेंच पंढरपूरचें वर्णन कर-
तांना ‘उनामहेश्वरपुरी पंढरीशीं समान नाही; काशीदेखील पुरी पडेना,’ असें
सांगून रामजोशी निवृत्तिमार्गी भागवत-धर्मीला कसे श्रेष्ठत्व देतो, हेंही दर्श-
विलें आहे. तुकारामासारख्यांनीं बिंबविलेल्या ह्या निवृत्तीच्या उपदेशामुळें
मराठी इतिहासाच्या अत्यंत वैभवशाली काळांत देखील वैराग्याची ओढ जन-
तेला होतीच ! किंबहुना हिंदु धर्मावर बौद्धांच्या तत्त्वज्ञानाचा जो पगडा
बसला होता, तो अद्यापही कायम आहे ! बौद्धांचा उच्छेद करण्यासाठीं
वैदिक धर्माच्या आचार्यांनीं त्यांच्या शिकवणींतील वैराग्यपोषक तत्त्वे आप-
लीशीं करून घेतलीं; त्यांना भागवत धर्मांत प्राधान्य मिळालें. रामजोशांसारखे
रंगेल शाहीर देखील या वैराग्याच्या पकडीतून सुटलें नाहींत. ‘यौवने विष-
यैषिणाम्’ व ‘वार्धक्ये मुनिवृत्तीनाम्’ वैदिक आर्यांचे वंशज शिशुवयांत
देखील संन्यस्तवृत्ति ग्रहण करणें हेंच ध्येय समजू लागले. या निसर्गविरोधी
ध्येयाचा परिणाम व्हावयाचा तसाच झाला ! ‘गाढवही गेलें, ब्रह्मचर्य गेलें ।’
अशा स्थितींत ‘तोंड काळें जालें जगमाजी ।’ ही हिंदुवासियांची दशा
आज दिसून येत आहे ! या निवृत्तिप्रचुर भावना रामजोशांच्या काव्यांत
काठें कोठें दिसून येतात याचें नवल वाटावयास नको. तथापि त्यांतही
मराठी शाहिरांचें वैशिष्ट्य आहे.

परशुराम कवीप्रमाणें रामजोशावर साधुत्वाचा आरोप झालेला नाहीं.
त्याच्या आंगठ्याचें तीर्थ घेऊन एखाद्या अडलेल्या बाळंतिणीची सुटका
झाल्याची चमत्कारपूर्ण आख्यायिकाही नाहीं. त्याची वृत्ति अशा आख्यायिकेला

पोषक नव्हती, परंतु त्याच्या भक्तिपर आणि उपदेशपर लावण्यांपैकी कित्येकांत त्याची काव्यमाधुरी शिखरास गेलेली आढळते ! तुकारामाचा सडेतोड मनमोकळा उपदेश आणि प्रेमळपणा या उपदेशपर लावण्यांत आहे; पण तुकारामासारख्या वैराग्यांत मुरलेल्या साधूनें विषयमग्न संसारी माणसांविषयीं दर्शविलेली तुच्छता मात्र या लावण्यांत दिसून येत नसून उलट वैराग्य किती बिकट आहे आणि संसारसुखाची ओढ किती जबरदस्त आहे, तें फार मार्मिकपणें बर्णिलें आहे. ' या मदनावरि शुकासारखे विरळ कुणी हसले । बाकी नर या भवाब्धिमध्ये लोळति किति थकले ॥ × × × । जें झालें तें बरेंच झालें. अजुनि तूं सावध होई । दारधनाचा लोभ सोडशी तर साधल तुज कांहीं ॥ ' ' सुरपती मोहिले हो विषयगरानें । ' ' हा प्राण कठनियां पिसा वयाची किति करिशिल माती । ' वगैरे चरण ही जाणीव उत्तम प्रकारें दाखवितात.

वैराग्याच्या नांवावर माजलेले थोतांड आणि ढोंग. यांचा जोशीबुवांनी चांगलाच समाचार घेतलेला आहे. ' कलिराजाचें राज्य पहा हो यतिस बसाया घोडे । संत थोडे थोडे थोडे थोडे ॥ ' ही स्थिति आजच्याप्रमाणें त्या वेळीही होती. तुकाराम-रामदास गेले होते. त्यांची परंपरा सांगून आपली प्रतिष्ठा वाढविणारे सुबरावबाबासारखे मठाधिकारी जिऊढे तिकूढे पसरले होते. ' हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि कां शिरी ? ' या भगव्या वेष्टाला ' मठाची उठाठंव कां तरी ? ' हा प्रश्न आज देखील विचारल्यास त्याचें उत्तर देण्यास अनेक राजयोगी आणि हठयोगी गुरूंची तारांबळ उडेल. ' दंडकमंडलुचें बंड ' माजवून ' पोटासाठी करि खटपट भलतिशी ' अशा साधूंचा सुकाळ त्या वेळीही झालेला होता. ' टिळा टोपी गोमुखी देवाचें गवाळें । खालीं वर आसनांचें घालुनि चवाळें । धनिकांचें भोंदुनियां काढिलें दिवाळें । ' अशा साधूंना ' कधीं तरी सांग कांहीं उरीं उरलासी ? ' हा प्रश्न योग्य नव्हे काय ? दुष्काळ आणि पेंढार यांनीं प्रजेला छळून हवालदील केले होते. जनसमाजावर अशी आपत्ति आली असतां बुवाबाबांचे कसें फावतें याचें वर्णन दुष्काळाच्या लावणीवजा पोंवाडयांत रामजोशांनीं रेखाटलें आहे. ' मनीं धरुनि कामिनी, मठामध्ये मुनी विनयचातुरी । जगीं दाविती जावा, परि आंतुनि कावा, भोंदुनि खातो पुरी । लेश नसे उपदेश, आपुला श, टाकुनी दुरी । केशवार्चन करती वरती परि आंतुनि कर्म नाना-

परी । असे धूर्त जे तूर्त जगामधि मूर्त पापचौधरी । पूर्तिमखादिक यांची व त्यांचीं कर्मे म्हणूनका हो खरी । वित्त हरिति निर्निमित्त ठेउनि चित्त अर्थ यावरी । ' अशा दुष्काळांत स्थिति होती.

रामजोशांची शब्दसंपत्ति आणि अर्थवैभव त्यांच्या उपदेशपर लावण्यांत दिसून येते. अगदीं अन्वर्थक अशा शब्दाची योग्य ठिकाणी योजना करणारे त्यांच्यासारखे मराठी कवि फारच थोडे ! त्यांच्या उपदेशपर लावण्यांतील कित्येक चरणांवर व्याख्यान होऊं शकतील. ' कोणावांचुनि कोणी अडेना । ' या केवळ तीन शब्दांच्या चरणावर केवढे व्याख्यान होईल ! मनुष्याच्या गर्वावर केवढा उतारा या शब्दत्रयींत भरलेला आहे ! मुत्सद्दी, वीर, साधु, राजे हेच काय, पण मोठमोठीं राष्ट्र, राज्ये आणि साम्राज्ये रसातळास गेलीं तरी सृष्टीचा क्रम बदला नाही, हें या दशाक्षरी मंत्रांतील तत्त्व फाजील आत्म-प्रौढीनें मगूर झालेल्या मनुष्याला ताळ्यावर आणणारे आहे. साधे वाक्प्रचार, सोपे शब्द, आणि रोजच्या सरावांतलीं उदाहरणे देऊन आपले म्हणणे पटविण्याची शैली रामजोशांना फारच उत्कृष्ट साधली होती. त्यांचीं अनेक उदाहरणे उपदेशपर लावण्यांत मिळतात. ' शितें तंवर तीं भुतें भोंवतीं; ' ' जोवरि पैसा, तोवरि बैसा मंचकिं म्हणतिल; ' वगैरे वाक्ये अर्थपूर्ण आहेत. रामजोशांनीं मोरोपंतीचें अनुकरण केल्यामुळे त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर झाली आहे, या आक्षेपाचा फोलपणा पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

‘ कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली ।

पुरःसर गदांसर्वे झगडतीं तनू भागली ॥ ’

या मोरोपंती केकेचाच अर्थ ' यमदूताची ढाल बिनीवर बाल सफेदी देखाना । पुढें यमाचे खडे दूत हे बडे हरामी समजाना ॥ ' किंवा ' जरेनें कच होतिल सडका । शरीरी गद देतिल थडका ॥ ' या चरणांत आलेला आहे. मोरोपंतीचा संस्कृतप्रचुर नारिकेलपाक आणि रामजोशांची साधी रसवंती यांतील फरक सहज जाणवतो. ' दो दिवसांची तनु हे साची । ' हें पद अशा साध्या, सुबोध वाक्यांनी अथपासून इतिपर्यंत भरलेलें आहे. ' मूल कुणाचें भूल तुम्हांला चूल चालती तंवर म्हणा । ' या एकाच चरणांत अनंतकंदीनें वर्णित्याप्रमाणें उपासमार होत असल्या वेळीं पोटाची मुलें देखील जठरा-झीला बळी देण्यास माता कशा तयार होतात याचें चित्र समोर उभें राहार्तें.

तेंच याहून भडकपणें “ करितील काय हो अन्नाविण गांजली । ही दुनिया सारी जठराग्नीत भाजली ॥ ” अशा रीतीनें दुष्काळावरील लावणीत रंगविलें आहे. ‘ हरिरस सांडुनि घेसी दुधा । ’ ‘ भक्तिरसाविण हरि भेटेल काय तुशी । ’ ‘ लटक्या सान्या गपा । ’ ‘ उदरासाठीं दुर्धनिकांच्या पुढें पसरिशी पसा । किती उगाळशिल कोळसा ? ॥ ’ ‘ हा लोभ देहिंचा सुख बाहेर अंगा । बा आतुनि लागला का भिरडभुंगा ॥ ’ ‘ मृगमद हे टाकुनि घेशिल हिंगा ॥ ’ ‘ भगवें गुंडाळितां खवळती सदाही ॥ ’ ‘ या रामा अति वावडया मानितां वडया साखरेच्या स्वमनीं । ’ ‘ चित्रगुप्त यमदूत सभेप्रति येउन तुज पापें । पुसतिल जेव्हां काळरूपि ते मग होईल फें फें । ’ अशा अगदीं सुबोध भाषेत रामजोशांनीं जसा उपदेश केला आहे, तितक्याच उत्कटतेनें ‘ सांडुनियां विषय वमन । झडकरि करिं षडरिदमन । ’ अशा पंडिती भाषेनेंही त्यांना आपला उपदेश पटवितां येतो.

पुराण आणि कीर्तन हे व्यवसाय असल्यामुळे अशा तऱ्हेचे वैराग्यपर कवन रामजोशांनीं बरेंच केलें आहे. तितकें इतर शाहिरांनीं केलेलें नाही. परशुरामानें मात्र हरदासी सुलभ वेदांत बराच गायिला आहे. तरीही रामजोशांची तडफ त्यांत नाही. रामजोशांचें वर्तन या उपदेशाशीं विसंगत असल्यामुळे त्यांना असा उपदेश करण्याचा हक्क पोंचत नाही या आक्षेपाचा विचार त्यांच्या कवितेवरील इतर आक्षेपांचा विचार करतेवेळीं करण्यांत येईल.

देवतावर्णन, कृष्णलीला, शृंगार, आणि वैराग्य या चौकडीबाहेर रामजोशांच्या किरकोळ लावण्या फार थोड्या प्रसिद्ध आहेत.

“ सैरंगीशीं कीचक वांछी कामुक सेनापती । रमाया जंबुक सिंहीप्रती ॥ ” ही लावणी अपुरी दिसते. ‘ म्हणे रुक्मिणी सुदेव बाई पाटविला म्यां खरा । ’ ही लावणी रामजोशांची असावीसें वाटत नाही. कृष्णशिष्टाईच्या लावणीत विशेष स्वारस्य नाही. कौरव-पांडव युद्धावरील लावणीत मात्र रामजोशांचें वैशिष्ट्य आढळतें. अठरा अक्षौहिणींचा द्विशेब लावण्यांत टीकाकारांचा जो घोटाळा उडतो त्याचा मासला रा. वैद्यच्या महाभारत उपसंहारांत पाहावयास सांपडतो. रा. वैद्य म्हणतात, ‘ अक्षौहिणींची संख्या खरोखर किती होती याचा मेळ बसत नाही. अक्षौहिणी, चमू इत्यादि शब्द अनिश्चित होते, असें म्हणावें लागतें. टीकाकारही येथें हतवीर्य झाला आहे ! ’ ह्या गोंधळाचे

वर्णन रामजोशी करितात: 'अठरा क्षोणी म्हणती परी एकाचें एक ऐकून । कुणी न पाहती शोधून । काय बोल प्रंथाला, वाचिक अर्थ काढिना नीर । पदार्थी काय करून × × × । दोन्ही दळें किती क्षोणी होत्या याची चौकशी करा । शोधुनिया तरी लावावा बरा । गज रथ घोडे कुंजर वीर गणती पायद-ळाची करा ।' भीष्मार्जुन-युद्धाचें वर्णन रामजोशी करितात, 'एकच गर्दी कडकड उसळली मिळाली दोन्ही दळें । मांडली हातघाई तुंबळ । वीर वीरास भिडती उडती चेंडुसारखीं शिरं । रक्तलोहांत वाहती कुंजर ॥' भारत-कथेवर रामजोशांच्या आणखीही लावण्या असाव्या असें वाटतें; परंतु त्या प्रसिद्ध नाहीत.

पोवाडे.

रामजोशांच्या काव्यापैकी आणखी एक भाग राहिला तो म्हटला म्हणजे पोवाडे. त्यांपैकी 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार घोड्यावर स्वार होते शिपाई । जबर सही कैकांनीं पाहिली शत्रु ठेविले नाही ॥' हा पोवाडा फार प्रसिद्ध आहे. यांत पुण्याचें वर्णन आलेलें आहे. पुणें आणि पेशवाई यांच्या पूर्ण वैभवाचें गायन या पोवाड्यांत केलें आहे. हें वैभव येईपर्यंतच्या महागाष्ट्रांतील धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक परिवर्तनांचें सिंहावलोकन केल्यास तें उद्बोधक होईल.

'ज्ञानदेवें रचिला पाया' असें जग वारकरी भागवत पंथाचें वर्णन तुक्कोबांनीं केलें आहे, तो पंथ म्हणजे कर्मठ, वर्णविशिष्ट हिंदुधर्माविरुद्ध एक बडच होतें. संन्याशांचीं मुलें म्हणून हेटाळलेल्या निवृत्तिनाथांच्या भावडोनीं त्या पंथाला मदत्त्व दिले. शिंपी, वाणी, कुंभार, चांभार, महार, आणि एकनाथासारखे सुधारकी ब्रह्मग यांनीं त्या पंथाचें महात्म्य वाढविले. समाजांतील अध्वर्यु व शिष्ट त्यांना हलके समजत. वर्णविषमतामूलक कर्मठ-पणाला गचांडी देऊन त्यांनीं भक्तीला श्रेष्ठत्व दिलें. तरीही जुन्या धर्ममतांशीं फटकून न वागता त्यांनाच चिकटून राहाण्याची त्यांची वृत्ति असल्यामुळे जातिविषमता पूर्णपणें दूर करणें त्यांना शक्य झालें नाही. समाज-गृहांत जातिभेद न मानता व्यवहारांत गज कायम ठेवणाऱ्या प्रार्थनासमा-जिस्टांप्रमाणें वारकरी पंथाची गत होता । म्हणे चंद्रभागेच्या वाळवंटांत

काला एकमेकांच्या तोंडीं भरवितांना दूर पळालेला जातिभेद पंढरपूरच्या शिबेबाहेर बारकरी जातींच त्यांना पछाडतो. तथापि त्या सांप्रदायाची उभारणी मात्र तत्त्वतः भेदनिरसनार्थ झालेली आहे, हे संतवाङ्मयांत दिघून येतं.

शिवराज्यारोहणाबरोबरच महाराष्ट्रांत जातिविशिष्ट भावना कशा वाढन गेल्या त्याचें दिग्दर्शन प्रास्ताविक लेखांत केलें आहे. रामदासांच्या ग्रंथांत या भावनेला कसे तोंड फुटलें तेंही दाखविलें आहे. शिवनिधनानंतर औरंगजेबाच्या स्वारीमुळे मराठी राज्यावर दडपण पडल्यामुळे बारकरी सांप्रदायापासून फुटून निघालेला समर्थसांप्रदाय मागे पडला. शाहूच्या कारकीर्दीत मराठाशाही पुनः जोरावली; परंतु पूर्वीपासून ज्यांचा वरचष्मा होता ते देश-स्थादि ब्राह्मण मागे पडून, त्यांनीं हलकी मानलेली ब्राह्मणांची चित्पावन ही उपजाति वैभवाम चढली. द्रवीड ब्राह्मणांत देखील चित्पावनांस नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळेपर्यंत स्थान नव्हतें. शंकराचार्यांच्या द्रवीड ब्राह्मणी गादीवर अद्याप चित्पावनाची स्थापना झालेली नाही. बाळाजी विश्वनाथापूर्वी चित्पावन ब्राह्मण शाखेला सामाजिक महत्त्व नव्हतें. बाळाजी विश्वनाथ आणि बाजीराव यांनीं आपल्या अंगभूत गुणांनीं आणि तेजानें राजकीय वैभव संपादन करून सर्वांत उच्च स्थान मिळविलें. या राजसत्तेचा फायदा घेऊन ब्राह्मणांचें वर्चस्व स्थापून, इतर ब्राह्मण जातींहून श्रेष्ठ स्थान मिळणें शक्य नसेल तर निदान त्यांच्या बरोबरीचें तरी कायमचें स्थान मिळवावयाचें, अशी पेशव्यांची मनीषा होती. जुन्या रुढींना पूर्ण पाठिंबा दिल्याने ही मनीषा साध्य झाली नसती. त्यामुळे रामदासी सांप्रदायासारख्या जुन्या पद्धतीने ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाचें पुनरुज्जीवन करणाऱ्या सांप्रदायांचा पेशव्यांना उपयोग होण्यासारखा नव्हता. ब्राह्मणांमध्ये व विशेषतः घाटमाथ्यावर वर्चस्व असलेल्या द्रवीड ब्राह्मणांमध्ये, रोटी-बेटीव्यवहाराच्या सामाजिक सुधारणा घडवून आणून आपला दर्जा वाढवून घेणे पेशव्यांना कर्तव्य होतें. राजसत्ता आणि वैभव यांच्या जोरावर पेशव्यांनीं हा रुढीविरुद्ध जातिसंकर घडवून आणिला. तेलंगी द्रवीड ब्राह्मणांना इतरांच्या बरोबरीचें वर्चस्व पेशव्यांच्या अमदानीत मिळण्यास सुरवात झाली. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत ही सुधारणा पूर्णपणे यशस्वी होऊन चित्पावन ब्राह्मण हे द्रविड ब्राह्मणांत बरेच समरस झाले. मिळालेल्या प्रतिष्ठेचा जास्त अभिमान मूळच्यापेक्षां उपन्यासा

अधिक वाटतो व तोच जास्त कष्ट असतो; हाच अनुभव पेशव्यांसंबंधाने आला. देशस्थांडून चित्पावन जास्त कष्ट झाले. पेशवाईनंतर देशस्थ, कऱ्हाडे वगैरे ब्राह्मणांनी चित्पावनांना पुनः कनिष्ठ ठरविण्याचा यत्न केल्याची तुरळक उदाहरणे आढळतात; परंतु एक शतकापर्यंत राज्यवैभव भोगिलेल्या चित्पावन ब्राह्मणांची तडफ व तेजस्विता इतकी वाढली होती की, त्यांना खाली ओढण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाल्यास सर्वांचाच अधःपात झाल्यावाचून राहिला नसता. ब्राह्मणांचे—विशेषतः द्रवीड ब्राह्मणांचे—वर्चस्व चित्पावनांच्या सहाय्याशिवाय राहाणे अशक्य आहे, असाच अनुभव त्यांना आला. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस महाराष्ट्रांत पुनः राजसत्ता मिळविण्याच्या आशेला-अंकुर फुटू लागले, तेव्हां प्रथम शिवाजीच्या कार्याला महत्त्व देण्यांत येऊ लागले. त्या वेळी देशस्थ, कऱ्हाडे आणि चित्पावन यांतील भेदभाव लुप्त-प्राय झालेले होते. ज्या कारणाने शिवाजीचे महत्त्व एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस वाढले, ज्या कारणाने वारकरी पंथापासून फुटून रामदासांनी समर्थसांप्रदाय काढला, त्याच कारणाने—म्हणजे वाढत्या वैभवाच्या अपेक्षेबरोबर बळावणाऱ्या जातिभावनांच्या उत्कटतेमुळे समर्थ सांप्रदायाचे महत्त्व ब्राह्मणवर्गाच्या ध्यानांत येऊन, त्या सांप्रदायाचा बोलाबाला होऊ लागला, आणि त्याच कारणामुळे सत्यशोधक समाजाचाही उगम झाला. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस रामदासी. सांप्रदाय मार्गे कां पडला आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस त्या पुनरुज्जीवन होऊन समर्थांच्या शिकवणात राजकारण हे एक प्रधान अंग आहे असे कां वाटू लागले, त्याचा उलगडा होण्यासाठी शाहिरांच्या काळापासून एक शतकाच्या अंतरावर पुढे घेतलेली मजल एवढ्यावरच थांबवून मार्गे परतणे जरूर आहे. कारण तो या पुस्तकाचा विषय नाही. तथापि सदरील पोवाड्याच्या काळी राज्य मराठ्यांचे ही भावना नामशेष होऊन पेशव्यांचे राज्य—ब्राह्मणी राज्य अशीच भावना दृढभूल झाली होती. ही भावना केवळ ब्राह्मणांतच नव्हती. होनाजी बाळाने देखील ‘ब्रह्मा-बादछाई’ असेच वर्णन केले आहे. महादजी शिंद्याने सातारकर महाराजांसाठी दिल्लीपतीकडून कांही आणले नाही. सनदा आणल्या त्या पेशव्यांसाठी ! पेशवेच आपले धनी ही महादजीसारख्या सरदाराची देखील दृढ भावना ! महादजीला पायबंद देण्यासाठी आणि त्याचे वर्चस्व

कमी करण्यासाठी, नाना फडणिसाला मात्र सातारकर महाराजांच्या वर्चस्वाची आठवण झाली आणि महाराजांना कमीपणा आणण्यासारखी सनद सवाई माधवरावांना घेऊं नये, असे त्याने सुचविले. पण ती केवळ सबब होती; सातारकर छत्रपतीला जपानच्या मिक्साडोप्रमाणे त्याची खरी सत्ता देऊन स्वतःचें वैभव घालविण्याचा विचार मराठेशाहीतल्या शोगुनांच्या मनांत केव्हाही आला नाही. पेशव्यांचे सेनापति पटवर्धन यांनी सातारच्या सिंहासनाचा अपमान केला; व या ब्राह्मणी राज्याच्या मुळावर शेवटीं खुद्द छत्रपतीच उठले आणि ब्रह्मवा-च्छाईच्या मागोमाग मराठ्यांची हिंदुपदपातशाहीच नव्हे, तर सातारचें सिंहासन देखील कोलमडून पडलें !

‘ब्राह्मणी राज्य जोरदार’ या पोवाड्यांत पुणें राजधानीचें वैभव वर्णिलें आहे. नानासाहेब पेशव्यांनीं पुण्याला त्या वैभवास कसें चढविलें होतें, याचें रा. यशवंतराव केळकरांनीं फार सुरस वर्णन केलें आहे. “ त्यांच्या (नानासाहेबांच्या) कारकीर्दीच्या सुमारास पेशवाईच्या उत्कर्षाचा परमोच्च बिंदु झाला. महाराष्ट्रांतील गरीब रहाणी बदलून जाऊन सुखभोग व ऐश्वर्यास वृद्धि पावले. उत्कृष्ट घोडे, उत्कृष्ट शास्त्रास्त्रे, नाना प्रकारच्या पोथ्या, पुस्तके व ग्रंथ, नाटकशाला वगैरे महाराष्ट्रांत आणण्याबद्दल त्या वेळच्या पत्रांतून उल्लेख आहेत. पुणें शहरावर नानासाहेबांचें अतोनात प्रेम होतें. त्याची सुधारणा करण्याकडे त्यांचें सदैव लक्ष असे. हिंदुस्थानभर शेंपन्नास वर्षे चाललेल्या त्यांच्या (?) संचारांत जे जे प्रकार त्यांच्या नजरेस येत ते पुण्यांत शक्य तितके उठवून देण्याचा त्यांचा हव्यास होता. × × × × पर्वतीची स्थापना, पर्वतीचें तळें, सारसबाग, कात्रजचे नळ वगैरे अनेक गोष्टी नानासाहेबांच्या स्मारकरूपच आहेत. × × × × शेवटच्या दोन तीन वर्षांत नानासाहेब रंगेल बनून त्यांना नाचरंग वगैरेंचा शौक उत्पन्न झाला होता. वाड्यांत रंगाची चाल त्यांनींच चालू केली. ”

हा पोवाडा नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर निदान तीस वर्षांनीं लिहिला गेला. ‘घोड्यावर स्वार होते शिपाई’ यांतील भूतकाळ आणि त्याहूनही ‘सद्दी कैदांनीं पाहिली’ हा भूतकाळवाचकच नव्हे, तर कांहीं जणांनीं ती सद्दी पाहिली, असा पाहाणारांची संख्या नियमित करणारा उल्लेख यावरून हा पोवाडा वसईच्या तहानंतर लिहिलेला असावा असें वाटतें. ‘रागोपंत, देव-

राव, विठ्ठल नाना काळ । शहाण्यांत साडेतीन शहाणे बुद्धीचे सबळ । सेवेंत सर्वदा श्रीमंतांच्या जवळ ।' ह्याचा अर्थ शब्दशः खरा घेतल्यास हा काळ फारच मार्गे न्यावा लागेल. तरीही साडेतीन शहाणे पेशव्यांना अनुकूल होते हें खोटेंच ठरेल. विठ्ठल सुंदर हा निजामाचा दिवाण, शव्यांचा वैरी असून १७६३ मध्ये राक्षसभुवनाच्या लढाईत मारला गेला होता. साडेतीन शहाण्यांच्या वर्णनाप्रमाणेच 'शिरकेल कोणता काळ कोरण्या भुंगा । सहजांत जिरबिती सर्व तयाचा भुंगा ॥' हें पेशवाईच्या दराऱ्यांचे वर्णनही पोवाड्याच्या वेळीं खरे नसावे. परंतु 'गोखले बापू तलवारबहादूर लढाईत जाई । शत्रूंची फौज जरजर करितसे लवलाही ।' या उल्लेखावरून हा पोवाडा वसईच्या तहानंतर १८०६।७ च्या पूर्वी रचलेला असावा असें वाटते कारण १८०२ मध्ये देखील बापू गोखल्याचे नांव विशेष प्रख्यात नव्हते. त्याच सुमारास त्याने धोंडी वाघास मारिले; परंतु ते इंग्रजांच्या सहाय्याने । १८०६ मध्ये ताई तेलणीचा पाडाव करून त्याने प्रतिनिधीचे बंड मोडले. त्याच सुमारास त्याचे चोख वर्तन पाहून बाजीरावाने त्याला बारा लाखांचा सरंजाम दिला. १८०७ साली त्याने प्रतिनिधीचे बंड पुरे मोडले. भावे यांनी रामजोशांच्या वंशजाचे सांगीवरून त्यांचा मृत्यु इ. स. १८०८ (शके १७३० चैत्र शु. १) असा दिला आहे. शालिग्राम इ. स. १८१२ देतात व रा. यशवंतराव केळकरांस तो मान्य आहे. इ. स. १८१२ हाच रामजोशांचा खरा मृत्युकाल असेल तर त्या साली चतरसिंगीचे बंड मोडून बापू गोखल्यांनी आपल्या कीर्तीत भर घातली होती. बापू गोखल्यांच्या उल्लेखावरून १८१२ साली पोवाडा लिहिला व त्यानंतर रामजोशी बारले असें दिसते.

पर्वतीवर उमामहेश्वराच्या 'पीतवर्ण सोन्याच्या मूर्ति' असल्याचा उल्लेख पोवाड्यांत आहे, पण पोवाड्यांच्या वेळी त्या तेथे नसून होळकर दंग्यांत लुटल्या गेल्या असाव्या, असे 'नव्हे या बाडा' 'या थापा नव्हत बरे' असा सांगतां सांगतां लगेच शपथविधि करावा लागला त्यावरून वाटते.

रामजोशांवर रा. यशवंतराव केळकरांची मर्जी खप्पा कां झाली आहे ते कळत नाही. रा. केळकर व भावे यांच्या मनांत रामजोशांच्याविषयी ज्या भावना दिसतात त्यांचा छत्तिसाचा आंकडा आहे. रा. भावे महाराष्ट्रसारस्वतांत म्हणतात, "जसे श्रृंगाराचे तसे रामजोशांच्या पवाड्यातील वीररसाचे"

चित्रही केवळ अद्भुत आहे. 'ब्राह्मणी राज्य' हा पोवाडा एक वेळ अवश्य वाचण्याजोगा आहे. त्यांच्या हयातीत पडलेल्या दुष्काळाचें यांनी काढिलेले शब्दचित्रही फारच हृदयद्रावक आहे व यांच्या काळच्या धामधुमीचें यांनी केले वर्णनही इतकें सरस उतरलें आहे की, तें वाचीत असतां ती धामधूम आपल्या डोळ्यांपुढें प्रत्यक्ष उभी राहाते."

'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' हा पुणें वर्णनाचा पोवाडा व दुष्काळाचा पोवाडा हे दोन्ही रा. केळकरांनी आपल्या 'ऐतिहासिक पोवड्यांत' संपादित केले आहेत. (होळकराच्या धामधुमीचा पोवाडा मात्र दिलेला नाही.) रा.केळकर भाव्यांच्या अभिप्रायाविषयी लिहितात की, "रामजोशांचे पोवाडे अवघे सबंध दोन आहेत. ते म्हणजे पुणें-वर्णन व दुष्काळाचा पोवाडा. 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' इ० पुणें-वर्णनाच्या पोवाड्यांतला वीररस केवळ अद्भुत आहे असें भावे दडपून सांगतात; परंतु पहिल्या अक्कड कडव्या-खेरीज त्यांत वीररस कोठेंच नाही. नुसतें पुण्याचें ठराविक वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें 'दुष्काळाचा पोवाडा फार हृदयद्रावक आहे' असें भावे सांगतात; परंतु 'प्रासानुप्रासान्या मौजेखेरीज त्यांत कोठेंही करुणरस नाही. उलट हा पोवाडा वाचकाला शब्दांची मौज म्हणूनच वाचावासा वाटतो.'

रामजोशांवर रा. यशवंतरावांची वक्रदृष्टि असण्याचें मुख्य कारण काय असेल तें पुढें पाहतां येईल. परंतु रा. भावे यांच्यावर त्यांची जी करडी नजर आहे, तिचाही कांहींसा परिणाम त्यांच्या रामजोशांकडे पाहाण्याच्या तऱ्हेत झाला असावा. रा. भावे यांच्या मृत्यूनंतर अल्पकाळांतच त्यांच्या शीलावर व चारित्र्यावर त्यांनीं जे आरोप केले आहेत ते करण्याचें काहीं कारण नव्हतें. 'महाराष्ट्र-सारस्वतकारांच्या खासगी चारित्र्याची माहिती प्रस्तुत लेखकाला नाही; परंतु वीररस नसेल तेथें आहे म्हणणें, अथवा प्रासानुप्रासाच्या मौजेला करुणरस म्हणणें, अशासारखा अप्रयोजक रणा करण्याइतके रा. भावे अरसिक होते असें वाझ्यात् विधान करणें अत्यंत धाष्ट्याचें असून, तें करणारावर 'देवदूत देखील जेथें पाऊल ठेवण्यास कचरेल तेथें मूर्ख बेशक घुसतो;' या ईंग्रजी म्हणीचा प्रयोग केल्यास तो गैरलागू होईल असें मानण्यास कारण दिसत नाही. शाळिग्राम, शितुत वगैरे संशोधकांवर रा. यशवंतरावांनीं कठोर टीका केली आहे; परंतु टीका-

विषयक आक्षेप व दाखविलेले दोष खरे असताही पुस्तकाच्या अर्पणपत्रिकेत त्यांची नावे गोवून त्या कठोरतेचे परिमार्जन रा. यशवंतरावांनी काही अंशी केले आहे. परंतु त्यांनी रामजोशांची स्तुति करण्याच्या घोर अपराधाबद्दल रा. विष्णुपंत चिपळूणकरांवर अज्ञानाचा, रंगाचार्य रड्डी शास्त्र्यावर अभिमानवशतेचा आणि रा. भाव्यांवर अरसिकतेचा. आणि असत्याचा असे आरोप करून रा. भाव्यांच्या खासगी चारित्र्यावरही शिंतोडे उडविले आहेत. रा. भाव्यांच्या मते रामजोशाला शाहीर वाङ्मयात अग्रस्थान देण्यात आले; रा. यशवंतराव ते प्रभाकराला देऊ इच्छितात. एवढ्याच मतभेदाचे समर्थन करण्यास इतक्या गौण मार्गाचे अवलंबन करणे वाजवी नव्हते. प्रभाकराच्या योग्यतेविषयी विवेचन पुढे येईलच; पण रा. भाव्यांना अनुलक्षून रामजोशांसंबंधी जे मत रा. यशवंतरावांनी प्रदर्शित केले, ते कितपत प्राप्य आहे ते पाहू. 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' या लावणीत अक्कड कडवे म्हणजे पहिलेच कडवे खेरीजकरून वीररस कोठेच नाही; भाव्यांचे विधान दडपेगिरीचे आहे, असे रा. यशवंतराव म्हणतात. 'ब्राह्मणी राज्य' या पोवाड्यात वीररसाचे चित्र अद्भुत आहे असे रा. भाव्यांनी म्हटलेले नाही. दोन निरनिराळ्या वाक्यांची सांगड घालून रा. यशवंतरावांनी भाव्यांच्या तोंडी 'पुणे-वर्णनाच्या पोवाड्यातला वीररस केवळ अद्भुत आहे' असे वाक्य दडपून जी दडपेगिरी केली आहे, तितकीच 'पहिल्या अक्कड कडव्याखेरीज त्या पोवाड्यात वीररस कोठेच नाही' ह्या त्यांच्या विधानांतील दडपेगिरी अद्भुत आहे. 'शिंधांचा ज्यान बत्तीस (जीन बॉप्टिस्ट) ना लुंगा (लुंगासुंगा नव्हता)। गाईकवाड सरदार येति प्रसंगा। धांवती रणांगणी मानकऱ्यांचा चुंगा। शिरकेल काळ कोण कोरण्या भुंगा। सहजांत जिरविती सर्व तयाचा मुंगा। गोखले बापू तरवारबहादूर लढाईत जाई। 'शत्रूची फौज जरजर करितसे लवलाही।' तसेच 'साक्षात विष्णु अवतार पेशवे कूळ। संपूर्ण महीचे भूप कापती धाक दरारा प्रबळ। होळकर, भोसले, शिंदे, मानकरी सकळ। तलवारबहादूर करिति शत्रूची राळ। स्वारीच्या भोंवती पटवर्धन मंडळ। युद्धांत रणांगणि जसा आगिचा लोळ। बहु नामी पल्लेदार तोफांचा कल्लोळ। जेजाल जंबुरे बाण करी दळवळ।' हे वर्णन रसहीन का समजावयाचे? त्यांत रस असेल तर तो वीररसाहून दुसरा कोणता? याचा रा. यशवंतरावांनी

खुलासा कल्यास साहित्यशास्त्राला मोठी महत्वाची टीप जोडली जाईल ! कदाचित् वरील कडवीं हेंच पहिलें अक्कड कडवें असा त्यांचा अभिप्राय असेल तर नकळे ! रा. यशवंतराव पुढें म्हणतात कीं, ' (या पोवाड्यांत) नुसतें पुण्याचें ठराविक वर्णन आहे. ' ' ठराविक ' या शब्दाचा अर्थ कोशांतून काढणें नलगे इतका तो सर्व मराठी जाणणारांस परिचित आहे. पुढील वर्णन ' ठराविक ' आहे कीं काय तें वाचकांनींच ठरवावें. 'लंकाच पुण्यामर्धि लेश न दारिद्र्याचें । × × × × पुणें शहर अमोलिक रचना अशी दुसरी नाही । × × × । भले भले धनत्तर वाडे हवेत्या जागा । आळोआळीं झळकती एकसारख्या रांगा । × × × शहरांत सुखी अवघे, क्वचितचि भोक-मागा । तेहि गेले कुठें धर्मास करिना रे जागा ॥ × × × । पर्वतावरति पर्वतिस्थान त्यावरति चौधडा । तळापर्यंत पायऱ्या जात्रें धडधडा । अनुष्ठान पंचपक्वान्न पडेना खाडा । पुजारी पुजती उमामहेश्वर जोडा । पीतवर्ण सोन्याच्या मूर्ति नव्हे या बाडा । पाहान्यास शिपायी उभे पेटवूनी तोडा ! पुढें तळें त्यामध्यें लहान बेटाचा तुकडा । गणपती त्यांत पलिकडे आंबिल ओढा । × × × । जागोजाग मौज अनिवार नसे अंतपार वर्ण तरी काई । ' हें वर्णन जर ' ठराविक ' म्हणावयाचें तर वर्णनात्मक ' बिनठरा-विक ' काव्य तरी कोणतें ? रा. यशवंतरावांचें यापुढील विधान ' प्रासानु-प्रासाच्या मौजेखेरीज त्यांत (दुष्काळाच्या पोवाड्यांत) कोठेंही करुणरस नाही, ' असें आहे. त्याची यथार्थता पाहूं. ' ही दुनिया सारी जठराग्निंत भाजली ' हा एकच चरण या विधानाचा फोलपणा पटविण्यास पुरेसा आहे. परंतु अशीं हृदयद्रावक वर्णनें या पोवाड्यांत किती तरी आहेत. दुष्काळाचें कारण, त्याचा लोकांच्या वृत्तीवर परिणाम, दुष्काळाच्या यातना व भावि परिणाम यांचें यथातथ्य वर्णन या पोवाड्यांत रामजोशांनीं किती सहृदयतेनें केले आहे तें दाखविण्यास संबंध पोवाडाच उतरावा लागेल. परंतु शाहिरी काव्य वाचण्याची जिज्ञासा व्हावी आणि या ग्रंथांतील उतान्यावरच त्या जिज्ञासेचें निराकरण होऊं नये, असा प्रस्तुत लेखकाचा उद्देश आहे. यासाठीं सर्व पोवाडा न देतां त्यांतील वर्णनाचे कांहीं माग तेवढे येथें देऊन रा. यशवंतरावांच्या विधानाची परीक्षा करणें वाचकांवर सोंपविणें इष्ट होईल ! वर्णन जर करुणरस उत्पन्न करणारें असेल तर त्यांत प्रास, अनुप्रास, उपमा,

रूपक, वगैरे अर्थालंकार किंवा शब्दालंकार आल्याने उजेपणा येतो, असः शोध अद्याप लागलेला नसून साहित्यशास्त्राचा अभिप्राय उलट आहे. वरील पुणे-वर्णनाचा पोवाडा आणि हा पोवाडा असे दोन्ही 'ऐतिहासिक पोवाडे' या पुस्तकात रा. यशवंतरावांनी संपादिले आहेत व अर्थस्पष्टीकरणार्थ मोठ्या मार्मिकतेने टीपाही दिल्या आहेत. रामजोशांनी केलेल्या दुष्काळ वर्णनास अनंतफंदीच्या ग्रंथांतील त्यासंबंधीच्या वर्णनाचे आधारही त्यांनी दिले आहेत. त्या अर्थी त्यांनी केलेली विधाने वेडेपणाची नसून घालवेडेपणाची असावी असा बळकट संशय येतो. असे वेड पांघरण्यांत त्यांचा उद्देश काय असावा याचे अनुमान करणे फार कठीण आहे. तथापि कारणांशिवाय कार्य होत नसते. यासाठी काही तरी अनुमान तर्कांनी बसविणे प्राप्त आहे.

पेंढार व दुष्काळ

रामजोशांची पोवाडेवजा लावणी आणि अनंतफंदीच्या कित्येक लावण्या व त्याचप्रमाणे अनंतफंदीकृत माधवग्रंथाचा सहावा अध्याय, यांत ज्या दुष्काळाचे वर्णन आहे तो दुष्काळ निसर्गाच्या प्रकोपामुळे आलेला नसून राजकीय बंडाळीमुळे उद्भवला होता. त्या दुष्काळाच्या पाठीशी मराठी राज्याच्या कैक प्रसंगांची कारणपरंपरा उभी होती. त्यांतील कित्येक प्रसंगांचा त्या दुष्काळाशी प्रत्यक्ष संबंध पोहोचत नाही. तथापि त्याच्या कारणांच्या पूर्वपीठिकेत ज्यांची गणना होते अशा प्रसंगांचा ऊहापोह केला नाही तरी निर्देश करणे आवश्यक आहे.

नारायणराव मारला गेल्यावर राघोबादादासारखा शूर, महत्त्वाकांक्षी आणि मराठी राजकारणांत जन्म घालविलेला पुरुष पेशव्यांच्या गादीवर बसता तर काय अनर्थ झाला असता ? खरा कायदेशीर वारस अल्पवयी असला तर घराण्यांतील वडील पुरुषाने गादीवर बसावे, अशी चाल जंजिन्याच्या हबशी घराण्यांत परंपर्यंत होती. नारायणरावाचा खून राघोबाने करविला असे धरून चालले तरी बाममार्गाने सत्ता मिळविणाऱ्यांची कारकीर्द राज्याला लाभदायक झाल्याची उदाहरणे थोडीथोडकी नाहीत. बारभाईंच्या कारभारामुळे मध्यवर्ति मराठी सत्ता कधी कमजोर झाली; नाना फडणविसासारखा केवळ लेखणीबहाद्दर मुत्सद्दी मराठी राज्यांत फाटाफूट होण्यास कसा कारण

शाला; आपली सत्ता कायम ठेवण्यासाठी भेदनीतीचा उपयोग त्याने घरच्या घरी कसा केला; वगैरे गोष्टींचा दुष्काळाशी प्रत्यक्ष संबंध नाही. १७९५ त सवाई माधवरावाने आत्महत्या केल्यामुळे बारभाईचे कारस्थान परिणामी वायफळ ठरले. मराठ्यांच्या दुर्दैवाने त्या वेळी हरिपंत फडके, महादजी शिंदे, जिवबादादा बक्षी हे देखील नुकतेच वारले होते; रामशास्त्री प्रभुणे सहा वर्षांपूर्वी निधन पावले होते; अहल्याबाई होळकरीण सवाई माधवरावाच्याच मृत्यूच्या साली वारली. शेवटी ज्या राघोबादादाच्या वंशाला मुजरा करावयाचा नाही, अशी नारायण-रावाच्या चितेला साक्ष ठेवून शपथ घेतली होती, त्या वंशातील ज्या पुरुषाला नानाने स्वहस्ते पेशव्यांच्या गादीवर बसविले, तो रावबाजी नानाच्याच धोरणामुळे रणभीरू आणि नादान बनलेला होता. हातची सत्ता कायम राखावी म्हणून या कामी जे महादबचे कारस्थान रचण्यांत आले त्याच्या युक्तायुक्तेचा विचार येथे कर्तव्य नाही. या कारस्थानाच्या हकीकतीची 'कथा बाजिराये । आपुले हस्ते लिहिली स्वये । त्या प्रभूच्या लेखाअन्वये ।' अनंतफर्दीने लिहिलेल्या माधवग्रंथाच्या पहिल्या पांच अध्यायांचा समावेश अनंतफर्दीच्या काव्यवर्णनांत होईल. नाना फडणविसाची ही सर्व खटपट कामास न येता त्याला १७९७ त नगरच्या किल्ल्यांत कैद भोगावी लागली. नानाला कैद करण्यासाठी शिंद्याला देऊ केलेल्या दोन कोटीची भरपाई करण्यासाठी बाजीरावाने शिंद्याकडून आपल्याच पुणे राजधानीतल्या शेटसावकारांस लुटविले. त्याच साली तुकोजीराव होळकर मृत्यु पावला व त्याच्या मुलांत भांडणे लागली, याचा फायदा घेऊन शिंद्याने महारराव होळकरास आणि बाजीरावाने विठोजीस मारले. महारराव लढाईत पडला; पण विठोजीला बाजीरावाने हत्तीच्या पायी दिले. दौलतराव शिंदे आणि यशवंतराव होळकर यांनी एकमेकांच्या इंगूर व ग्वाल्हेर या राजधान्या लुटल्या. विठोजीच्या मृत्यूने चिडलेला यशवंतराव पुण्यावर चाल करून आला. बाजीरावाने पळून जाऊन इंग्रजांचा आश्रय धरिला. व ३१ डिसेंबर १८०२ रोजी वसईच्या तहावर सही करून त्याने मराठी सत्तेवर पारतंत्र्याचे काळे निशाण चढविले. यशवंतराव होळकराने पुणे लुटविले व त्याच्या हत्तीघोड्यांनी पिके तुडवून त्यांची नासाडी केली. त्यामुळे १८०३ साली पुणे प्रांतांत पहिला दुष्काळ

पडला. १७९७ सालापासून वंडाळीच सुरू होती. १८०२ पासून पेंढार्यांच्या टोळ्या उठल्या. ह्या टोळ्यांत हिंदु व मुसलमान असे दोन्ही धर्मांचे लुटारू एकमेकांशी सहकारिता करून सर्व प्रजेस लुटीत होते. परप्रांतीयांची लुटालूट करण्यास सोकावलेले मराठे आतां आपल्याच देशांत आपलें कसब चालवू लागले. बेवंदी होऊन मुख्य उध्वस्त झाला. शेतांची लागवड बिलकूल झाली नाही. त्यामुळे १८०४।५ या दोन सालीं भयंकर दुष्काळ पडला. रामजोशी आणि अनंतफंदी या दोघांनीही या बेवंदशाहीचे व दुष्काळाचे वर्णन केले आहे. माधवग्रंथाच्या ज्या सहाव्या अध्यायांत दुष्काळाचे वर्णन आले आहे, तो अध्याय महाराष्ट्र-सारस्वतकार भावे ठरवू पाहातात तसा प्रक्षिप्त नाही, याची रा. यशवंतराव केळकरांनी दिलेली कारणे सयुक्तिक आहेत.

रामजोशी जसा विद्वान् आणि रसिक होता तसा तो व्यवहारचतुरही होता. 'ब्राह्मणी राज्य जोरदार' हा पोवाडा त्यानें मागील लेखांकांत दाखविल्याप्रमाणें १८१२ त लिहिलेला असो किंवा त्यापूर्वी पांच वर्षे लिहिलेला असो, त्याच्या पहिल्याच कडव्यावरून हें ब्राह्मणी राज्य कमकुवत होत चाललें आहे, त्याला उतरती कळा लागली आहे आणि कैकांनीं पाहिलेली त्याची जबर सही आटत आहे, हें दुःस्वप्न त्याला पडलें होतें. दुष्काळावरील लावणींत हा बेवंदशाहीचा कलि राज्य खाणार हें स्पष्ट भाकित त्यानें वर्तविलें आहे. जोशीबुवा पेशवाईची इतिश्री होण्यापूर्वी कित्येक वर्षे वारले, पण फंदीबुवांनीं तो प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिला. माधवग्रंथाच्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवटाच्या सुमारास असलेल्या 'मग शिंद्यांनीं आणोनि बाजीराव । राज्यासनीं केला गौरव । पुढें माजले जसे कौरव । कोणास कोणी न मोजिती ॥ ४७ ॥ एकमेकांनीं आपआपसांत । एकमेकांचे योजिले घात । मसलत एकही न ठेविली पोक्त । म्हणुनि बैदा जाहला ॥ ४८ ॥ शिंद्यानें वधिला महाराराव होळकर । बाजिराये वधिला त्याचा सहोदर । कापटय करुनी शास्त्री गंगाधर । देवद्वारी मारिला ॥ ४९ ॥ आपणही जाहले राज्यभ्रष्ट । एकही न केला शेवट । धरिली उत्तरपंथेची वाट । ब्रह्मावर्ती बैसले ॥ ५० ॥' या ओव्या प्रक्षिप्त तरी असाव्या. किंवा मागाहून अनंतफंदीनेंच जोडल्य असाव्या. कारण ५१ ते ५५ ओव्यांत प्रत्येक अध्यायाचा सारांश दिला आहे, त्यांत चिमणाजी रघुनाथाच्या दत्तविधानाची हकीकत इतकाच पांचव्या

अध्यायाचा सारांश दिला आहे. पहिले पांच अध्याय बाजीराव गादीवर येईपर्यंतच्या हकीगतीचे असून बाजीरावाने स्वहस्ते लिहून दिलेल्या मजकुरावरून लिहिले असल्याचा 'बाजी रघुनाथ पत्राधार' प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी सांगितला आहे. हे पांच अध्याय बाजीरावाच्या खास सांगण्यावरून व 'त्या प्रभूच्या लेखाअन्वये' असून ते बाजीरावाच्या हुकुमावरून लिहिलेले आहेत. त्यांत त्याच्या राज्यभ्रष्टतेचा उल्लेख येणे संभवनीय नाही, म्हणून तो उल्लेख मागाहून जोडला असावासे दिसते. सहावा अध्याय बाजीरावाने पाहिलेला असावा असे 'जे जैसी कर्मे आचरिती । तदनुसार फळे भोगिती । निमित्त मात्र भूपति । त्याजकडे दोष नाही ।' अशा वर्णनांत दुष्काळाच्या आपत्तीस कारण झाल्याच्या दोषांतून बाजीरावाला आरंभीच मुक्त केले आहे, त्यावरून दिसते. त्यापुढील दुसऱ्या ओवीत मागील कथेचा संदर्भ जोडला आहे. अनंतफंदीच्या वर्णनांत पेढ्यांनी केलेल्या छळाचा तपशील १४ व्या ओवीपासून ६८ ओवीपर्यंत दिला आहे. तो रामजोशांच्या वर्णनापेक्षा कांहीसा जास्त खुलासेवार आहे. परंतु रामजोशांचे वर्णन जास्त पद्धतशीर आहे. रामजोशांच्या पोवाड्यांचे चार चौक आहेत. पहिल्या चौकात बंडाळीचे वर्णन आहे. दुसऱ्या चौकात बेबंदशाहीमुळे जनता कशी नीतिभ्रष्ट बनली त्याचे वर्णन आहे. तिसऱ्या चौकात दुष्काळामुळे लोकांचे हाल कसे झाले त्याचे वर्णन आहे. चौथ्या चौकात जिनांचा भाव कडाडल्यामुळे वाढलेल्या महागाईच्या दरांचा तपशील दिला आहे.

या लावणीवजा पोवाड्याचे ध्रुपद रामजोशांची दूरदृष्टि दाखविते. हे ध्रुपद असे, ' उगा भ्रमसि वाउगा कशाला ? युगांत खळ हा कली ! । कली मातला सारा; धनदारा इच्छो; राज्यासहि हाकली ! ॥ '

' सर्व युगांत दुष्ट जे कलियुग त्यांत कलह (बंडाळी) माजून धनदाराच नव्हे, तर राज्य देखील चालले; ' ह्या रामजोशाने दिलेल्या कारणापुढे ' पूर्वाभाकीत होते जाणत जोशी । कीं पुढे येईल रुद्रवंशी । काळ पढेल दक्षिण देशी, वर्णसंकर होईल ॥ ३ ॥ × × × × × ॥ जे जे कथिले वाल्मिके । ते ते सत्य केले रघुनायके । तैशी ह्या जोशाची वाक्ये । ह्या बंडलोकी सत्य केली ॥ १३ ॥ ' हे अनंतफंदीचे केवळ ज्योतिषावर विसंबून दिलेले कारण किती पुळकट दिसते !

पुढे बेबंदशाहीचें रामबोशांचें वर्णनः, 'कुणा न कुणि धनि ! मना ये तसें ॥
जनासि जन बंचिती । धनानिमित्तें मरति किती; गरती धरुनि यवन अन्न
चारिती । आठो दिवसांमधि पठाण तिनदां लुटावया धांवती । × × × । दार,
वित्त, घरदार दिले तरि मार चुकेना रती । फार वदूं मी काई ? वधिल्या हो
गाई ! बाटविल्या द्विजसती ! । × × × । खंड कुणाचा ? गांव कुणि घ्यावा
कुणि घ्यावा ? कुणाला किती ? । असा न कोणी पुसावयाला ! कसा काळ !
कशी गती ! । × × × । चिका आंत ज्या निळा पडविल्या; पिकाशिं गळ
लाविती । चिकावया त्या नेल्या; किती मेल्या अबला; उरल्या जन चुंबिती ।
फांस गळ्यामधि; बांस (लोखंडी सोटे) पाठिवर लोह हडा लाविती । मांस
विप्र लोकांचें, तोकांचें (भर्मकांचें) वेंचिती (तोडिती) सांडस घेउनि हातीं ।
चीर (वस्त्र) नसे हो अंगा; × × × किती सांगावा तो ताप ? जीभ
लजती ! । × × × । कैकांनीं हिरे, बचनाग, कैरु चावले । × × × । किती
ब्रह्मणी-गालही यवनांनीं चावले । × × × कयास मज हा; लया रुद्र करि;
दया-दृष्टि झांकली । भयानका क्षिति झाली; घरघाली रुद्रविंशति जगिं
फांकली ।' येथें शंवटच्या दोन चरणांत मात्र भवितव्यावर कांहींसा हवाला
दिला आहे. साठ संवत्सरांपैकी पहिलीं वीस ब्रह्मदेवाचीं, व दुसरीं वीस विष्णूचीं,
ही सुखाचीं वर्षे जाऊन शंवटचीं वीस रुद्राचीं दुःखमय संवत्सरें मुरू झाले,
असा ' कयास ' म्हणजे केवळ कविकल्पना म्हणून सांगितलो आहे.

या बंडाळीतील उळाचें वर्णन अनंतफंदीनेंही कले आहे.

' × × × । घग्घनी मारितां आरोळी । ज्याजला आधीं चोपावें ॥ मग
त्याची गृहस्वामिणी । करीत भोंवतीं शंखध्वनी । तों तिची बांधोनियां वेणी ।
मार देती फगमासी ॥ लावूनियां दरवाजा । यथासांग घालिती पूज । तेथें
ईश्वराखेरीज दूजा । कोण त्याला वांचवी ॥ × × × । तावूनियां तप्त तवे ।
उभे करावे; त्यावरी ॥ × × । शें-दोनशांस करावे ओणवे । उडूनियां
त्यावरी बैसावें । राख भिर्ची घालून घावे । तोबरे मुखीं घोड्यांच्या ॥ खटमार
म्हणजे विख्यात । वरकड मार त्याचे आश्रित । ही टूम ईश्वरें अनुश्रुत ।
कोठूनि काढिली कळेना ॥ × × × । एक मोचा सुद्धां हाणिती मुखावरी
ब्राह्मणाच्या ॥ पायांस बांधावीं चहाटे । झाडांशीं हाणिती उफराटे । मग
ते ब्राह्मण अथवा मराठे । कोण तेथें निवडितो ॥ × × × । एक उडू-

नियां बैसती । घोड्यापरी माणसावरी ॥ एक म्हणती आमचा घोडा । मोडा याचिया माकडहाडा । × × × ॥ मार मारूं मरावें भोत । बताव ऐसें बोलतात ॥ जरी कोट्यावधी दिधलें द्रव्य । तरी बताव ऐसी राहूं नये । आणीकही दाखवा कोठें आहे । बताव कांहीं न सरेचि ॥ मग बताव त्याची सरावी केव्हां । प्राण त्याचा जाईल जेव्हां । द्रव्य नाही समजावें तेव्हां । असतें तरी कां मरता हो ? ॥

ह्या दोन्ही वर्णनांत जोशीबुवांचें वर्णन करुणरसयुक्त नाही असें कोण म्हणेल ? अनंतफंदीच्या वर्णनांत जी विनोदाची झाली आहे, तींतील हास्य-रस्य करुणरसाला बाधक आहे !

पुढें दुसऱ्या चौकांतील जनतेची नीतिभ्रष्ट वृत्ति ! मनोभाव आणि मानवी स्वभाव यांचें अंतरंग रेखाटण्यांत रामजोशांची बरोबरी होनाजी बाळा कांहीशी करूं शकतो. इतर शाहीर त्याच्या तोडीस यत् नाहींत. या बंडाच्या छळानें लोक तीव्र निराशेनें वेकाम होऊन वाटेल तें पातक करण्यास तयार झाले. ‘धर्म गेला, अधर्मराजाची अफतरी (कारकीर्द) सुरू झाली,’ असें रामजोशी वर्णन करितो. ब्लॅक डेथची सांथ युरोपांत आली तेव्हांचीं अशींच वर्णनें आहेत. ‘ बाप तयाला ताप वृद्धपणि पाप पुत्र हा करी । × × × × । होय कशाचा बेटा तो पेटाऱ्यातुनी साप काढिला वरी ॥ ’ भोंदू गुरूंची बुवावाजी कशी बोकाळली तें मागें दिलेंच आहे त्याशिवाय ‘ सती निजपती त्यजुनी नांदतीं पराचे घरी । जिवें मारिती भर्ते, त्यावरते दुसरे करिति कितिक सुंदरी ॥ × × । कुणी विधवा ठेवितो घरामध्ये पाणकी । मित्रास वंचितो मग कोटुनि भावकी ? । अशीं किती पापें जगी कुणा ठाउकीं ? ॥ ’

हा ‘संबंध दुसरा चौक म्हणजे कलिप्रलयाचें काल्पनिक चित्र वाटतें.’ असा रा. यशवंतराव केळकरांचा अभिप्राय आहे, तो चुकीचा आहे ! माधव-ग्रंथांत दुष्काळाबरोबर अनाचार बोकाळल्याचें वर्णन नसलें तरी मनुष्य-स्वभावाचा तो प्रकार खरा असल्याचें इतिहास सांगतो. दुष्काळावर अनंत-फंदीच्या लावण्या आहेत, त्यांत कांहीं वर्णन असेंच आहे.

पुढें ‘ दुष्काळाचा घसरा (जोर) घ्या पाहुनी । ’ ‘ किती भरती पोटां श्वांने कंटाळुनी । × × × । पाक हो न हो हाक मारिती मज भाकर द्या म्हणुनी । टाक मुखामधिं कांही, अन्न मज नाही म्हणती पंधरा दिनीं । × × । गळां

पडुनि किती रडती मरती बालक मुबदे कवटाळुनी ॥ करितील काय हो
अन्नाविण गांजली । ही दुनया सारी जठराग्नि भाजली । नच माधुकरीला
कोणी तदा लाजली । वैचिती शितें चिखलांत राड माजली । × × × ।
कैकांनि कुटुंबे वीष पाजुनि निजविली । ’

‘ प्रासानुप्रासाच्या मौजेखेरीज ह्या वर्णनांत कोठेही करुणरस नाही;’ हा
अभिप्राय वाचून ‘अरसिकेपु कवित्व निवेदन’ म्हटलें असतें, पण रा.
यशवंतराव केळकर अरसिक आहेत असेंही म्हणवत नाही ! मग म्हणावयाचें
तरी काय; तें पुढें पाहूं !

अनंतफंदीच्या वर्णनांत करुणरसाशीं बीभत्साचें मिश्रण आहे ! ‘जननी
आमुंलया बालकातें । हिरवेंच लागे भक्षावया ॥ वृषभ, धेनु, सूकर, श्वानें ।
मज्ज, मंडुक, गणपती वाहनें । सर्वही भक्षिले भिकाऱ्यानें । शेवटीं प्राण गेले
हो ॥ जैसे दाणे काढती कणसाचे । तैसें मांसरक्त भक्षावें प्रेतांचें ॥ अभिमानि
देखण्या नारी । त्या घरोघर लागल्या दाण्यावारी । घरधनी वरुनि काठया
मारी । अभिमान कोठें राहिला ? ॥ बंड आणि महर्गतेचा संयोग । या उभ-
यतांचा घडतां योग । प्रलय झाला यथासांग । ’

इतके म्हणून शेवटीं फंदीबुवा निष्कर्ष काढतात कीं, “स्वाप्नीचा जे
घात योजिती । शेवट त्यांच्या ऐशा गती । सत्क्रियेशी न जागती । ते
अधोगती मरती की ॥ ” पळपुट्या बाजोरावावर स्वारी करणारा यशवंतराव
होळकर गेला सुखरूप निघून ! आणि व्यर्थ पीडिलेल्या प्रजेला गांजणूक
होऊन वर हा उपदेश ! एकदां ज्याची रावबाजीवर इतकी अंध भक्ति,
त्यानेंच पुढें त्याला ‘जुन्याची तिंबुनि कणिक । राज्य आपुलें हारविलें । ’
असा टोला देणें योग्य नव्हतें.

रामजोशांनीं चौथ्या चौकांत ‘मणास रुपये तेरा तेलाला, तुपाला बारा
शपथ वाहिली । ’ वगैरे महागाईची धारण दिली आहे, तिचें आजच्या
काळांत आश्चर्य वाटण्यासारखें नसलें तरी त्या काळांत होतें. ‘नवे मऊ जे
दाणे बेदाणे झाले । ×× । सार हिऱ्याला गार म्हणति सोनार देत पावली ।
××× । पैशाचा एकच मुळा एक दोडका । पैशास मक्याचा कंद एक
मोडका । हा कांदा दोपैशांस एक बोडका । जळणास रुपायाला एक लहान
खोडका । ’ वगैरे वर्णन देऊनही पुढें रामजोशी म्हणतात, ‘अजातरिपु हे

प्रजा, इतःपर मजावृष्टि शिरकली ॥ ' ज्यांनी आपली ही दशा केली त्या शत्रूंचे पारिपत्य करण्याचें मनांत न आणतां, रावबाजीच्या रंगदंगांत, समा-
राधनांत, जेवणावळीत, आणि विलासांत जनसमाज लवकरच गर्क झाला,
त्यावर ही टीका किती भेदक आहे ? हिंदी प्रजेचा धिमेपणा ' अजातरिपु '
या एका शब्दांत किती यथार्थतेनें येतो ! दुष्काळाच्या छळाचा अतिरेक
दाखविण्यासाठीं ब्राह्मण किंवा त्यांच्या झिया यांचा देखील छळ झाला, असें
जें वर्णन या दोन्ही शाहिरांनी केलें त्यावरून या ब्राह्मणी राज्यांत ब्राह्मण
म्हणजे अगदीं अनुल्लंघनीय ही भावना कशी कळसास गेली होती तेंही
दिसून येतें. होळकरांच्या दंग्याचें वर्णन करणाऱ्या रामजोशांच्या
पोवाड्यांत ही भावना फार उत्कटतेनें नजरेस येते. ' द्विज घालुनि
बंदी । × × × । पायीं यवनाच्या ब्राह्मण वंदी । मांसमद्याच्या
भरल्या तुंगा । त्या द्विजोत्तमांनावर; त्यांही बिगार ? केवढा दंगा ! । '
इत्यादि पोवाड्यांतील उद्गार त्या भावनेचे दर्शक होत. त्या काळांतील परि-
स्थितींत, हिंदु राज्यांत ब्राह्मणांचे हाल व विटंबना होणें म्हणजे बेवदशा-
हीचा कळस होय. केवळ ब्राह्मणांचाच छळ झाला नाही, तर ' भंगिल्या
शिवाच्या पिंडी । किती गणपती चंडी । ' असा अनर्थ झाला. हा पोवाडा
रा. यशवंतराव केळकरांच्या नजरेआड कसा आला तें कळत नाही. यशवंत-
राव होळकराचा पोवाडा अनंतफंदीने रचला आहे, त्यांत पुण्यावर स्वारी
करणाऱ्या लष्करांत पठाण लष्कर किंवा पेंडार असल्याचा उल्लेख आहे.
त्यांनी हे अत्याचार केले असावे. ' यवनांचा चुंगा । हिंदु लागलेच त्या
अनुषंगा । ' असें वर्णन रामजोशांनी केलें आहे, त्यावरून पठाणांचें अनुकरण
हिंदु पेंढाऱ्यांनीही केलें असावें.

बंडाळी व दुष्काळ यांचें अनंतफंदीनें व रामजोशांनीं केलेलें वर्णन ताडून
पाहतां, रामजोशांचें वर्णन जास्त सहृदयतेनें केलेलें आढळून येतें.

वरील प्रसंगाचें वर्णन जसें या दोन शाहिरांनीं केलेलें आढळतें, तसेंच इतर
कित्येक विषयांवर या सहापैकीं अनेक शाहिरांनीं कवनें केलेलीं आढळतात.
रामजोशांप्रमाणेंच इतर शाहिरांनीं वर्णिलेले काहीं विषय आढळतात; ते
क्रमशः घेऊन, रामजोशी व इतर शाहीर यांमधील फरक काय तें पाहूं.
सामान्यतः सांगावयाचें म्हणजे या सहाही शाहिरांत रामजोशांची विद्वत्ता

सर्वात जास्त असल्याचें अडवून येतें. त्यांची रचना जास्त शिस्तवार आणि व्यवस्थित असते; तशीच ती तर्कशुद्धीही असते. केवळ श्रद्धेपेक्षा बुद्धीचा जोर जास्त असतो. रामजोशांची दृष्टि जास्त अंतर्मुख व दूरवर पोचणारी असते. त्यांची वर्णनशैलीही इतरांपेक्षा जास्त उठावदार असते.

तुलनात्मक विवेचन

नांव लावणी । रूप लावणी । केलि तत्त्वाची लावणी ।

चतुर भाग्यवान त्यांना । उकिरडिं चिंतामणि ॥

—परशुराम.

पंढरपूर हें महागष्ट चें अत्यंत मान्य असें तीर्थ होय ! मागें अनेकदा विवेचन केल्याप्रमाणें निवृत्तिमार्गाची छाप हिंदु संस्कृतीवर जास्त असल्या कारणानें वारकरी पंथाचें हें प्रमुख तीर्थ अत्यंत मान्यता पावले आहे. पंढरपुरावर रामजोशी, होनाजीबाळा, परशुराम व प्रभाकर या चौघांच्याही लावण्या आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांत राधा-कृष्णाची भक्ति जितकी उत्कटतेनें आहे तितकीच महाराष्ट्रांतील धार्मिक सांप्रदायांत विठ्ठलभक्ति उत्कट आहे. रखुमाईला महाराष्ट्रांत मिळालेलें महत्त्व केवळ विठ्ठलाची अर्धांगी यापलीकडे फारसें नाहीं. उलट महाराष्ट्रीय संतांविषयीच्या आख्यायिकांत विठ्ठल आणि त्याचे भक्त यांच्यामधील प्रेमाचा रखुमाईला हेवा वाटत असल्याचें दिसतें. कृष्णाचें राधेवरील प्रेम आपणांस मिळावें या इच्छेनें राधाकृष्णांच्या महाराष्ट्राबाहेरील भक्तांना राधेसारखा स्त्रीवेष घेऊन तरी देवाला खूप करण्याचा प्रयत्न करावा असे वाटतें. परंतु महाराष्ट्रीय संतांनी विठ्ठलाला अशी जबरदस्त मोहिनी घातली आहे की, विठ्ठलाचा एखादा प्रेमाचा शब्द लाभावा म्हणून प्रत्यक्ष रखुम देवी सुद्धां तुकारामाच्या जहांबाज जिजाईचे वाग्बाण सोसण्यास तयार होते; आणि सख्खी भक्ति प्रत्यक्ष विठोबालाच स्त्रीत्व देऊन तिच्या भ्रताराची व सासू-सासऱ्याची सेवा करावयास लाविते. ईशप्राप्तीकरितां स्वतः स्त्रीवेष न घेतां उलट विठोबाला विठ्ठल बनावण्याचें महाराष्ट्रांतील जुन्या संतांचें सामर्थ्य शाहिरांत सुद्धां वसत असल्याचें 'गे माझे पाडसे सांवळे ऊठ कृष्णाबाई ।' या होनाजीबाळाच्या भूपाळीच्या चरणांत दिसून येतें. स्त्रीवेष धारण करण्याची अलीकडे कित्येक महाराष्ट्रीय संतांची आवड आणि विलासकाळां

स्त्रीजनोचित वेष आणि चेश करण्याची प्रभाकरानें वर्णिलेली दुसऱ्या बाजी-
रावाची आवड यांतील साम्य महाराष्ट्रांतील पौरुषाच्या न्हासाचें निदर्शक
चिन्ह होय ! खडकाळ आणि डोंगराळ अशा मराठी मुलखांत उत्तरेकडील
दरबारी घाटाचें राधाकृष्णाचें मैदानी प्रेम फैलावले नाही. भागवत कथेला
अनुसरून कृष्णाच्या गोकुळांतील लीला महाराष्ट्रीय कवींनी गायिल्या;
परंतु महाराष्ट्रीय संत भक्तीच्या भरांत देखील राधेच्या पायी लागले
नाहीत; पंढरपुरीं विठोबा-रखुमाई कशीं आलीं त्याची कथा प्रभाकरानें
सांगितली आहे. 'कोण एके दिवशीं नटनटून आली राधा नग लेवुनी,
अवलोकुन भगवान बैसले अंघावर घेउनी। रुक्मिणीस साहिना गेली
सगळेच दुःख पिउनी, कितीक सख्या सांवरिती स्वदस्तीं मंदिरांत
नेउनी। करुनि जिवाचें रान निघाली चरणीं भाळ ठेवुनी, अति संतापें
श्रमनि राहिली ही दर वनीं येउनी। घेऊन शुद्ध वैराग्य चालली पाहात
प्राणवल्लभा ॥ हरी आर्लिगुनि धरी विनोदें सकल वेग साहुनी, शब्दांचा सये
निकर करुन कां आलिस आण वाहुनी। सोळा सहस्र जरि सुरुष रुक्मिणी तूं
वगिष्ठ त्याहुनी, अंतःकरणापासुन अवबंबरें घेतलेंस पाहुनी। पुंडलिकाची भक्ति
उभयतां निष्कलंक पाहुनी। सुखावले मन तिथेंच केला मुक्काम उभें राहुनी।
भावार्थाचा परम भुकेला जात असो आशुभा ॥ चंद्रभागेचे तिरिं विटेवर कटि
कर ठेवुनि उभा, भक्तांचा कैवारी सांवळा त्रैलोक्याचा सुभा ॥'

प्रभाकरानें वरीलप्रमाणें पंढरीची कथा सांगून भीमातट, वाळवंट, यात्रा यांचें
थोडक्यांत वर्णन केलें आहे. त्यापुढील साधूंचें व पांडुरंगाचें वर्णन केलें आहे तें
असें:—'ध्वजा पताका सोडुनि साधू नाचतात देवळीं, चरणीं रूळ, करिं चिप-
ळ्या, वदति मुखानें नामावळी। पीतवसन कासेस कसुनी वर शालजोडी
पीवळी, तुळसीहार शुभ आपाद मिरवे तनु सुंदर कोंवळी। धर्माघरीं जी
काढि हातानें उच्छिष्ट पत्रावळी। तीच मूर्त ही विटेवर नटली घनःश्याम
सांवळी। जन्मोजन्मींचें दुःख विसरलों पाहुन मुखाची प्रभा ॥ चंद्र ० ॥'
यापुढील वर्णनांत कोणी प्रातःकाळची पंचारति ओवाळतात, लिंबलोण
उतरतात, चामरें ढाळतात, न्हाण घालतात, श्रृंगारतात आणि पंचामृताचा
नैवेद्य दाखवितात इतकेंच सांगितलें आहे. 'प्रभाकराचें कवन ऐकुनी मान
डोलवी सभा।' इतके गर्वोद्गार काढण्याइतकें हें वर्णन सुरस नसलें तरी
उठावदार वर्णन करण्याची प्रभाकराची हातोटी यांत थोडीशी दिसून येते.

भूवैकुंठ म्हणून गाजलेल्या या तीर्थाचे वर्णन करण्यासाठी प्रभाकर, परशुराम, होनाजी आणि रामजोशी या चौघांही शाहिरांनी आपली करामत खर्चिली आहे.

परशुराम म्हणतो, 'साक्षांत देव पंढरी दिगंबर मूर्ति । जडमूढां तारितो रोकडा तूर्तीतूर्ती ॥' हे पंढरीचे झटपट मोक्षदायित्व वर्णून पंढरीचे अक्षयत्व सांगतो की, 'जेव्हा नव्हती चराचर पंढरी होती । भूवैकुंठ हें अविनाश निवडिलें संती । ब्रह्मांड जळून होती रक्षा प्रळया अंती । तेव्हा सुदशनावर अभंग आक्षय रहाती । ××× । झालीं कितीक युगे न कळे कोणाला गणती ।' पुढे वारकरी सांप्रदायाच्या संत चौकडीचे वर्णन तुकारामाच्या अभंगांप्रमाणेच तंतोतंत आहे, ते असं:—'जो ज्ञानेश्वर तो विठ्ठल मूर्तिमंत । बोलाविले वेद रेड्यामुखीं चालविली भित । बारा वर्षे वाहिले पाणी नाथाघरीं तंत । स्वर्गीचे अणिलेपितर करुनि जिवंत । उठविलो गाय नामयाची धादांत । देऊळ फिरविले अज्ञून आहे साक्षांत । तुक्याच्या तारिल्या वह्या करुनि प्रीत । वैकुंठी लाविल्या ध्वजा अजुनि जन झुरती ॥' यापुढे 'बोधल्याचे शेत,' 'दामाजीची रसीद' 'गोऱ्याचे बाळ आणि हात' 'मिराबाईचे विष' या चमत्कारांची यादी देऊन, 'ज्यानें जैसें घ्यावे तैसी प्रचीत । खळ कुडाळाशीं सहसा नसे स्वप्नांत ।' असें तात्पर्य काढून परशुराम मोकळा होतो.

होनाजी बाळाच्या लावणीत पंढरीचे वर्णन फारसे नसून पंढरोनाथाचा महिमा गायला आहे. 'निशिदिनिं तिष्ठत भक्तांचा सखा वैकुंठगुरींचा सुभा ।' 'हरिनामाचा गजर पताका वाळवटिं फडकती । ठायीं ठायीं कीर्तनीं संत आपणची नटला श्रीपती । ××× थोता वक्ता आपण होऊनि रंग कीर्तनीं भरी ।' ही होनाजीची कल्पना हृदयंगम असून हरिदासाच्या रूपाने विठ्ठलच 'कोठें सांगे ब्रह्मज्ञान, कोठें राजनीति, कोठें प्रपंच विस्पति, कोठे गोकुळांतील बाळपणाच्या स्थिति, कोठें गोपींचे विषय प्रेमयुक्त बहुधा रीति,' अशा वर्णनाने तो कल्पना सजविली आहे. 'कृतयुगांत ध्यान, त्रेतायुगांत यज्ञ, द्वापारीत राजोपचार' असें अर्पण करूनही 'परब्रह्म सावळे' 'याची पदप्राप्ति नये;' पण कलियुगांत 'नामी धरितां आवडी । दर्शनीं मुक्ती रोकडी । तो गोपाळांचा गडी । आठवितां घडोघडी । देतसे पद अचल अंबरीं ।' असें 'होनाजीबाळा म्हणे, तरी रमवा निजहृदयमंदिरी ॥'

परशुरामाप्रमाणे रामजोशांनीं पुराणांतरीचें पंढरीमहात्म्य देऊन किंवा संतांचे चमत्कार गाऊन आपलें वर्णन भरून काढलें नाहीं. होनाजीवाळाप्रमाणे त्यांनीं केवळ पांडुरंगाचें महात्म्य गाडलें नाहीं. आणि प्रभाकराप्रमाणे कृष्णमहात्म्य सांगून, पंढरीची कथा देऊन किंवा पांडुरंगाचें आणि नित्य पूजाक्रमाचें वर्णन करूनही रामजोशी समाधान पावले नाहींत. रामजोशांची लावणी म्हणजे पंढरपूर क्षेत्राचें शिस्तवार, व्यवस्थित, व्यापक आणि सुरस असें वर्णन आहे. 'क्षमातळीं इज समान नाहीं उमामहेश्वर पुरी। पुरी पडेना काशी मग इतर दासी न कोण असी हो पंढरी ॥' हें वारकरी पंथाला वाटणारें पंढरीचें महत्त्व त्यांनीं सुरवातीसच सांगितलें. त्यानंतर 'पांडुरंग जगदंतरंग जीमाजी रंगला धणी।' या चरणांत 'जगदंतरंग' या एकाच शब्दांत पांडुरंगाचें महात्म्य गाऊन, तो जिच्यांत रंगला ती पंढरी किती श्रेष्ठ ? हें पर्यायानें ध्वनित झालेंच ! इतकें झाल्यावर रखुमाई, राई, व्यंकटेश, दक्षिणद्वारचा गणपति, बाळकृष्ण, अतिवामा सत्यभामा, केदारलिंग, गरुडस्तंभ, मारुति, गरुडपार वगैरे देवता व स्थाने यांचें वर्णन थोडक्यांत दिलें आहे. त्यांतही कोठें 'भामा अतिवामा विभूच्या नायिकांत हिरकणी !' 'दार धरुनि सरदार उभा केदारलिंग अंगणी' वगैरे त्रोटक, पण खुबीदार वर्णनाचे प्रकार आहेतच. 'हा मंडप नोहे विमानवर थाटला । × × । कीं भवार्णवीचें गलबत मज वाटला । × × × । क्षण यामधि शिरतां वाटे भव आटला ।' हें मंडपाचें केवळ वर्णन नसून त्यांत शिरणाऱ्या भक्तांच्या मनोभावनांचें चित्र आहे. महाद्वार आणि चौघडा या वर्णनांतून सुटला नाहीं. चोखामेळ्याचें वर्णन मागें आलेंच आहे. 'रुका वेंचितां दुकान जवळिच बुका माळ लाघवी । देति माळिणी' ही माहिती देण्याची विनोदी चुणुक मध्येच चमकते. 'जे महार्णवाची जगदद्भुत कामिनी ती भीमरथी या स्थळीं दक्षिणगामिनी । श्री शंकरजीची शिरोवंथ स्वामिणी !' यांत भीमा व गंगा यांची एकात्मता ध्वनित होते. प्रदक्षिणेचें वर्णन 'लोट वेति पोट खरडति, ओठ भजनिं हलचिती । नवे भागवत थवे प्रदक्षिण-सर्वे किती धांवती । पंगु लागती रांगूं, किती सांगूं आंधळे भुजभुजा कवटाळिती ।' असें केलें आहे. त्यांत ओठ हाललेले दिसतात, पण शब्द तेवढे भजनाच्या दणक्यांत जिरून ऐकूंच येत नाहींत, ही व्यंजना आहेच ! 'फळांत किंवा जळांत, तुळसीदळांत वशता खडी ।' असें पंढरीतील फळ,

पाणी किंवा पान यांचे महात्म्य आहे. देव तेथे असल्यामुळे 'ती वैकुंठीची-पेठ बस हांकिली।' 'ही अपरा द्वा रावती ठाकिली' पण द्वारकेबरोबर गोकुळही येथेच आहे, 'मंडळी व्रजांतिल कोठे नच फांकली।' वासुदेव देवकी, नंद वगैरे गुप्त रूपाने आहेत त्यांचा पत्ता लागला नाही; परंतु 'येती राउळीं अवघे ते बडवे यांचे गोप; गोपिका घरी !' हा रामजोशांनी लाविलेला शोध मनास कसा काय पटतो ते पंढरीच्या यात्रेकरूंनी पाहून ध्यावे ! आषाढातील पावसाचा पूर वर्णनांत वाहून आलाच ! 'भूवैकुंठ' असे ठराविक वर्णन न करिता रामजोशी म्हणतात, 'फार वदावे काई ही बाई वैकुंठांचा मालवी दिवा !' इतके वर्णन करून 'नारदमुनिला कवटाळुनि बाहुनी !' 'गोपाळपुरी मग दधिकाला लाहुनी !' जोशीबुवा म्हणतात, 'पृथ्वीत पंढी एकच ध्या पाहुनी !' इतके व्यापक, समर्पक काव्यमय वर्णन केल्यावर 'पार्यी धरिल कविराय दुजा अशी काय लावणी करी । माय कुणाची व्याली या गगनाखाली कविता सोलापुरी ?।' असा सवाल रामजोशांनी टाकिला हा त्यांचा अभिमान अनाठायी आहे असे म्हणणे किती चुकीचे आहे ?

रामजोशी आणि प्रभाकर यांची तुलना करावयाची असेल तर दोघांच्याही एकाच विषयावर, जवळ जवळ सारख्याच शब्दांच्या व भावनांच्या लावण्या आहेत. त्यांत प्रभाकराने रामजोशांचे उघड अनुकरण केले असताही त्याला पदलालित्य, शुद्धता आणि स्वभावानुकूल वर्णन करण्याची हातोटी साधलेली नही, हे पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

रामजोशांच्या लावण्यांत 'पाहून सख्या मी भुललो रमलो अघटित करणी ब्रह्माची ॥ नार नवी तरुणी काय सांगुं रमणी जशी नागिन देवाघरची ॥' अशी लावणी आहे; तिच्या शेवटी 'शाहीर धोंडोने केली पाही लावणी बहार कुणा कविची ? घडेल तरी मी कच्या घड्याने वाहिन पाणि शपथ साची ॥' अशी प्रतिज्ञा आहे. त्यावरून ही धोंडी शाहिराची लावणी असू शकेल; परंतु रामजोशांनी कित्येक लावण्या धोंडी शाहिराच्या नांवावर केल्या होत्या; व या लावण्यांतील शब्दवैभव व कल्पना हीं रामजोशांच्या रचनेशी जुळतात. तसेच 'साजणी समर्थ घरधणी नसत किती उणी, छावणी अजुनि कुणिकडे' ? या लावणीशी वरील लावणीचे फार साम्य आहे आणि 'साजणी समर्थ घरधणी' या लावणीच्या शेवटीही अशीच प्रौढी

कवीने मारली आहे की, 'कविराज काव्य सिरताज, करिल कुणी आज याजहुनि साज निवळ चोखडे । तरि आदर, नाहिं तरि संदर, भरावे उदर, विकुनी लांकडे ॥' अशा प्रकारचे या दोन्ही लावण्यांतही साम्य आहे शाळि प्रामांनी रामजोशांच्या लावण्यांत त्यांच्या नांवावर भलत्याच कवीच्या लावण्या दडून दिल्या आहेत त्यांची यादी रा. यशवंतराव केळकरांनी दिली आहे. या यादीत 'पाहून सख्या' ही लावणी नाही. त्या अर्थी ती रामजोशांचीच असावी असे त्यांचेही मत असल्याचे दिसते.

जोशीबुवांच्या या दोन्ही लावण्यांचे अनुकरण प्रभाकाने 'स्वरूप रूप सवाई गेली फार आवाई जशि स्वच्छ हवाई सुटली । चाले कांही, मागे पाही, उभी राही ठायीं ठायीं, अमोल नार नटली ॥' या लावणीत केले आहे. या लावण्यांवरून दोन्ही कवींची तुलना करता येईल.

'चटपट अणवट, जोडव्यांची झटपट, दाहि बोटीं मेंदि रंगली । वदन-रदन, रंगितमदन, तिचे रति सख्या जणूं बुंद खुलली ॥' या रामजोशांच्या चरणांशी प्रभाकराच्या वर्णनांतील 'जोडव्यांचीं सणसण, मासोळ्यांची झणणण, दणणण, पाय धमके । मोठ्या आनंदांत, मदनाच्या फुलांत, खुब छदांत ठमके ॥' हे चरण ताडून पाहण्यासारखे आहेत. 'नयनाचे मारी बाण,' 'नयनाचे हाणी भाले' हे दोघांच्या लावण्यांतील साम्य कदाचित् कल्पना-सादृश्यामुळे असेल; परंतु 'देउनि उदंड धन, मोहवूनि तिचें मन × × × । पाहुनि तियेसि मग झाला गडि डगमग, तगमग सुटलि तया ॥' यांतील कल्पना व शब्द आणि 'वेडे झाले जन, इणें मोहून मन, धनपतिची मति खुटली ॥' यांतील सादृश्य केवळ आकस्मिक असेलसे वाटत नाही. प्रभाकराचे ध्रुपदांतील 'स्वच्छ हवाई सुटली । × × अमोल नार नटली ॥' हेच शब्द रामजोशांच्या लावणीच्या पहिल्या चौकाच्या अखेरीस 'बहु झटक्याने नटली । जशी हवयी सुटली ॥' असे आले आहेत. रामजोशाने वर्णिलेली स्त्री पण्यांगना आहे. 'नयनाचे मारी बाण, सख्या गेला होता प्राण' हे वर्णन तिच्याविषयी विसंगत नाही. परंतु 'हिच्या भ्रताराचें धन्य भाग्य, व्यर्थ वैराग्य, अशी सौभाग्यवती वरली । काय केले त्याने तप, गर नव्हे महाजप, जपुन पणीं धरली । त्याचेंच हे फळ, झाले सुफळ, सखी फोफळ फळीं भरली ॥' अशी 'वय बारा तेरांत, आली ऐन भरांत, नाही

पाणी किंवा पान यांचे महात्म्य आहे. देव तेथे असल्यामुळे 'ती वैकुंठीची-पेठ बोस हांकिली।' 'ही अपरा द्वाारावती ठाकिली' पण द्वारकेबरोबर गोकुळही येथेच आहे, 'मंडळी व्रजांतिल कोठें नच फांकली।' वासुदेव देवकी, नंद वगैरे गुप्त रूपाने आहेत त्यांचा पत्ता लागला नाही; परंतु 'येती राउळीं अवघे ते बढवे यांचे गोप; गोपिका घरी !' हा रामजोशांनी लाविलेला शोध मनास कसा काय पटतो ते पंढरीच्या यात्रेकरूंनी पाहून घ्यावे ! आषाढातील पावसाचा पूर वर्णनांत वाहत आलाच ! 'भूवैकुंठ'असे ठराविक वर्णन न करिता रामजोशी म्हणतात, 'फार वदावे काई हो बाई वैकुंठाचा मालवी दिवा !' इतके वर्णन करून 'नारदमुनिला कवटाळुनि बाहुनी !' 'गोपाळपुरी मग दधिकाला लाहुनी !' जोशीबुवा म्हणतात, 'पृथ्वीत पंढी एकच घ्या पाहुनी !' इतके व्यापक, समर्पक काव्यमय वर्णन केल्यावर 'पार्यी धरिल कविराय दुजा अशी काय लावणी करी । माय कुणाची व्याली या गगनाखाली कविता सोलापुरी ?।' असा सवाल रामजोशांनी टाकिला हा त्यांचा अभिमान अनाठायी आहे असे म्हणणे किती चुकीचे आहे ?

रामजोशी आणि प्रभाकर यांची तुलना करावयाची असेल तर दोघांच्याही एकाच विषयावर, जवळ जवळ सारख्याच शब्दांच्या व भावनांच्या लावण्या आहेत. त्यांत प्रभाकराने रामजोशांचे उघड अनुकरण केले असताही त्याला पदलालित्य, शुद्धता आणि स्वभावानुकूल वर्णन करण्याची हातोटी साधलेली नाही, हे पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

रामजोशांच्या लावण्यांत 'पाहून सख्या मी भुललो रमलो अघटित करणी ब्रह्माची ॥ नार नवी तरुणी काय सांगुं रमणी जशी नागिन देवाघरची ॥' अशी लावणी आहे; तिच्या शेवटी 'शाहीर धोंडीने केले पाही लावणी बहार कुणा कविची ? घडेल तरी मी कच्या घड्याने वाहिन पाणि शपथ साची ॥' अशी प्रतिज्ञा आहे. त्यावरून ही धोंडी शाहिराची लावणी असू शकेल; परंतु रामजोशांनी कित्येक लावण्या धोंडी शाहिराच्या नांवावर केल्या होत्या; व या लावण्यांतील शब्दवैभव व कल्पना हीं रामजोशांच्या रचनेशी जुळतात. तसेच 'साजणी समर्थ घरधणी नसत किती उणी, छावणी अजुनि कुणिकडे' ? या लावणीशी वरील लावणीचे फार साम्य आहे आणि 'साजणी समर्थ घरधणी' या लावणीच्या शेवटीही अशीच प्रौढी

कवीने मारली आहे की, 'कविराज काव्य सिरताज, करिल कुणी आज याजहुनि साज निवळ चोखडे । तरि आदर, नाहिं तरि संदर, भरावे उदर, विकुनी लांकडे ॥' अशा प्रकारचे या दोन्ही लावण्यांतही साम्य आहे शाळि प्रामांनी रामजोशांच्या लावण्यांत त्यांच्या नांवावर भलत्याच कवीच्या लावण्या दडवून दिल्या आहेत त्यांची यादी रा. यशवंतराव केळकरांनी दिली आहे. या यादीत 'पाहून सख्या' ही लावणी नाही. त्या अर्थी ती रामजोशांचीच असावी असे त्यांचेही मत असल्याचे दिसते.

जोशीबुवांच्या या दोन्ही लावण्यांचे अनुकरण प्रभाकरांनी 'स्वरूप रूप सवाई गेली फार आवाई जशि स्वच्छ हवाई सुटली । चाले कांही, मागे पाही, उभी राही ठायीं ठायीं, अमोल नार नटली ॥' या लावणीत केले आहे. या लावण्यांवरून दोन्ही कवींची तुलना करता येईल.

'चटपट अणवट, जोडव्यांची झटपट, दाहि बोटीं मेंदि रंगली । वदन-रदन, रंगितमदन, तिचे रति सख्या जणू बुंद खुलली ॥' या रामजोशांच्या चरणांशी प्रभाकरांच्या वर्णनांतील 'जोडव्यांचीं सणसण, मासोळ्यांची झणणण, दणणण, पाय धमके । मोठ्या आनंदांत, मदनाच्या फुलांत, खुब छदांत ठमके ॥' हे चरण ताडून पाहण्यासारखे आहेत. 'नयनाचे मारी बाण,' 'नयनाचे हाणी भाले' हे दोघांच्या लावण्यांतील साम्य कदाचित् कल्पना-सादृश्यामुळे असेल; परंतु 'देउनि उदंड धन, मोहवूनि तिचे मन × × × । पाहुनि तियेसि मग झाला गडि डगमग, तगमग सुटलि तया ॥' यांतील कल्पना व शब्द आणि 'वेडे झाले जन, इणें मोहून मन, धनपतिची मति खुटली ॥' यांतील सादृश्य केवळ आकस्मिक असेलसे वाटत नाही. प्रभाकराचे ध्रुपदांतील 'स्वच्छ हवाई सुटली । × × अमोल नार नटली ॥' हेच शब्द रामजोशांच्या लावणीच्या पहिल्या चौकाच्या अखेरीस 'बहु झटक्याने नटली । जशी हवयी सुटली ॥' असे आले आहेत. रामजोशाने वर्णिलेली स्त्री पण्यांगना आहे. 'नयनाचे मारी बाण, सख्या गेला होता प्राण' हे वर्णन तिच्याविषयी विसंगत नाही. परंतु 'हिच्या भ्रताराचे धन्य भाग्य, व्यर्थ वैराग्य, अशी सौभाग्यवती वरली । काय केले त्याने तप, गर नव्हे महाजप, जपुन पणीं धरली । त्याचेच हे फळ, झाले सुफळ, सखी फोफळ फळीं भरली ॥' अशी 'वय बारा तेरांत, आली ऐन भरांत, नाही

शहरांत अशी दुसरी ॥' म्हणून जिचे वर्णन प्रभाकराने केले तिच्याचसंबंधाने,
 'जेव्हा मारी डावी हुल, तेव्हा करी चुकभूल, पुरुषाचे फुल घसरी ॥
 × × × । अशी आहे मोठी नट × × आली चांगट कुठली ॥
 चहुकुण किती करतात खुण, कुणी हांतरुण घरीं पसरी ॥' असे वर्णन
 करणे. म्हणजे त्याच्या अप्रयोजकपणाची कमाल आहे. प्रभाकराच्या अशा
 अप्रयोजकपणाचे मासले त्याच्या कवितेचे विवेचन करतांना येतीलच.
 रामजोशांच्या काव्यांत असा विसंगतपणा नाही. विरहिणी अत्यंत
 उत्कंठित झाली आहे, 'समर्थ घरधणी नसत, ' 'चट उठावल्या घनपटा,
 पटपटां पडति बिंदु,' अशा मेघवर्षावामुळे 'आतां पूर नद्यांसि भरपूर येईल
 मग शूर कसा येतो घरा ?' असा प्रश्न पडलेला ! अशा वेळीं 'हा विलास
 गडे दिलखुलास पसरुनि फुलास पतिसम तुला सहित कधि घडेल ?' असा
 प्रश्न सखीने केला असतां, 'मला पाय पतीचे सदुपाय गडे ग ! त्याचे काय
 मजविण अडेल !' असाच रामजोशांची नायिका जबाब देते. या पवित्रतेचे
 फळ म्हणून 'तिची रती सबळ भगवती पावली होती' म्हणून 'तिचा पति
 अचानक आला । × × × । दोति मायबाप करित हायहाय, धरुनि त्यांचे
 पाय महालीं गेला । झाली भेट, वसविलो पेट सुखाची, लोट भेटला तिजला ।
 × × × गळां पडुनि खळखळां रडलि वेव्हाळा गहिंवर आला । मग झाली
 पतिकरकर्षित, मनीं बहु हर्षित, × × दर्शित हेत पुरवला ॥' हे वर्णन किती
 शुद्ध आणि समयोचित आहे ?

संभोगशृंगाराचे वर्णन करतांनाही रामजोशी सभ्यतेचा अतिक्रम सहसा
 होऊं देत नाहीत. 'असो त्याणें रुजु धरली । मग सद्यपणें अनुसरली । करिं
 धरुन सुहृज्जन फुलवाढीमध्ये शिरली । भनाची गति पुरली । सांगाया गोष्ट
 नाही उरली । आनंदजळें दोघांचीं लोचनें भरलीं । रसामध्ये तरतरलीं । काहीं
 दिवस दोति अंतरली । × × × । विषय तरी रतिजोगा । असा विरळ एकादे
 जागा । कविराय म्हणें तें प्रेम घोघरीं कां गा ? ॥' ह्या वर्णनांत अगदीं
 साध्या शब्दांत बहार साधली आहे ! प्रभाकराचे काव्य याच्या उलट अतिशय
 उत्तान आहे.

अक्रूर.

‘अक्रूर’ हें गाणें मराठी कवींच्या फार आवडीचें आहे. ‘अजि अक्रूर हा नेतो श्रीकृष्णाला । सखि काळ कोटुनि ग आला !’ हें गाणें महाराष्ट्रांतील मुलीबाळींच्या तोंडीं रुळलें आहे. श्रीकृष्णावर पाठविलेल्या मोठमोठ्या असुरांचा त्यानें संहार केल्यावर, त्याला गोकुळांतून मथुरेस आणून त्याचा घात करण्याचा बेत कंसानें केला; तेव्हां बळिराम व कृष्ण यांना आणण्याचें काम यादवांचा पक्षपाती अक्रूर याजवरच सोंपविलें. शिवाजी महाराजांना दिल्लीस पोहोचविण्याचें कार्य औरंगजेबानें राजा जयसिंगाकडे दिलें; तसाच कांहीसा हा प्रकार झाला, अशी आठवण महाराष्ट्राला या शाहिरीच्या वेळीं बहुधा नसेल. पण कृष्णानें गोकुळ कायमचें सोडलें तसें बाजीरावाला पुणें अंतरलें, याची जाणीव परशुराम, प्रभाकर आणि होनाजी यांनीं तरी अक्रूराच्या लावणींत दिल्याचा भास होतो. बाजीराव पुण्यास पेशवा होण्यास गेला त्याला ह्या प्रसंगाची उपमा अनंतफंदीनें माधवग्रंथांत दिली आहे. गोकुळास झालेला कृष्णविरह आणि रावबाजीचा पुण्याला वियोग यांच्या प्रभाकरानें केलेल्या वर्णनांत कांहींसें सादर दिसतें. कांहीं संतकवींनींही अक्रूराच्या कामगिरीचें व गोपीविलापाचें वर्णन केले आहे; परशुराम, प्रभाकर, होनाजी, रामजोशी आणि अनंतफंदी यांच्या अक्रूरावरील लावण्यांचें तुलनात्मक विवरण करून पहाण्यासारखें आहे.

‘कोण आला रथवाला नकळे कपटी त्या रूपाचाई । त्वरें चला पुसूं यश्वदेला कुटें तरी हरी आमुचाई ।’ अशा जिज्ञासेनें तपास केल्यावर कंसानें हरीला कां बोलवून नेलें याचा परशुरामाच्या गोपीना सहज उलगडा होतो. ‘धनुर्याग कंसाने मांडिला, वैरी तो मुळचाई । अक्रूर मनचा निष्ठुर इतुका आला स्नेही त्याचाई ।’ हें कळतांच कृष्ण आतां कायमचा अंतरला ! गोकुळाचें वैभव लयाला गेलें ! हें त्यांना कळून येतें. यापुढें ‘गोपाळ गोधनें होतिल देशो-धडी । मंजुळ मुरलीविण भयाण यमुना थडी ।’ ह्या जाणिवेनें ‘कसें बढवलें कर्म हीन ’ अशा विचारांत पडून केवळ गोपीच नव्हे, तर ‘तटस्थ अवघें गोकुळ; न चेती पशुपक्षी चाराई ।’ अशी कृष्णवियोगामुळें झालेली गोकुळाचा दैन्यावस्था परशुरामानें बर्णिली आहे.

| होनाजीबाळाचें वर्णन जास्त विस्तृत व मार्मिक आहे. 'अक्रुर हें नामा-
भिधान सांगून पाहीं । अक्रुरें निष्ठुरपणें केलि गोकुळांत आसाई (भाऊ-
बंदकी) । मंदिरामाजि मोहिली यशोदाबाई । रात्रौ समयीं येकांति भोंदिलें
भोळ्या नंदाला । सिद्ध केले न्यावया रामहरि या उत्साहाला ॥ ' अशा
अक्रुराची कारवाई आहे. या कारवाईला गोपी फसल्या नाहीत. त्या रथाला
आड आल्या; पण अक्रुरानें त्यांना न जुमानतां रथ नेलाच. " प्रपंचवणव्या-
मधून वांचविणारा मेघ ' यशोदेच्या घरांत जन्मलेला पाहून सर्व गोपीना
आनंद होतो, तोंच अक्रुररूपी वाऱ्यानें त्या मेघाला वळवून भलतीकड नेलें;
गिरिकांतारांत सांपडलेल्या आंधळ्यांची ' अक्रुर तस्करें नेली करींची काठी
मुरारी, हा केवढा अनर्थ केला ! " अशा रूपकांनीं गोपीचें दुःख होनाजीनें
वर्णिलें आहे. कैकयीनें रामाला वनवासास धाडिलें त्याची त्यांना आठवण
होते. कृष्णाला नेऊन अक्रुरानें ' गोकुळाच्या जनांस दिधली प्रेतदीक्षा ' असें
त्यांना वाटतें. पुढें अनेक वर्षांनीं या दुःखाचें वर्णन एकमेकींजवळ यमुनातीरीं
करीत असतां ' घन सांवळा, कटी पितांबर असा कृष्णासारखा कृष्णभक्त
उद्धव ' याला पाहून, तो कृष्णच आपल्या कळवळ्यामुळें परत आला व
' मरत्यास दिधली अमृतसंजीविनी ' असें वाटून त्या जवळ येऊन न्याहाळून
पाहातात तों उद्धव दृष्टीस पडतो ! उद्धव पुढें त्यांना बोध करितो. तें
होनाजी बाळाने दुसऱ्या एका लावणींत वर्णिलें आहे. ती लावणी फारच
सरस आहे. ' श्रीपती तुम्हांवेगळा नाही. सागर एकच; तरंग मात्र निराळे !
रांजणांत व घागरीत दिसणारीं प्रतिबिंबें एकाच सूर्याचीं ! कृष्ण तुमच्याजवळच
आहे, मग तुम्हीं कां वाहवतां ? या उद्धवाच्या वेदांतास गोपी उत्तर
देतात, " जे बसले असतील वनीं नागवे उघडे । हें ज्ञान तुझें उद्धवा
कधीं त्यापुढें । दाखवीं आम्हांला सगुण सांवळें रुपडें । " त्या अगदीं
निकरावर येतात व सांगतात, " जाउनि मथुरेस। सांग तयाला सत्य ।
हरि ! तुझ्या वियोगें गोपी पावल्या मृत्यु । टाकिली रक्षा यमुनेमधि जाळुनि
प्रेतें । त्या उदकें करीव आंधुळी, आणुनि हरि येथें । मुरलीध्वनि करीव
येकदां जाळल्या तेथें । धाडिलें तुला पहाया गोपींचीं चित्रें । ' ही होनाजीची
लावणी अक्रुरावरील लावणीला पूरक असून फारच अंतर्भेदी आहे !

प्रभाकराचा अक्रूर वरील दोन्ही लावण्यांच्या मानाने फिक्का पडतो. 'कोणी जाउनियां रथ फिरवा, अहो बाई,' असें परस्पर कोणाला तरी अक्रुराचें मन वळविण्यास त्याच्या गोपी सांगतात. हरीकरितां प्राण देण्याची प्रभाकराच्या गोपींची तऱ्हा मोठी विचित्र आहे. त्या म्हणतात, 'गळेकापून या यमुनेत उडथा घेऊं।' अगोदर 'गळे कापून' नंतर 'या यमुनेत उडथा घेऊं!' ही दिलेली धमकी ऐकून, अक्रुराचें मन अगोदर वळलें असतें तरी गळू कापल्यावर नदीत उडथा घेण्याचा चमत्कार त्या कसा करून दाखवितात, हें पाहण्याच्या कुतूहलामुळे तें पुनः फिरण्याचा संभव होता. 'कोणी आणुनि आम्हालागीं सखा दावा !' म्हणून धावा करीत 'धाई धाई अधो-वदनानें' रडणाऱ्या अशा प्रभाकराच्या गोपी आहेत.

रामजोशांच्या या कृष्णविरहावर तीन लहान लहान लावण्या आहेत. 'हरि मथुरेला आजि कां गढे जातो ? कांहीं कळेना कधिं परतुनि येतो !' तो कधींना कधीं तरी परत येणार असें पहिल्यानें त्यांना वाटतें; परंतु पुढें कृष्ण कायमचा आपल्याला अंतरला, हें उमजल्यावर त्यांना पश्चात्ताप होतो कीं, 'अक्रूर मेला, त्याला पाहुनि भ्यालों। कांहीं सुचेना दंग झालों।' आतां 'हरिवांचुनि मेलों। दंडधराच्या (यमाच्या) घरीं गेलों।' दुसऱ्या लावणीत, कंसांनं मसलत करून कसें फसविलें हें त्यांना नंतर कळून येतें. 'हरि वांचुनि नेला बाई। आतां करूं मी काई। अक्रूर कशाचा मेला। यानें घातचि केला। नव्ह पुसतां गेला। हरविला फुलांचा झेला ॥' 'बाई मसलत या कंसाचीं। कांहीं आहे साची।' हें फार उशिरां उमजल्यामुळे 'गाळांत फसविल्या गाई।' अशा गोपींची दशा फार कष्टप्रद होते. 'काय करूं। कुणाला पाहूं। कोणाच्या घरां गेला असेल तंथून हांक मारून आणूं। किती विरह साहूं।' अशा बावरल्या सारख्या होऊन त्या सुखाशेवर पाणी सोडतात. शेवटीं कृष्ण कायमचा अंतरला हें पक्कें समजून तिसऱ्या लावणीत त्या म्हणतात, 'आतां काय आम्हीं हरि वांचून राहूं ? x x x। प्राण चालला मे साजणी। आतां मेलों; सोसेना जाचणी।' 'तेव्हां तो कायमचा गेला हें त्यांना कळलेंच नाही ! पुढें कळलें तेव्हां त्यांनी जीव जड झाला ! ही मनःस्थिति या तिन्हीं लावण्यांत रंगविली आहे.

रामजोशांनीं बर्णिलेल्या गोपींची फसगत झालेली आहे. कृष्ण गेला, तेव्हां तो कायमचा गेला हें त्यांना कळलेंच नाही ! पुढें कळलें तेव्हां त्यांनी जीव जड झाला ! ही मनःस्थिति या तिन्हीं लावण्यांत रंगविली आहे.

अनंतफंदीची अक्रुरावरील लावणी त्याच्या इतर काव्याप्रमाणे या चौघांहून निराळ्या धर्तीची आहे अक्रुर कृष्णाला मथुरेस नेण्यास आला व कृष्ण कायमचा आतां अंतरणार हें गोपींना कळलें. त्या स्वतः अक्रुराची विनवणी करून सांगूं लागल्या कीं, 'मथुरेशीं नको नेऊं आमुचा प्राण विसांवा। × × ×। अक्रुरा याविना गोपी धृतराष्ट्र; न दिसे कांहीं। या हरिवांचुनि आम्हीं मृत्यु पावलों लवलाही। अक्रूर पण तुम्हीं क्रूर भासतां पोटी। निष्ठुर या तुमच्या हृदयीं विषाच्या गोटी। आधीं समस्त गोपींचे प्राण वधावे। मग स्वस्तिक्षेम मथुरेशीं हरिला न्यावें॥' होनाजीच्या उद्धवाप्रमाणेंच अक्रुर त्यांना उपदेश करितो कीं, 'हा पुरुषोत्तम सर्वोठायां आहे, हा कैक प्रळयाग्नी बांधील; तुम्हाला भ्रांति पडली आहे.' त्या उत्तर देतात कीं 'बोललां असत्य। कळलें ये समयो तूं कंसाचा भृत्य।' शेवटीं 'जननी मृत्तिका फाकिती प्रळय झाला। गौळणी कैक प्राश्रिती विषाचा प्याला॥' या वर्णनांत कांहीं सुंदर उपमा आहेत. गोपींचें प्रेम किती उत्कट आहे तेंही दाखविलें आहे; परंतु एकंदरीत कल्पनेंत चातुर्थ किंवा वर्णनांत उठावदारपणा नाही. अक्रुरावरील लावण्या पाहिल्यास प्रमाकराची लावणी सर्वांत निकृष्ट आहे; त्याहून अनंतफंदीची लावणी चांगली आहे. परंतु या दोघांहूनही रामजोशी, परशराम आणि होनाजी यांनीं क्रमानें एकावर एक अशी कडी केली आहे. होनाजीची लावणी सर्वांत उत्कृष्ट आहे, हें सांगावयास नकोच.

रामजोशी आणि केळकर.

ठाव लागला नाही; ठाव लागेना आस्थेविण ॥

जिव मिळल्यावर माहित खुण ॥

—सगन.

रामजोशांच्या कवितेवरील आक्षेप रा. यशवंतराव केळकरांनीं एकत्रित केले आहेत. त्यांच्या मते रामजोशी हा कै. विष्णुपंत चिपळूणकर, भावे, रङ्गीशास्त्री वगैरे विद्वानांनीं शेंदूर माखून देव बनविलेला एक दगड आहे.

चिपळूणकरांना रामजोशांची कविता आवडण्याचें खरें कारण चिपळूणकरांच्या भाषापद्धतींत सांपडतें, असा यशवंतरावांचा अभिप्राय आहे. 'मृदुललित किंवा जाडजाड संस्कृत शब्द घालून आपली भाषा भरदार करण्याकडे, सज-विण्याकडे, नटविण्याकडे शास्त्रीबुवाचें लक्ष' होतें. 'संस्कृत आणि प्राकृत व ग्राम्य शब्द यांची त्यांच्या लेखांत सर्रास सरमिसळ सांपडते.' 'आपल्या दोषांनीं किंवा गुणांनीं युक्त असा कधीं न भेटणारा समानधर्मी भेटल्यामुळें त्यांच्या आनंदाला अलोट भरती आली,' असा रा. यशवंतरावांचा मुख्य कोटिक्रम आहे. विष्णुपंत चिपळूणकरांच्या भाषापद्धतीसंबंधाचें रा. यशवंतरावांचें मत प्रस्तुत लेखकास पूर्णपणें मान्य आहे. परंतु रामजोशांच्या भाषाशैलीला तें वर्णन लागू पडणार नाही, असें त्याला वाटतें. चिपळूणकरांनीं निबंधमाला लिहिली; परंतु एखादें साधें पत्र मराठींत लिहिण्याची त्यांना 'पंचाईत' नको असे. आपली निबंधमाला संस्कृत व इंग्रजी भाषा साधारणपणें चांगल्या रीतीनें जाणणारांसच कळेल अशीही 'माला'कारांची स्वतःची कबुली आहे. रामजोशांची स्थिति तशी नव्हती. मोरोपंतासारख्या पंडितापासून निरक्षर शिपाई-गडयापर्यंत सर्वच त्याचे श्रोते असत. जसे श्रोते असतील तशी श्रोत्यांच्या मगदुरामारखी भाषा त्याला वापरावी लागे. त्यामुळें त्यानें जशी केवळ संस्कृत काव्यरचना केलेली आढळते; तशीच 'अंबरगत परि पयोधरांतें रगडुनि पळतो दुरी । काय हा धीट म्हणावा तरी ! । तो नंदाचा मूल काय गे सांग कन्हय्या हरी ? । नव्हे गे मारुत मेघोदरी ! ।' अशी श्लेषगर्भ संस्कृतप्रचुर रचनाही कधीं मिळते; आणि 'रंग सांवळा । सांवळा गडे अंगी । फिरस्ता किती हा बेटंगी ॥ वेणुच्या रवें । रवें हृदय फोडी । वदाव्या किती याच्या खोडी ॥ कोंवळ्या मुली । मुली पाहुनी ओढी । गवळ्यास जळो ही गोडी ॥' अशी अगदीं साधी व सुबोच लावणीही मिळते.

रामजोशांच्या बहुतेक लावण्या अशाच सोप्या भाषेत आहेत. ही गोष्ट या लेखमालेंत दिलेल्या अनेक उताऱ्यांवरून दिसून येईल. लावण्यांचे श्रोते बहुधा शिष्ट अशा विद्वानांत त्या वेळीं देखील फार नव्हते. त्यामुळें लावणीची योजना बहुधा निरक्षर लोकांसाठीं असल्यामुळें विद्वत्तेचें प्रदर्शन करण्यास

लावणीत फारसा वाव नव्हता. तथापि, सोपे संस्कृत शब्द व प्राकृत शब्द यांची सरमिसळ मात्र रामजोशांनी बरीच केलेली आहे. मनांतील अभिप्राय पूर्णपणे दाखविणारा शब्द प्राकृत आहे, त्याला संस्कृत शब्दांच्या पंक्तीस कसा बसवावा अशी शंका रामजोशांच्या मनास कधी शिवली असेलसे वाटत नाही. 'हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि कां शिरीं । मठाची उठाठेव कां तरी ? ' ' धना वयाला बसेल घसरा मग विसरा हो गोड खा । रांडा-पोरें वंचक चोरें जंवर मिळवितां तंवर थवा । शितें तंवर ती भुतें भोंवतीं कोण कुणाचा सखा जिवा । जोंवरि पैसा तोंवरि बैसा मंचर्कि म्हणतिल, घ्याल हवा । बेटाबेटी हातिं नरोटी देतिल हा खुप समज ठिवा । ' यांत 'पट' 'धन' 'वंचक' 'मंचक' वगैरे संस्कृत शब्दांच्या जोडीस 'उठाठेव' 'घसरा' 'रांडापोरें' 'चोरें' 'नरोटी' हे प्राकृत व ग्राम्य शब्द रामजोशांनी बेलाशक बसविले आहेत. रामजोशांच्या पोवाड्यांतील 'मजावृष्टि' चिपळूणकरांच्या दयानंद प्रकरणांतील 'चिखल-वृष्टी'ची आठवण कोणास देणार नाही ? परंतु रामजोशांनी संस्कृत, प्राकृत व यावनी शब्दांच्या संकरानें केलेला सबगोलंकार त्यांच्या भाषेला किती जोर व अर्थपूर्णता देतो, तें पाहून वर्तमानपत्राच्या 'स्तंभांतून उपस्थित' होणाऱ्या भाषाशुद्धिवागांच्या डोळ्यांत अंजन पडलें पाहिजे !

रङ्गीशास्त्र्यांनीं दोष दाखवूनही रामजोशांची वाखाणणी केली. तशी वाखाणणी करण्यांत रङ्गीशास्त्र्यांचा हेतु आत्मप्रौढि मिरविण्याचा असला पाहिजे असें मात्र होत नाही. शेक्सपियरच्या नाटकांत व्याकरणाच्या चुका, स्थलविपर्यास, कालविपर्यास, ग्राम्यता, अश्लीलता वगैरे दोष दाखवूनही त्याच्या प्रतिभेनें मोहित होऊन डोलणारे अनेक टीकाकार आहेत. शालिग्रामांच्या चुका दाखवून व त्या गर्हा, उद्देगकारक, अक्षम्य आहेत, असें म्हणूनही प्रत्यक्ष रा. यशवंतरावांनीं आपलें पुस्तक त्यांना 'आदरभावानें' अर्पण केलें आहे. असें करण्यांत रा. यशवंतरावांचा उद्देश अप्रामाणिक आहे असें म्हणणें केवळ मूढपणाचें ठरेल. बाह्यतः विसंगत दिसणाऱ्या रा. यशवंतरावांच्या वर्तनाच्या मुळाशीं जी भावना आहे, तीच रामजोशांविषयीं

रहीशांस्यांची आहे. त्यांनी रामजोशांचे दोष दाखविले असताही त्यांच्या प्रतिभेने व काव्यगुणांनी त्यांना लुब्ध करावे यांत नवल नाही !

महाराष्ट्र सारस्वतकार रा. भावे यांच्यावर रा. यशवंतरावांची कगडी नजर असल्याचा उल्लेख पूर्वी आलाच आहे. भाव्यांना खोटे पाडण्यासाठी ' रामजोशांचे पोवाडे अवघे संबंध दोन आहेत ' असे म्हणतांना होळकर-दंग्याचा तिसरा पोवाडा रा. यशवंतरावांच्या नजरेंतून निसटलेला दिसतो. पुणे—वर्णनाच्या लावणींत वीररस नाही, दुष्काळ—वर्णनाच्या लावणींत करुणरस नाही. असे म्हणून रा. भाव्यांना खोटे पाडण्याचा जो प्रयत्न रा. यशवंतरावांनी केला आहे तो कसा चुकीचा आहे हे दाखविलेच आहे. पुण्यांतील रंग व खडर्ग्याची लढाई यांवर रामजोशी, सगन किंवा परशुराम यांची एकही लावणी किंवा पोवाडा नाही, असे असतां रा. भावे यांनी तद्विषय विधान केले आहे ते चुकीचे आहे, हा रा. यशवंतरावांचा अभिप्राय खरा आहे. रा. भाव्यांनी त्या संबंधांत वापरलेली भाषा अघळपघळ असून पूर्वापर संबंध ध्यानांत घेऊन योजिले गेले नाही, असेच म्हणावे लागते. रामजोशांच्या प्रसिद्ध काव्यांत रंगाचे वर्णन अगदीच नाही, असे मात्र म्हणतां येत नाही. नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळेपासून वाड्यांत रंगाची चाल सुरू झाली होती हे यशवंतरावांनीच दिले आहे.

कृष्णाच्या होरीचे वर्णन करणाऱ्या ज्या अनेक लावण्या आहेत त्यांचे मूळ चित्र पेशव्यांच्या वाड्यांतील शिमग्याच्या नाचरंगावरून घेतलेले असावे. वसंतवर्णनाच्या लावणींत ' कुंजांत मधुष गुंजारव यमुनातटी । होरी खेळतो हरी करुनि राधा नट आपण नटी ॥ x x x । फागामधि बागांत मातला वसंत अंतःपुरी । ' असे जे रंगक्रीडेचे वर्णन आहे, त्यांत ' एकमेकींवर टाकिते । कुंकुम अबीर ओकिते । पिचकाच्या मुखि मारिते । केशर मृगमद उडविते । x x x । पिचकाच्या चिपनळ्या किते । ज्या रासामधि गुलाब केशरी मृगमद नदी वाहत । ' असे रंगाचे वर्णन आहे. होरीच्या व रंगाच्या सहा लावण्या रामजोशांच्या प्रसिद्ध काव्यांत आढळतात. विषयाला अनुसरून त्यांतील शृंगार कांहीसा उत्तान आहे. त्यांतील कित्येकांत

रावबाजीच्या विलासांची चुणूक दिसते. अनंत फंदी व सगन यांच्याही रंगावर लावण्या आहेत.

रामजोशांवरील अत्यंत मोठा आरोप म्हणजे त्याचें वर्तन ! ' तो व्युत्पन्न कर्मठ शास्त्र्याचा मुलगा. पंढरपुरास जाऊन सत्पात्र शास्त्रीपुराणिक बनला पण चिमा किंवा बयाबाईसारखीं प्रीतिपात्रें राजरोस जवळ बाळगण्यास त्यानें कमी केलें नाहीं. त्यानें पाण्यासारखा पैसा मिळविला तरीही पाण्यानें धुतल्यासारखाच तो निर्धन राहिला. तो निर्धन होता, तरी घाटाचा विलासी लबाजमा बाळगावयास त्यानें सोडिलें नाहीं. तो कथाक्रीर्तनांतून निस्पृह-पणाचा व विरक्तीचा तोंडभर उपदेश करी; परंतु दरदिवशीं उचापती काढतांना लोकांपुढें किंवा सावकारांपुढें तोंड वेंगाडण्यास त्यास लाज वाटत नसे. ' अशी रा. यशवंतरावांची रामजोशांवर टीका आहे. बेकन, कालिदास, जगन्नाथराय, शेषसपियर वगैरेंचीं चरित्रें पाहिल्यास रामजोशांनाच या बाबतींत नांव ठेवण्यास कांहीं विशिष्ट कारण दिसणार नाहीं. तशांतून ते ज्या काळीं झाले, त्या काळचे थोरले बाजीराव, नानासाहेब, नाना फडणवीस वगैरे राज्याचे व समाजाचे शास्ते व विशेषतः शेवटचे रावबाजी आणि त्यांच्या काळची सामाजिक व नैतिक परिस्थिति यांचा विचार केल्यास त्यांना फारसा दोष देतां येणार नाहीं. आज शंभर वर्षे होऊन गेल्यावर त्यांच्या काव्याचा विचार करितांना त्यांतील गुणांवर त्यांच्या नैतिक खासगी आचरणाची छाया पाडण्याचें तर मुळींच कारण नाहीं. तो लहानपणापासून हूड होता; आणि अगदीं लहानवयांत तमासगिरांच्या फडांत त्याचा प्रवेश झाल्यामुळें स्वैर वर्तन करण्याची जी चटक त्याला लागली ती दूर करण्यासारखी त्या काळची समाज स्थिति नव्हती.

'तूं म्हणशी माझी रामा सुकुमारी गोरटी । परिणामीं तुझिया कामा येईल काय चोरटी ।' या किंवा याहीपेक्षां अभद्र शब्दांनीं स्त्रियांची किंवां विषयांची (रामजोशी) रेवडी उडवीत असे, ' असें म्हणून रामजोशांची स्त्रियां-विषयींची बुद्धि अनुदार होती, असें रा. यशवंतराव दर्शवितात तें चुकीचें आहे. 'सती सुमति, गुणवती, सुकुलजा रतीपरिस चांगली' हें रामजोशांचे

स्त्रीवर्णन मागे दिलेच आहे. 'हा वसंत ऋतु अनिवार । करि मदनशरांचा मार । × × × नाहीं सये वर्तमान वर्षे झालीं तीन ।' अशा स्थितीतही 'हा विलास पतिविण मजला देतो शीण ।' असें म्हणणाऱ्या पतिव्रतांची चित्रेच रामजोशांनीं बहुधा दाखविलीं आहेत. 'रसिक हो किती चतुर बायका !' 'स्त्री जातीला कोण म्हणत भोळी अथवा भली ।' अशा उद्गारांनीं स्त्रिया कांहीं स्वभावतः मूर्ख नसतात हें मात्र त्यांनीं दाखविलें आहे. रा. यशवंतरावांनीं दिलेल्या उदाहरणासारख्या निवृत्तिपर लावणींत स्त्रिया आणि मुलें हीं परमार्थाआड येणारीं संकटें आहेत असें दाखविलें आहे. 'येऊनियां नर जन्माशीं । कांहींतरी जाण वारे ।' या लावणींत 'तूं म्हणशी माझी रामा' हे वगैरे चरण आहेत. स्त्री आणि संसार यांची निंदा वस्तुतः रामजोशांनीं केलेली नसून त्यांचा जो कीर्तनपुराणाचा व्यवसाय होता, त्या व्यवसायांत आवश्यक असलेल्या हिंदु वेदान्तानें त्यांना ती करावयास लाविली होती. स्त्रिया आणि विषय यांची निंदा तुकारामाच्या अभंगांत याहुन कठोर व अभद्र शब्दांत आढळते. त्याचा दोष रामजोशांकडे नसून हिंदूंना प्रिय असलेल्या वेदान्ताच्या शिकवणीकडे आहे. 'स्त्रियांचा तो संग नको नारायणा । काष्ठ वा पाषाणा मृत्तिकेच्या ॥' 'स्त्रिया धन वा हें खोटें । नागवले मोठेमोठे ॥ म्हणोनि सांडा दोनी । सुख पावाल निदानीं ॥' असें म्हणणाऱ्या तुकारामबुवांनीं एकामागून एक अशा दोन बायका केल्या; त्यांना मुलें झालीं; अगदीं निर्याणकाळीं—देखील, 'ठायींची अचपळ तोंड फटकळ । सोसा वरदळ मजसाठीं ॥' असें म्हणून जिजाईचा पदर माळणीच्या हातीं देऊन सर्व निरवानिरव त्यांनीं यथास्थित केली. त्या वेळीं गरोदर असलेल्या जिजाबाईला 'होसी पुत्रवंती नारायण सुखें । पहासी पुत्रमुख आशीर्वचन ॥' असा आशीर्वाद दिल्यावरच 'तुका म्हणे आतां झालें समाधान । समाखिलें मन शेवटींचें ॥' हा देखील कृतींत व उपदेशांत विसंगतपणा म्हणावयाचा काय ?

'रामजोशांच्या काव्यकमळाचा जन्म शौचकृपाच्या कर्दमांत होत असे' अशा रूपकानें स्वतःची लेखणी विटाळण्यापूर्वीं रा. यशवंतरावांनीं थोडीशी आजूबाजूस नजर फेंकिली असती, तर आजकाल विद्वान्, मुत्सद्दी, कवि,

देशाभिमानी गणलेल्या अनेक व्यक्तींचा खासगी आयुष्यक्रम रामजोशांपेक्षांही कळकटलेला असल्याचें त्यांना आढळून आलें असतें. कदाचित् रामजोशांच्या राजरोस वर्तनापेक्षांही ह्यांची गुप्त कारस्थानें निंद्य, किळसवाणी, आणि घातकी असतील ! अशीं माणसें आजच्या काळांत देखील उजळ तोंडांने मान्यता मिळवीत असतां, शंभर वर्षांपूर्वीच्या रावबाजीच्या काळांतील रामजोशांच्या वर्तनासाठीं त्यांच्या कवितेला हिणकस ठरविणें योग्य नाही. शाहिरकवींनीं कधीं संताळ्याचा आव आणिला नाही. मनोरंजन करणें आणि पैसा मिळविणें हा त्यांचा उघड धंदा होता. यजमानाचे आश्रित कोठबळे आपल्या बिदागीच्या रकमेची छाटाछाट कशी करावी याचें खलबत करीत असलेले पाहून ' भोजासम कविता प्रिय, कर्णासम दानशूर घोरपडे । ऐसें असतां माझ्या देणगिचा कां तुम्हांस घोर पडे ॥ ' अशा आर्येनें आपल्या बिदागीचा बचाव करण्यास कीर्तन ऐन रंगांत आलें असतांही रामजोशी चुकले नाहीत; अशी त्यांची आख्यायिका असतां, केवळ त्यांच्या लावण्या ऐकून त्यांना नीतिमत्तेचा आदर्श असें त्यांच्या काळीं सुद्धां कोणी समजले नसतील ! मग आज त्यांच्या काव्याचा आस्वाद घेतांना वर्तनाची छाननी करणें म्हणजे गुलाबाच्या फुलाचा वास घेतां घेतां त्यांच्या खालच्या कांठथांत किंवा मुळाशीं असलेल्या खतांत नाक खुपसण्यासारखें आहे.

रामजोशी केवळ शब्दप्रभु आहे, त्याला शब्दांचें औचित्य समजत नाही, असा एक आरोप रामजोशांवर रा. यशवंतरावांनीं केलेला आहे. त्या आरोपाचें औचित्य, रामजोशांच्या कवितेचें सर्वसाधारण स्वरूप आणि शिाही वाङ्मयांतील रामजोशांचे महत्त्व यांचा विचार केला पाहिजे.

रामजोशी ' भाषाप्रभु ' कीं ' शब्दप्रभु ? '

तळहातानें चंद्र झाकेना उजेड त्याचा बहु जागा ॥

— परशुराम

येथवर रामजोशांच्या काव्याचा परिचय करून देण्यांत आला आहेच. न्युत्पन्न आणि विद्वान् हरिदास व नांवाजलेला शाहीर अशा दोन पेशांमुळे

त्याच्या काव्यांत विद्वत्तेचें वैभव आणि प्रतिभेचें स्वातंत्र्य हे दोन्ही गुण पाहावयास मिळतात. रामजोशाचें चरित्र व त्याच्याविषयीच्या आख्यायिका यांमुळे कलुषित ग्रह झाल्यामुळे त्याची लावणी ग्राम्य किंवा क्लिष्ट आहे असें म्हणणारांचा एक वर्ग आहे. यापैकी ग्राम्यत्वाचा दोष केवळ सापेक्ष आहे. रामजोशाचा काळ व त्याचे श्रोते याचा विचार केला आणि इतर शाहिरांच्या काव्याशीं त्याचें काव्य ताडून पाहिलें तर हा आरोप अगदीं अनाटायीं आहे असेंच म्हणावें लागेल. क्लिष्टत्वाचा आरोप तर त्याहूनही चुकीचा आहे. छेकापन्हुतीसारखी लावणी श्लिष्ट आहे, क्लिष्ट नव्हे. रामजोशाच्या बहुतेक लावण्या सामान्य जनांसाठीं केलेल्या आहेत. कित्येक पूर्णपणें अथवा अंशतः संस्कृत किंवा संस्कृतप्रचुर अशा लावण्या समशील विद्वानांनाच डोलविण्यासाठीं त्यानें रचलेल्या आहेत; त्या फार थोड्या आहेत. त्या वगळल्यास संस्कृत शब्दांचा भरणा रामजोशाच्या काव्यापेक्षा प्रभाकराच्या किंवा होनाजीच्याही लावण्यांत जास्त आढळेल. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे रा. यशवंतराव केळकरांनीं त्याच्या काव्यावर दिलेला अभिप्राय गैरवाजवी वाटतो. ते म्हणतात, “ रामजोशी हा व्युत्पन्न व संस्कृत भाषेशीं चांगला परिचित आहे. परंतु तो प्रभाकराप्रमाणें भाषाप्रभु नसून नुसता शब्दप्रभु आहे. एखाद्याला शब्दकोश पाठ असला तरी त्याला रसिकांचा हृदयकोश उमळवून दाखविता येणार नाही. तें साधावयाला शब्दांचें अर्थानुकारित्व (अर्थानुकारी ?) औचित्य समजावें लागतें. रामजोशाजवळ त्याचा सर्वस्वी अभाव आहे. त्याच त्याच अक्षरांनीं भरलेल्या बाराखडयांप्रमाणें त्याच्या अनुप्रासमय ओळी वाटतात, मटमट, चटचट, फटफट असली आचरट खटपटच त्याच्या काव्यांत दिसून येते. आणि हाच त्याचा विशेष. ”

रामजोशाचें काव्य निकृष्ट ठरविण्यासाठीं यशवंतरावांनीं केलेली ही आचरट खटपट, त्यांच्या विद्वत्तेस व व्यासंगास उणेपणा आणते असें मोठया कष्टानें म्हणावें लागतें. अनंतकंदी, होनाजी, सगन आणि परशुराम या चाव्ही शाहिरांना रा. यशवंतरावांचीं स्तुतिस्तोत्रें लाभलीं आहेत; प्रभाकरावर ते फिदा आहेत; परंतु रामजोशाच्या वाटचाला फक्त ‘ शब्दप्रभु ’ हें विशेषण

मात्र दोनदा त्यांच्या लेखणीवाटे पडलें आहे. रामजोशाचें काव्य आचरट ठरविण्याच्या भरांत व्याकरण आणि शब्दार्थ यांचा त्यांना विसर पडलेला दिसतो. रा. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या 'भारती जडा सुधी'चें अनुकरण करणारी 'अर्थानुकारित्व औचित्य' ही शब्दांची जोडगोळी बनवितांना त्यांच्या संतापाची मठी बेसुमार तापून बिघडली व त्यामुळें 'अर्थानुकारी' अशा विशेषणाच्या जागी 'अर्थानुकारित्व' असें भाववाचक नाम तयार झालें असावें, अशी शंका येते. कदाचित् ही चूक मुद्रक सैतानाची असेल असें धरून चालूं. परंतु 'त्याच त्याच अक्षरांनीं भरलेल्या बाराखड्या' ही काय चीज आहे तें मात्र उलगडत नाही. 'वंशी नाद नदी' या श्लोकांत वामन पंडितांनीं कविता देवीला 'टी-पार्टी' दिल्याचें वर्णन कै. गडकऱ्यांनीं केलें आहे; ती अनुप्रासाची विनोदी व्याख्या कौतुक करण्यासारखी आहे. परंतु 'मटमट, चटचट, फटफट' यांत कोणत्या अक्षराची बागाखडी येते? तरीही दोष देण्याच्या आवेशांत झालेल्या अशा शाब्दिक चुका किरकोळ समजून त्यांची उपेक्षा करूं व त्यांतील उद्दिष्ट अर्थ तेवढाच घेऊन रा. यशवंतरावांचीं विधानें योग्य आहेत किंवा नाहींत तें पाहूं.

रामजोशाची शब्दसंपत्ति विपुल आहे हें रा. यशवंतराव पुनः पुनः कबूल करितात. रामजोशी जर शब्दप्रभु आहे तर त्याचें प्रभुत्व तरी कोणत्या प्रकारचें आहे? दहापांच कोश पोपटपंचीसारखे पाठ करून रामजोशानें हें प्रभुत्व मिळविलें नव्हतें. पुराणिक किंवा हरदास या नात्यानें लोकांना अर्थ समजावून देतां यावा म्हणून त्यानें भाषेचा व काव्यादिकांचा अभ्यास केला होता. केवळ दक्षिणेसाठी अर्थ न समजतां घोळपट्टी करणारा तो वैदिक नव्हता. पुराणिक व हरदास यांचें शब्दार्थावर व्याख्यान करण्याकडे किती लक्ष्य असतें तें सांगावयास नको. एके वेळीं मोरोपंत कथेस बसले असतां पंतांच्या एका आर्येचे दोनतीन अर्थ रामजोशांनीं लावून दाखविले व पंतांकडे पाहून ते म्हणाले की, 'माझ्या अल्प बुद्धीला सुचलें तें मी सांगितलें, पण या विशाल उदरांत आणखी किती अर्थ भरले असतील तें त्यांचें त्यांसच माहीत !' अशी एक जोशीबुवांची आख्यायिका रा. भावे यांनीं दिली आहे. भाषा ही

केवळ शब्दांची बनलेली असते, अर्थासह शब्दकोश ज्याने आपलासा केला आहे, त्याचें भाषेवर प्रभुत्व नाही असें म्हणणें हा केवळ वदतोव्याघात होय. शब्दकोश भरपर असल्यामुळें रामजोशाच्या काव्यांत जें पदलालित्य आलें आहे, तो अनुप्रास अशी रा. यशवंतरावांनीं स्वतःची समजूत करून घेतलेली दिसते. ज्याच्यापुढें शब्दवैभव हात जोडून खडें असतें तो एका शब्दांत कित्येक वाक्यसमुच्चयांचा अर्थ आणूं शकतो. त्याच्या वाक्यखंडांचीं सुभाषितें बनतात. व्यंकटेशाच्या तिखट तेलकट नैवेद्याचें वर्णन करितांना त्यावर 'सुर झड घालिती । सुधेचे रस त्यापुढें लाजती ॥' हें वर्णन किंवा 'पांडुरंग जगदंतरंग जी माजि रंगला धनी ।' ह्या पंढरीच्या वर्णनांत 'जगदंतरंग' या एकाच शब्दानें आणलेला अर्थ, अगर 'दुनिया सारी जठरार्मित भाजली' हें दुष्काळाचें वर्णन यांत अर्थानुकारी औचित्य नाही; तर तें आहे तरी कशांत ?

अर्थालंकारांना शब्दालंकारांची जोड मिळाल्याने रसहानि होते अशी रा. यशवंतरावांची समजूत असेल तर ती चुकीची आहे. उलट रसाचा परिपोष होण्यास समर्पक वर्णांची योजना पाहिजे, असें साहित्यशास्त्र सांगतें. कठोर वर्ण योजून कोमल भावनांचा उठाव होत नाही, व कोमल वर्ण कठोर भावना दाखविण्यास योजिले असतां प्रतिकूलवर्णत्वादि काव्यदोष निष्पन्न होतात. रा. यशवंतरावांना प्रिय अशा प्रभाकरानें मटमट, चटचट केली नसली तरी तक्तक, झकझक, खुळखुळ, छुमछुम, झणणण, दणणण, थरररर, गरररर, झरररर यांची गर्दी उडविली आहे. 'चार अंगुळें चौकि पाचची तनमणि नटला चुणी भणें' ॥ या एका चरणांत 'च' व 'ण' अशा दोन व्यंजनांची बहुतेक बाराखडी प्रभाकराच्या लावणींत पाहून घ्यावी ! 'प्रभाकराची जडण घडण खडखडित म्हणायला !' या खुद्द रा. यशवंतरावांनीं दिलेल्या चरणांत 'ड' च्या अनुप्रासाची रड तर आहेच ! पण जडण, घडण म्हणायला खडखडीत या वाक्यांत रूपकांचा झालेला गोंधळ 'अर्थानुकारी औचित्या'ची दाणादाण उडवून देतो. शब्दरत्नांच्या जडावाची जडण, सुवर्णोपम काव्याची घडण आणि ही जडण व घडण केवळ खडखडीत आणि तीही म्हणण्याच्या सोईसाठी खडखडीत ! रूपकांचा गोंधळ घालून केलेला असा

भाषेचा गडगडाट आणि अर्थाचा खडखडाट रामजोशांच्या लावणीत शोधूनही सांपडणें कठीण ! प्रभाकराच्या काव्याचें वर्णन करतांना त्यांतील गुणदोष वर्णन येईलच ! परंतु प्रभाकराची वाणी किती अष्ट झाली होती, याचें कोणाला उदाहरण पाहावयाचें असेल तर चित्रशाळेनें प्रकाशित केलेल्या प्रथमावृत्तीतील ११८ नंबरची 'आहेस ठाउका' ही लावणी पाहिल्यास खात्री होऊन जाईल. या लावणीतील तिसऱ्या शब्दापासून जी अश्लीलतेची सुरवात होते ती अखेरपर्यंत ! फुल्या देण्याचा इतरत्र न केलेला प्रकार या लावणीत करणें भाग पडलें. अश्लील, बीभत्स, आणि ओंगळ शब्द आणि कल्पना यांची या लावणीत कमाल झालेली आहे ! अशा वर्णनांतच प्रभाकराचें भाषप्रभुत्व त्याच्या लावण्यांत कळसास पोचतें. राजाश्रय सुटून भुकेबंगाल बनल्यावर देशोधडीस लागलेला प्रभाकर किती हीन दशेस गेला त्याचें ती लावणी एक उदाहरण आहे. ती वाचून 'गंगु हैबती म्हणे सोडिलें अबरूला ह्यानें पाणी । फार पाहिले उणे परंतु त्याहुनि याची जात उणी ॥' हे प्रभाकरानें त्याच लावणीत शेवटी काढिलेले उद्गार यथार्थ वाटूं लागतात ! शब्द ठाऊक आहेत, पण त्यांची योजना कशी करावी तें कळत नाही, असें प्रभाकराविषयी म्हटल्यास अनेक उदाहरणांनीं कसें सिद्ध करून देतां येईल ते पुढें येईलच ! रामजोशांविषयी मात्र हा आक्षेप अगदीं खोटा ठरेल ! असें असतां रामजोशांची कविता टाकाऊ ठरविण्याचा प्रयत्न रा. यशवंतरावांनीं कां करावा, हा मोठा प्रश्न आहे. ह्या प्रश्नाचें जें उत्तर प्रस्तुत लेखकाला सुचतें त्यानें त्याचें स्वतःचेंही पूर्ण समाधान होत नाही; तथापि इतर खुलाशाच्या अभावीं तेंच पुढें ठेवणें आवश्यक आहे.

रा. यशवंतरावांच्या दृष्टींत रामजोशांचें चरित्र भरल्यामुळे, त्यांच्याविषयी वाटणारा तिरस्कार त्यांनीं त्याच्या काव्यावर दिलेल्या अभिप्रायांत बराचसा दिसून येतो. त्याच्या 'काव्यकमळाचा जन्म शौचकूपाच्या कर्दमांत झाला आहे;' या त्यांच्या वाक्यखंडावरून ही गोष्ट व्यक्त होते. सवाशें वर्षांपूर्वी होऊन गेलेल्या कवीच्या चारित्र्यावरून त्याच्या काव्याची आज परीक्षा करणें योग्य नाही. बायरनसारख्या कवीच्या काव्याला ही कसोटी लावणें योग्य

नाहीं, असे त्याच्या कांहीं समकालीन विद्वानांचेही मत आहे. याविषयीचा ऊहापोह मागे एकदा केलेला असल्यामुळे त्याची पुनरुक्ति करित नाही.

रा. यशवंतरावांच्या या मताचे दुसरे एक कारण असे वाटते की, इतर समकालीन शाहिरांच्या मानाने रामजोशाचे तत्कालीन ऐतिहासिक घडमोडीवर फार कमी पोवाडे उपलब्ध आहेत. पोवाड्यांवर विशेष भक्ति असल्यामुळे रा. यशवंतरावांचा ग्रह रामजोशाविषयी प्रतिकूल झालेला असेल असेही संभवते.

रा. भावे, रङ्गी शास्त्री आणि विष्णुपंत चिपळूणकर यांनी रामजोशाची स्तुति करण्यांत अतिरेक केला आहे अशा समजुतीने रा. यशवंतराव त्याच्या उलट दिशेस झुकले असावे. वगैरेसारख्या तीन विद्वानांची त्यांना जी चूक वाटली ती वाचकांच्या गळीं उतरविण्याच्या भरांत त्यांची लेखणी वहावली असावी असा बळकट संशय येतो.

रामजोशाच्या कवितेंतील गुणदोष

हिंदुमात्राच्या अंगां मुरलेल्या जातिभावनांचा परिणाम बाड्मयक्षेत्रांत देखील कसा होत असतो याचे एक उदाहरण रामजोशाच्या कवितेसंबंधाने देण्यासारखे आहे. रामजोशाच्या लावण्यांचे संपादन करितांना रा. शंकर तुकाराम शालिग्राम यांनी कांहीं आख्यायिका दिलेल्या आहेत. त्यांतील पहिलीच आख्यायिका अशा आहे की, “ सोयरोबानाथ आंत्रिये म्हणून एक साधु सोलापुरी राहात असत त्यांच्या मठांत रामजोशाची कथा व्हावी असा कांहीं मंडळींनी हेतु प्रगट केला. रामजोशांनीही कबूल केले; पण सोयरो बानाथ यांस जोशीबुवांचीं रंगेल व फक्कड वृत्ति सहन न होऊन त्यांनी कथा होऊ दिली नाही. मंडळीचा झालेला विरस मनांत ठेऊन मठाच्याच बाजूस पाल देऊन तेथे कथा आरंभिली. लोकांची दाटी जमली. कथा रंगांत आल्यावर ‘ भला जन्म हा तुला लाधला खुलास हृदयीं बुधा । धरिसी तरि हरिचा सेवक सुधा ॥ ’ ही लावणी जोशीबुवांनी तात्काळ रचून म्हटली. या लावणीत चराचरीं गुरू तरावयाला नरा शिरावरि हरि । जरा तरि समज धरी

अंतरी ॥ हटातटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशि कां शिरी । मठाची उठाठेव कां तरी ॥ वनांत अथवा जनांत हो कां; मनांत व्हावें परी । हरीचें नाम भवांबुधि तरी ॥ काय गळ्यांत घालुनि तुळशीचीं लांकडें ? । ही काय भवाचे दुर करितिल सांकडें ॥ बाहेर मिरविशी आंत हरिसि वांकडे ! ॥ अशा भक्तीच्या रसारहित तूंकसा म्हणविशी सुधा ? । हरिरस सांडुनि घेसी दुधा ! ॥’ अशा रीतीनें आंतून भोंदू असलेल्या बुवांची निर्भर्त्सना केली आहे, ती त्या मठाधिपतीची होय.”

सोहिरोबानाथ आंबिये हे साधु सारस्वत ज्ञातीचे असल्यामुळे व ही आख्यायिका त्यांच्या नांवावर दिल्यामुळे कित्येक सारस्वत गृहस्थांचा रा. शाळिग्राम यांजवर आणि पर्यायानें रामजोशांवरही रोष झालेला आहे. वस्तुतः सोहिरोबानाथांचा सोलापुरास मठ असणें संभवनीय नाही. रा. भावे यांनी महाराष्ट्र सारस्वतांत हीच आख्यायिका कांहींशी निराळ्या प्रकारें दिली असून लावणीतील टीकाविषयक साधुजीचें नांवही निराळेंच दिलें आहे; ते असें:—‘रामजोशांच्या बैठकीच्या जागेजवळ सुबरावबावा या एका साधु पुरुषाचा मठ होता. या बावाच्या कर्मठपणाचे मोठेंच स्तोम माजलेलें होतें. बुवांचें तें प्रस्थ पाहून जोशांनी त्याच्या मठासमोर बसून ‘हटतटानें पटा रंगवुनि जटा धरिशी तूं शिरी । मठाची उठाठेव कां करी ॥’ हा सुंदर फटका उडविला. हा जोरदार तडाखा बुवांच्या वर्मी कसा लागला असेल हें त्यांचें तेच जाणत.’

रामजोशी हे स्वतः सोलापुरचे होते. त्यांना सोलापुरांत कोठेंही कथा करण्यासाठी जागेची वाण पडली नसती. एखाद्या बुवाच्या मठांत त्याच्या खुषीविरुद्ध कथा करण्याची जरूरी किंवा इच्छा त्यांना किंवा दुसऱ्या कोणाला वाटणें साहजिक दिसत नाही. त्याचप्रमाणें सोहिरोबानाथांचा सोलापुराशी संबंध आल्याचेंही आढळत नाही. त्यामुळे रा. शाळिग्राम यांनी दिलेली आख्यायिका व सोहिरोबानाथांचा केलेला उल्लेख ही दोन्ही चुकीची असून रा. भावे यांनी दिलेली माहिती जास्त संभवनीय दिसते. तथापि शाळिग्राम यांनी मुद्दाम किंवा कुत्सित बुद्धीनें अशी आख्यायिका सोहिरोबानाथांस कमी-

पणा आणण्यासाठी दिली असावी, अशी कित्येकांनीं करून घेतलेली समजूतही तितकीच चुकीची दिसते ! रा. भावे यांनीं दिलेल्या माहितीवरून पाहतां मुळांत ही आख्यायिका सोहिरोबानायांविषयीं नाही. यदा कदाचित् तशी असती तरी सोहिरोबानायांचें चारित्र्य अशा उपरोधिक लावणीने दूषित होणारें नाही. साधुत्वाचा आव घालून दुराचरण करणाऱ्या विद्रल नामक एका साधुबुवांची खरमरीत हजेरी घेतल्यावरून संतापून, त्या विद्रलानें सोहिरोबानायांना विहिरींत फेंकून दिल्याची एक आख्यायिका असून, 'विद्रल-पंचक' या नांवानें त्या आख्यायिकेचीं संबद्ध असलेलीं सोहिरोबानायांचीं पांच पदे प्रसिद्ध आहेत. सोहिरोबानाय किती निस्पृह व स्पष्टवक्ते होते हे त्यांनीं महादजी शिंद्याला उत्तरादाखल सांगितलेल्या दोन पदांत नमूद आहे. रामजोशासारख्या कथेकऱ्यांच्या वर्तनाचा निषेध करून त्यांनीं आपल्या मठांत त्याला जागा दिली नाही, अशी आख्यायिका सोहिरोबांच्या नांवावर खपावी यांत कांहीं गैर नाही. अशा निषेधाचा विषाद मानून रामजोशाचें बुवांवर कुरबोडी करण्याचा प्रयत्न करणें हें देखील रामजोशाच्या वाङ्मयात स्वभावास साहजिक आहे. कदाचित् मुळांत कांहींच नसून लावणीतील वर्णनावरून अशी एखादी आख्यायिका रचली गेली, असाही वास्तविक प्रकार अशुभ शक्य ! अशा आख्यायिकेवरून नसतें महत्त्व देऊन रा. शाळिग्रामांविषयीं अथवा रामजोशाविषयीं मन कलुषित करून घेणें मात्र गैर आहे, यांत शंका नाही.

असो. येथवर रामजोशाच्या काव्याचें स्वरूप व त्यावरील आक्षेप यांचा विचार झाला. आतां त्यांत सामान्यतः कोणते गुण व दोष आढळतात ते पाहूं. पदलालित्य, समर्पक शब्दयोजना, संगतवार वर्णनपद्धति हे गुण रामजोशाच्या कवितेंत इतर शाहिरीपक्षां जास्त प्रमाणांत आढळतात. मानवी स्वभावांतील खांचाखोचा जाणण्यांत देखील त्याचा हातखंडा आहे. त्यानें रंगविलेल्या स्वभावचित्रांत सहसा विसंगतपणा आढळत नाही. संस्कृत काव्य आणि साहित्य यांचा अभ्यास केलेला असल्यामुळे गीर्वाण साहित्यानें घालून दिलेले नियम मोडल्याची उदाहरणें त्याच्या काव्यांत क्वचितच आढळतात. ज्या काळांत त्यानें काव्यरचना केली त्या काळांतील शिष्टांप्रदायाचें उल्लंघन त्याजकडून झाल्याचें आढळत नाही. केवळ याचकाच्या नांवावर न भाळे-

गारा, स्वतःच्या लौकिकासाठी इरेस न पडणारा, गुण ओळखून आपली योग्य संभावना करणारा यजमान किंवा श्रोतृसमाज मिळावा अशीच त्याची मनीषा असल्याचें ' दाता, परि नीरस काय करावा ? जन मार्मिक व्हावा ! ' 'भोजासम कविताप्रिय, कर्णासम दानशूर घोरपडे' वगैरे उद्गारांवरून दिसून येतें. विलासी व उच्छृंखळ स्वभावानुसार ' चिमा, बया, ' वगैरे अनेक प्रियपात्रांबरोबर रंग ढंग केले असतांही एकट्या 'बया'बाई'वरच 'दैवें ही गांठ बयाबाईची, मज पडली साची ॥ ' अशी लावणी त्यानें रचली त्याचें इंगित त्याच लावणींत ' धन्या सत्कविता कविरायाची, रसिकता बयाची ! ' ' कविता इजसंगें रंगा आली ! ' वगैरे केलेल्या वर्णनावरून कळून येतें. त्याच्या लावणीचें मर्म ओळखून त्याप्रमाणें च.ल ती लावीत असे. नाही तर ' आहे बरोघरी पुण्यामधि गाणें, परि खोटें नाणें । आरूप कंठामधि घेति किराणे, हें लाजिरवाणें ॥ ' यांतील तत्त्व मराठी रंगभूमीवर सुरेल ताना घेणाऱ्या कित्येक नटांनीं आज लक्षांत घेण्यासारखें आहे. 'भला जन्म हा तुला लाधला' यासारख्या उपदेशपर लावणीवरून 'जोशीबोवांची मानसिक भक्ति व मानसिक वैराग्य उघड दिसून येतें,' हा रा. शालिग्रामांनीं काढिलेला निष्कर्ष मान्य होण्यासारखा नाही; तथापि जन्मतः दृढ, विलासप्रिय, व्यसनी अशा माणसाच्या मनावर दखील विद्येच्या संस्कारांचा सुपरिणाम होतो, त्याचे विचार प्रगल्भ होतात, शिष्टाचारांचें बंधन पाळणें त्याला आवश्यक वाटूं लागतें आणि त्याच्या वाणीमध्ये शुद्धता येते, हें रामजोशाचें काव्य वाचल्यास आणि विशेषतः रामजोशी आणि सगन यांच्या काव्याची तुलना केल्यास कळून येईल.

रत्न घांसल्यानें त्याला पैलू पडून उज्ज्वलता येते; तशीच त्याची झीजही होते. त्याप्रमाणें विद्येच्या संस्कारांचा परिणाम होऊन रामजोशाच्या कवितेला सजाळा मिळाला आहे; पण त्याच्या काव्यांत होनाजासारखा प्रवाद, अनंतफंदीची सडेतोड तडफ, सगनच्या स्वच्छंद भराऱ्या, परशरामाचें विषय-वैचित्र्य, किंवा प्रभाकराची उत्तानता दिसून येत नाहीं. गोपीच्या तोंडीं कृष्णाचें वर्णन करतांना ' रजत न म्हणों याला बाई आ शिंपूला ' अशी ह्वाद्या वेदांत्याला शोभण्यासारखी परिभाषा घातलेली क्वचित् आढळते ' पुण्याविण कविता नच येयाची; शूद्रास कशाची ! ' ही भावना आजच्या-

सत्यशोधकी युगांत जरी त्याज्य असली, तरी रामजोशाच्या काळीं ती दृढ होती; तथापि इतर शाहिरांच्या काव्यांत ती इतक्या स्पष्टतेनें दिसून येत नाही, हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

तमाशेवाल्या फडांत काव्यरचनेस सुरवात केली असतांही संस्कृत कल्पना व संस्कृत सांप्रदाय यांची छाप रामजोशाच्या काव्यावर पडलेली दिसून येते. कन्याविक्रय, बांझपण, सवतींचें भांडण, गर्भारपण वगैरे लौकिक विषयांवर इतर कित्येकांप्रमाणें त्यानें कविता केल्याचें आढळत नाही. त्याच्या श्रंगारिक काव्याला देखील संस्कृताचें वळण आहे. त्याच्या कित्येक लावण्यांचें अनुकरण करण्याचा इतरांनीं प्रयत्न केल्याचें आढळतें, त्याचें दिग्दर्शन यापूर्वीं केलें आहे. महाराष्ट्रीय चालीरीती, समजुती आणि भावना यांना त्यानें संस्कृत वेष दिलेला आहे. गीर्वाण काव्यरसाची छाप त्याच्या इतकी दुसऱ्या कोणत्याही शाहिरावर पडलेली दिसत नाही. असें असतांही त्याच्या कवितेंत महाराष्ट्रीय वैशिष्ट्य कसें दिसून येतें, हें वेळोवेळीं दाखविलें आहे. पंडित कवींचा वेष मराठी होता, परंतु त्यांचा आत्मा व त्यांचें अंतःकरण हीं गीर्वाणमय होतीं. शाहिरांचा आत्मा महाराष्ट्रीय होता आणि त्यांचें मन मराठमोळ्यांत रंगलें होतें; त्यांची भाषाही मराठीच होती. रामजोशासारख्या व्युत्पन्न व विद्वान् शाहिरांच्या काव्यांत देखील हे गुण उत्कटतेनें दिसून येतात. एका एका विशिष्ट गुणांत इतर शाहीर त्याच्यावर मात करितात, परंतु सर्व गुणांचें सुरस संमेलन जसें रामजोशाच्या काव्यांत झालेलें आढळतें तसें इतरांच्या कवनांत आढळत नाही. एकाच वर्गीत निरनिराळे विद्यार्थी एकएका विषयांत पहिल्या नंबरचे गुण मिळवितात; परंतु एखादा विद्यार्थी प्रत्येक विषयांत दुसरा आला असतांही एकंदरींत पहिला येतो. या दृष्टीनें रामजोशाचा दर्जा सर्वांत अव्वल ठरतो. त्यांतून स्वभावपरिपोष करण्यांत रामजोशी सर्वांहून चढ आहे. या त्याच्या गुणांमुळे अनेक विद्वानांनीं त्याचा वाखाणणी केलेली आहे ! ' जनांत किंवा मनांत किंवा वनांत ' ही रे. नारायण वामन टिळकांची आवडती शब्दपरंपरा 'भला जन्म हा तुला लाधला' या रामजोशाच्या लावणींत ' वनांत अथवा जनांत हो कां मनांत ' अशी असलेली दिसून येते. रामजोशाची छाप आधुनिक कवींवर देखील अशा रीतीनें पडली आहे.

अनंतफंदी

“ फंदी अनंत कवनांचा सागर;
अजिंक्य त्याचा हातखंडा ”

—होनाजी.

परशुरामपंत गोडबोले यांनी अनंतफंदीचा जन्म शके १६६६ (इ. स. १७४४) व अंत शके १७४१ (इ. स. १८१९) असा दिला आहे. रा. यशवंतराव केळकर यांनीही तोच काळ दिलेला आहे. यावरून या लेखमालेतील सहा शाहिरांत वडीलकीचा मान त्याच्याकडे जातो. अनंतफंदी याचें घराणें संगमनेरचें; उपनांव घोळप; आईचें नांव रामबाई. त्याच्या बापाचें नांव अगर धंदा याविषयी माहिती मिळत नाही, असें रा. यशवंतरावही म्हणतात; परंतु त्याचा वडिलार्जित धंदा गोंधळीपणाचा, असाही ते उल्लेख करितात. मलकफंदी नांवाच्या एका विद्वान्त अवलिया फकीराशी याचा स्नेह होता. फंदी मलग असेंही त्याचें नांव एका लावणीत आलें आहे. तो याचा तमाशांतील साथीदार होता. त्यामुळें यालाही लोक फंदी म्हणूं लागले. मलकफंदी, राघवफंदी, रतनफंदी, आणि अनंतफंदी अशा चौघां फंदीनीं तमाशा काढून होळकरांची राजधानी महेश्वर येथें नेला असतां, अहल्याबाईच्या उपदेशानें अनंत फंदीला उपरति होऊन त्यानें तमाशा सोडला आणि कीर्तन करण्यास सुरवात केली, अशी आख्यायिका आहे. ‘ लोकाग्रहास्तव ’ तो पुढेंही कधींमधीं तमाशा करित असे, अशोही आख्यायिका आहे. पानिपतच्या लढाईच्या वेळीं तो १६ वर्षांचा होता. पेशवाईची इतिश्री झाल्याच्या पुढील सालीं तो वारला; अशा रीतीनें मराठेशाहीच्या अखेरीच्या सुमारे साठ वर्षांतील प्रसंग त्यानें पाहिले.

सवाई माधवरावांच्या दरबारांत अनंतफंदीला मोठा मान होता. त्यानें नाना फडणीसावर गौरवपर पांवाडा लिहिला. त्यानें आपला खड्याच्या लढाईचा पांवाडा ' श्रीमंतांचे दरबारी ' ललकारल्याचा त्या पांवाड्यांतच उल्लेख आहे. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर रावबाजीला पेशव्यांच्या गादीवर आणण्यासाठी ज्या उलटथासुलटथा कारवाया झाल्या त्यांचे बाजीरावातर्फेच वर्णन त्याच्या माधव-ग्रंथांत आले आहे. बाजीरावाने लिहून दिलेल्या हकीकतीवरून अनंतफंदीने माधव-ग्रंथ लिहिला. अनंतफंदीच्या काव्यावरील विवेचनास माधव-ग्रंथापासून सुरवात करावयाची आहे.

' माधवग्रंथ ' किंवा ' माधवनिधनकाव्य ' हा ग्रंथ ओवीबद्ध आहे; त्याचे सहा अध्याय आहेत. त्यांतील हकीकत रावबाजीने स्वतः लिहून दिली व त्या लेखावरहुकूम अनंतफंदीने कवित्व केले असे चौथ्या व पाचव्या अध्यायांच्या शेवटी सांगितले आहे. बाजीराव गादीवर आल्यावेळेपर्यंतचे वर्णन पहिल्या पांच अध्यायांत आहे. पहिल्या पांच अध्यायांच्या अखेरीस ' संमत बाजी रघुनाथ पत्राधार ' असा उल्लेख आहे, तसा सहाव्या अध्यायाच्या शेवटी नाही. तसेंच या सहाव्या अध्यायांत पेंढार व दुष्काळ यांचे वर्णन आहे, ते बाजीरावाच्या कारकीर्दीस दूषणावह आहे. असे वर्णन बाजीरावाने लिहून घेतलेल्या ग्रंथांत येणे साहजिक नसल्याकारणाने हा अध्याय प्रक्षिप्त असावा असे रा. भावे यांचे अनुमान आहे. रा. यशवंतराव केळकर यांचे याविषयी असे मत आहे की, हा अध्याय प्रक्षिप्त नाही; कारण, यांतील भाषापद्धति पहिल्या पांच अध्यायांसारखीच आहे. दुसरे असे की, या अध्यायांत जसे पेंढार व दुष्काळ यांचे ओवीबद्ध वर्णन आहे तसेंच वर्णन अनंतफंदीच्या त्याच विषयावर केलेल्या सहा उपलब्ध असलेल्या लावण्यांत केलेले आढळते. रा. यशवंतरावांचे अनुमान असे आहे की, अनंतफंदीने हा सहावा अध्याय मागाहून लिहिला व तो पहिल्या पांच अध्यायांस जोडला. त्यांतील मजकूर बाजीरावाने लिहून दिलेला नाही. माधव-ग्रंथाचा सहावा अध्याय प्रक्षिप्त नसून बाजीरावाच्या लेखाधाराशिवाय अनंतफंदीने लिहिला हे रा. यशवंतरावांचे विधान मान्य होण्यासारखे आहे.

परंतु पहिले पांच अध्याय लिहिल्यानंतर सहावा अध्याय लिहिला हें त्यांचें विधान मात्र योग्य दिसत नाही. त्याचप्रमाणें या अध्यायांतील वर्णन बाजीरावाला दूषणावह आहे, त्या रा. भाव्यांच्या विधानास रा. यशवंतरावांनी दिलेली अप्रत्यक्ष कबुली चुकीची आहे. या सहाव्या अध्यायाच्या संबंधानें रा. यशवंतरावांनी अनेक चुकीची व विसंगत विधाने केली आहेत. 'इ. स. १८००-१८०१ नंतर अनंतफंदी पुणें प्रांतांत नसावा. दुष्काळाची माहिती ऐकून त्याप्रमाणें अनंतफंदीने वर्णन केलें' असें जें ते म्हणतात त्याला कांहीं आधार दिसत नाही. ती स्थिति अनंतफंदीने 'कदाचित्' पाहिली असेल असाही त्यांनी उल्लेख केला आहे, तो उल्लेख '१८००-१८०१ नंतर फंदीबुवा पुणें प्रांतांत नव्हते असें दिसतें,' या विधानाशी विसंगत आहे. पोवाड्यांतील वर्णनावरून ती स्थिति प्रत्यक्ष पाहून वर्णिली असावी असें वाटतें.

सहाव्या अध्यायांत पेंडार व दुष्काळ यांचें वर्णन आहे; त्या अर्थां तो अध्याय या आपत्ती येऊन गेल्यानंतर लिहिला असावा हें उघड दिसतें. तथापि रा. यशवंतरावांचें असेही अनुमान आहे की, 'या दुष्काळाचे सुमारानंतर बाजीराव व अनंतफंदी यांचें बिनसलें असावें.' याचें कारण रा. यशवंतराव असें देतात की, 'या विधानाला दोन आधार देतां येतील. फंदीच्या मुलाचा बाजीरावावर निंदापूर्ण असा पोवाडा १८१७ च्या सुमाराचा आहे. त्याच सुमाराचा 'बडिलांच्या हातचे चाकर । त्यांस न मिळे भाकर ।' इत्यादि सुरवातीचा दुसरा एक पोवाडा आहे. तो अपूर्ण असल्यामुळे फंदीबुवाचा आहे की फंदीच्या मुलाचा आहे, हें स्पष्टपणें कळत नाही. तरी 'जुन्याची तिबुनि कणिक राज्य आपुलें हारवीलें' या उल्लेखावरून तो १८१८ नंतर रचलेला असला पाहिजे !'

रामजोशी वगैरे शाहीरांचे जन्मकाल देण्यांत रा. शाळिग्राम वगैरेनीं चुका केल्या आहेत असें रा. यशवंतरावांनीं ठिकठिकाणीं दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. रामजोशांच्या जन्मकाळासंबंधीं त्यांनीं जी शाळिग्रामांची चूक म्हणून दाखविली आहे, ती चूक कां, याचीं रा. यशवंतरावांनीं दिलेलीं

कारणें समाधानकारक नाहीत हें मागें आलेंच आहे. परंतु रावबाजीसंबंधाच्या पोवाड्यांचे जे १८१७।१८ हे सन त्यांनीं वर दिलेले आहेत आणि त्यांवरून दुष्काळाचे सुमारानंतर अनंतफंदी व रावबाजी यांचें बिनसलें असावें असें अनुमान काढिलें आहे, तेंही चुकीचें वाटतें.

फंदी मुलाचा पोवाडा १८१७ च्या सुमाराचा व 'वडिलांच्या हातचे चाकर,' हा १८१८ नंतरचा, असा भेद रा. यशवंतराव कां करतात तें कळत नाही. 'उत्था केशरी टिळा कस्तुरी' हा फंदी मुलाचा बाजीरावावरील एकच पोवाडा उपलब्ध आहे, त्याचाच उल्लेख रा. यशवंतरावांनीं केलेला दिसतो. त्यांत "सर्वांची रंग जिरली म्हणुनी तळि भरली, आला दीप मालवता। फंदी मूल म्हणे असती विरस ! कां गादि पुण्याची घालवता ?" असा जो स्पष्ट उल्लेख आहे त्यावरून तो पोवाडाही १८१७ च्या सुमाराचा नसून १८१८ नंतरचा आहे हें स्पष्ट होतें. दुष्काळ पडला होता १८०३-४-५ साली; पोवाडे १८१८ नंतरचे ! मग 'दुष्काळाच्या सुमारानंतर फंदीबुवांचें व बाजीरावांचें बिनसलें होतें' या विधानाला पंधरा वर्षांनंतरच्या पोवाड्यांत बाजीरावाची निंदा आहे, ह्या गोष्टीचा आधार कसा मिळतो ! सुमारानंतर म्हणजे पंधरा वर्षांनंतर कीं काय ? माधव-प्रभाच्या सहाव्या अध्यायाखेरीज दुसऱ्या कांहीं लावण्या पेंढार्यांच्या दंग्याविषयी अनंतफंदीनें केल्या आहेत. या लावण्यांच्या संबंधांतही रा. यशवंतरावांनीं असाच गोंधळ केला आहे. त्यांच्या प्रस्तावनेच्या आठव्या पानावर 'दुष्काळाच्या सहाही लावण्या मिळून एकच लावणी होते' असा अभिप्राय ते देतात. पुढें पान ७६ वर त्या विषयावर फंदीबुवांनीं सातआठ लावण्या केल्या आहेत असेंही सांगतात. मुळांत लावण्या सहा; त्या सर्व मिळून एकच बनते असा त्यांचा अभिप्राय आहे; पुनः त्याच सहा लावण्यांचा उल्लेख सातआठ लावण्या असा करण्यासही त्यांची तयारी ! वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, अनंतफंदी हे शीघ्रकवि होते. त्यांनीं निरनिराळ्या प्रसंगीं या लावण्या केल्या असाव्या. विषय एकच म्हणजे पेंढार्यांचा दंगा हा असल्यामुळे बहुतेक वर्णन सारखेंच आहे. परंतु प्रत्येक लावणींत कांहीं

तरी निराळेपणा आहे. अशा कांहीं बाबतीत एकमेकांसारख्या, परंतु निर-
निराळ्या वेळीं रचलेल्या लावण्या जशाच्या तशा दिल्यानेच अनंतफंदींचें
शौघकवित्व आणि काव्यरचनेची कुशलता कळून येते. रा. शाळिग्रामासारख्या
संपादकांने-रा. यशवंतरावांनीं सुचविलें आहे त्या प्रमाणें-आपल्या
मतानुसारें छाटाछाट करून त्या सर्व लावण्यांची एक लावणी बनविणें योग्य
नव्हतें. या लावण्यांची चर्चा पुढें येईलच. या ठिकाणीं सांगावयाचें तें
इतकेंच कीं, या लावण्यांतील एका उल्लेखावरून बाजीराव आणि अनंतफंदी
यांचें बिनसलें असावें असा निष्कर्ष रा. यशवंतरावांनीं काढला आहे. परंतु
या लावण्या केव्हां रचल्या असाव्या हें मात्र सांगितलें नाहीं. 'एक जात
टोपीवाला।' या त्यांतील दोन लावण्यांत आलेल्या चरणावरून आणि
'अति एककार होईल। येतील टोपीवाले।' या उल्लेखावरून या लावण्याही
१८१८ नंतरच्या असाव्या असें वाटतें. १८१८ नंतर अनंतफंदीनें व त्याच्या
मुलानेंही बाजीरावाचा अधिक्षेप केला आहे. त्याचप्रमाणें माधव-ग्रंथाच्या
पांचव्या अध्यायांत सत्तेचाळिसाव्या ओवीपासून पन्नासाव्या ओवीपर्यंत
ज्या चार ओव्या आहेत, त्या अशा: 'मग शिद्यांनीं आणोनि बाजीराव।
सिंहासनीं केला गौरव। पुढें माजले जसे कौरव। कोणास कोणी न
मोजिती ॥ एकमेकांनीं आपआपसांत। एकमेकांचे योजिले घात।
मसळत एकही न ठेविली पोक्त। म्हणोनि बैदा माजला ॥ शिद्यानें
बांधला मळहरराव होळकर। बाजिरावें बधिला त्याचा सद्गोदर।
कापटच करुनि शाळी गंगाधर। देवद्वारीं मासिला ॥ आपणही जमळले
जमळले। एकही न केला शेवट। धरिली उत्तर पंथें वाट। ब्रह्माज्ञाहीं
बैसले ॥'

बाजीराव आणि अनंतफंदी यांचें बिनसल्यावरच म्हणजे स. १८१८
नंतर या ओव्या माधवग्रंथाच्या पांचव्या अध्यास जोडल्या गेल्या असाव्या.

सहावा अध्याय, रा. यशवंतराव म्हणतात त्या प्रमाणें, पहिले पांच
अध्याय लिहिल्यानंतर अनंतफंदीनें लिहिलेला नसून, तोच प्रथम लिहिलेला
असावा असें वाटतें. त्यांत बाजीरावाला दोष न देतां उलट त्याची पहिल्याच

ओळीत स्तुति केली आहे ती अशी: ' जे जैशीं कर्म आचरती । तदनुसार फळें भोगिती । निमित्तमात्र भूपती । त्याजकडे दोष नाही ॥ ' त्याचप्रमाणें पेंढा-
च्यांचें बंड व दुष्काळ यांमुळें प्रजेचा झालेला छळ वर्णन करून ओवी ८८
यांत अनंतफंदी म्हणतो: ' स्वामीचा जे घात योजिती । शेवट त्यांच्या
ऐशा गती । सत्क्रियेशी न जागती । ते अधोगती मरती कीं ॥ ' या
ओव्यांत रावबाजीला दोषमुक्त केलें आहे. या दोन्ही ओव्यांवरून
असें वाटतें कीं, बाजीरावानें विठ्ठोजी होळकरास हत्तीच्या पायीं दिलें;
त्यामुळें यशवंतराव होळकरानें चिडून पुणें लुटलें व देशावर पेंढार सोडलें;
प्रजेचे अनन्वित हाल झाले व सर्व लोक बाजीरावाला दोष देऊं लागले.
याच्या कर्मांमुळें हा अनर्थ ओढवला असें लोक म्हणूं लागले. तेव्हां बाजी-
रावाची मर्जी संपादन करण्यासाठीं स्वयंस्फूर्तीनें किंवा बाजीरावाच्या प्रेरणेनें
हा सहावा अध्याय अनंतफंदीनें रचला. त्यांत बेइमान लोकांवर व प्रजेच्या
पूर्व कर्मांवर सर्व दोष लादला. त्याचप्रमाणें या अध्यायाच्या सुरवातीस
चौथ्या ओवीपासून तेराव्या ओवीपर्यंत, ज्योतिष्यावर हवाला देऊन ' असें
होणार हें पूर्वीच ठरलें होतें ' याचा निर्वाळा दिला आहे तो असा: ' पूर्वीं
भाकित होते जाणत जोशी । कीं पुढें येईल रुद्रवंशी । काळ पडेल दक्षिण
देशीं । वर्णसंकर होईल ॥ राज्यांत माजेल धुमाळी । घरोघर आपल्या होतील
बळी । बळी तोचि कान पिळी । महा अनर्थ होईल ॥ पाळणे लागतील
डोंगरीं । मनुष्ये पळतील गिरिकंदरीं । विसा पंचविसा कोसावरी । वस्ती-
लागीं एक ग्राम ॥ सहस्र घरांची वस्ती जेथें । दहा पांच घरे रहातील तेथें ।
खून पडावे मार्ग पंथें ! तें तें आलें अनुभवा ॥ डोंगरावरी लागेल दिवा ।
गांवांत भुंकतील भालुवा । हें आवडेल महादेवा । रुद्रवंशी लागतांची ॥×××॥
याला जो असत्य म्हणेल कोणी । मग मी करीन त्याची पुरवणी । तरीच
हा जोशी चिंतामणी । हें वाक्य माझे सत्य जाणा ॥ हीं जोशाचीं ढंग मते ।
असत्य भासत होतीं आपणातें । म्हणे हे भिकारी मागते । कुणवटातें ज्ञान
कैचें ॥ रंजण सांठवेल गाढग्यांत । धनगाढे (श्रीमंत) रहातील रांगढ्यांत
(रानटी लोकांत) । जेवणार जे कां वाढग्यांत । प्राप्त त्यांतें ताटवाटया ॥
जें जें कथिलें वाल्मीकें । तें तें सत्य केलें रघुनायकें । तैशीं या जोशाचीं वाक्ये ।

ह्या बंडलोकीं सत्य केलीं ॥ ' अशा रीतीनें सर्व दोष लोकांचीं कर्मे, बेइमान आणि भवितव्य यांजवर टाकून अनंतफंदीनें बाजीरावाची बाजू संभाळण्याचा प्रयत्न केला. तो पाहून बाजीराव इतका खुष झाला असावा की, आपण मोठे पट्टीचे मुत्सद्दी ठरावे अशा प्रकारचा मजकूर लिहून त्यानें अनंतफंदीपाशी दिला. त्यावरहुकूम अनंतफंदीनें माधव-ग्रंथाचे पहिले पांच अध्याय लिहिले आणि अगोदरच लिहिलेलें दुष्काळ व पेंढार यांचें वर्णन त्याला जोडून दिलें. 'असो पंचमाध्यायी संपली कथा । प्रायश्चित्त चिमणाजी रघुनाथा । देऊनियां पुन्हां मागुता । बाजीराव जे स्थापिले ॥ आतां येथूनियां बंड प्रकरण । श्रोते परिसा सावधान । कैसें पृथ्वीचें लुटण । जाहलें ऐका चतुर हो ॥ ' सहावा अध्याय पहिल्या पांच अध्यायांस जोडण्यासाठी दिलेली ही जोड कृत्रिम वाटते. त्याचप्रमाणें पांचव्या अध्यायांतील बाजीरावनिंदेच्या चार ओव्याही नंतर घुसडलेल्या असून त्या १८१८ नंतर रचलेल्या आहेत, हें त्यांतील उल्लेखावरून उघड दिसतें. इंग्रजी अंमल होण्याच्या सुमारास बाजीराव आणि अनंतफंदी यांचें बिनसलें असावें असें लावण्यांतील वर्णनावरून दिसतें.

यशवंतराव होळकरांवर अनंतफंदीनें पोंवाडा केला आहे; त्यांत पुणें लुटलें त्यासंबंधांत होळकराचा गौरव केला आहे. त्यावरून त्या वेळीं अनंतफंदी व बाजीराव यांचें बिनसलें असावें असेंही एक अनुमान रा. यशवंतराव काढितात. तें चुकीचें दिसतें या पोंवाड्यांत पुण्याच्या लुटीपर्यंत म्हणजे १८०२ पर्यंतच्याच होळकराच्या कामगिरीचें वर्णन आहे. त्यानंतर १८०४ पासून यशवंतराव होळकराचें इंग्रजाशीं युद्ध चालू होतें. पोंवाड्यांतील गौरव ऐकून घेण्याचे त्याचे दिवस राहिले नव्हते; या दोन्ही गोष्टींवरून हा पोंवाडा यशवंतराव पुण्यांत असल्यावेळीं त्याचा गौरव करण्यासाठी लिहिला असावा. होळकर पुण्यांतून गेल्यावर दुष्काळ पडला; त्यानंतर माधवग्रंथाचा सहावा अध्याय लिहिला. त्यांत बाजीरावाची स्तुति आहे. यावरून इंग्रजांच्या साहाय्यानें बाजीराव पुनः राज्यावर आल्यानंतर होळकराची स्तुति केल्याचा दोष धुवून काढण्यासाठी व बाजीरावाला खुष करण्यासाठी माधव-ग्रंथाच्या सहाव्या अध्यायाची रचना झाली असावी. म्हणजे होळकराचा पोंवाडा पूर्वी रचला व हा अध्याय

मागाहून लिहिला. सहाव्या अध्यायास पहिले पांच अध्याय नंतर जोडले गेले असावे. सहावा अध्याय दुष्काळानंतर म्हणजे इ. स. १८०५ साला-नंतर लिहिला गेला; त्या सुमारास अनंतफंदी व बाजीराव यांचे बिनसलेले नसून उलट चांगलेच सूत असले पाहिजे. कीर्तनाच्या सोईसाठी निरनिराळ्या वृत्तांत जी माधव-ग्रंथाची आवृत्ति अनंतफंदीने बनविली तीत दुष्काळवर्णन किंवा रावबाजीची राज्यभ्रष्टता यांचा उल्लेख नाही.

माधव-ग्रंथाच्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवटास 'धोंडीबा, बाळोबा, नानाही गेले । तीच अवस्था भाऊर्चा ॥' असा उल्लेख आहे, त्यावरून हा अध्याय इ. स. १८०० नंतर लिहिलेला असावा. इ. स. १८०० नंतर शिंदे-होळकरांच्या लढ्यांत बाजीराव सांपडलेला होता. १८०२ मध्ये त्याने वसईचा तह केला. त्यानंतर १८०५ पर्यंत दुष्काळ होता. त्यानंतर स्थिर स्थावर झाल्यावर अनंतफंदीने पेंढार व दुष्काळ यांचे केलेले वर्णन व त्यांत आपणाला दोषमुक्त केल्याचा प्रकार पाहून रावबाजीने स्वहस्ते कथानक लिहून दिले व त्यावरून अनंतफंदीने पहिले पांच अध्याय लिहिले व ते पूर्वीच रचलेल्या सहाव्या अध्यायास जोडून माधव-ग्रंथ पूर्ण केला असे वाटते.

'माधवकवन' असे या ग्रंथाचे नांव पहिल्या पांच अध्यायांत दिले असून सहाव्याचे शेवटी 'माधवग्रंथ' असे आहे. या ग्रंथांतील कथाविषयी अनंत फंदी म्हणतो, 'पूर्वी पांडवांच्या ख्याती । राजेरजवाड्यांच्या किताबती । दामाजीपंताच्या बखरा वाचिती । ह्या पुढे तैशाच होतील ॥' हा ग्रंथ लिहिण्याच्या वेळी 'सर्वत्रां लहानथोरां । अनंतफंदी ठाउका ।' ही स्वतःची ख्याति फंदीबुवांनी पहिल्याच अध्यायांत सांगितली आहे. ग्रंथकार अनंत फंदी असला तरी मूळ लेखक खुद्द रावबाजी ! त्याने नाना फडणवीस, पर-शरामभाऊ पटवर्धन व दौलतराव शिंदे यांना कपटी, बुद्धीचे चंचळ व धर-सोडीचे वर्तन करणारे निमकहराम ठरवून स्वतःला सच्चा, उदार, शूर, सरळ मनाचा आणि मोठा राजकारणी असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. बाजीरावाने बनविलेल्या इतिहासाशी खऱ्या इतिहासाची किती तफावत आहे ते पुढे पाहू. सध्या माधवग्रंथांतील काव्यगुणांची चर्चा ह्या लेखांत करा-

वयाची आहे. सहाव्या अध्यायाची चर्चा रामजोशांचा दुष्काळावरील पोंबाडा देतांना आलीच आहे. पेंढाऱ्यांचे अत्याचार वर्णन करितांना हास्यरसाचें मिश्रण केल्याने आणि दुष्काळांतील हालअपेष्टा सांगतांना बीभत्सरसाची जोड दिल्याने करुणरसाला कसे व्यंग आले आहे, तें तेथें दाखविलें आहे. सव्वाई माधवरावाच्या निधनामुळे मराठी राज्याची झालेली स्थिति वर्णन करण्यासाठी दिलेल्या उपमा फार सुंदर आहेत. 'गत झाले माधव नारायण । लोकांस केलें शोकपरायण । टाकूनि गेले विघ्न-नारायण । दीप दक्षिणचा मालवला ॥ देवावांचूनि देऊळ सुनें । कीं नासिके वांचूनि वदन । कीं पुत्रावांचूनि जैसें सदन । व्यर्थ काय तें जाळावें ॥ कीं गळ्यावांचूनि गायन । कीं बुबुळावांचोनि नयन । कीं शरीर जैसें प्राणावीण । पंडितावीण सभा जैशी ॥ कीं शूरत्वावांचोनि शिपाईगिरी । कीं पतिवांचूनि दिव्य नारी । कीं हिऱ्यावांचूनि मुद्रिका करी । कीं यजमानावांचूनि याचक ॥ कीं चंद्रावांचूनि तारांगण । कीं वस्त्रावांचूनि शरीर नम्र । कीं वरावांचूनि जैसें लग्न । शोभूं नेदी सर्वथा ॥ तैसें श्री माधवावांचूनि । भयानक भासे पृथ्वी सुनी ॥' 'घाशीरामांतक' सव्वाई माधवराव निधन पावल्यावर 'एकचि जाला हल-कळोळ । नाना पिटीत वक्षस्थळ । जीवजंतु समस्त पक्षीकुळ । शोकार्णवीं पडियेलें ॥ × × × । श्री माधवें केलें इतुकें । पुढें दुःख कितुकें कळेना ॥'

थोरल्या बाजीरावाचा औरस वंश असतां यशोदाबाईंच्या मांडीवर दत्तक घावा, या नानाच्या सूचनेवर दौलतरावानें 'औरस असतां दत्तक कशाला ?' असा जो खोचदार प्रश्न केला त्याला पुष्टि देणारा कोटिक्रम मोठा चातुर्याचा आहे. 'अदुग्ध नसतां मुलाची माय । मग दुधाचें कारण काय ? । जरी नसते भापा बाजीराय । मग दत्तक घेणेंचि प्राप्त ॥ पदरीं असतां लाखों धन । मग कासया व्याजी ऋण । टाकोनियां गंगाजीवन । कूपोदक तें कासया ॥ सागवानी मोडोनियां घर । उभे करावें येरंड शेर ॥ जिवंत असतां लग्नवर । मग कां करावा पाटाचा ॥ × × × । क्षुधेनें पीडिलीं घरचीं मुलें । इतरां सांगे भोजना ॥ × × × । बोलत येत असतां तोंडें । मुक्यानें कां खुणवावें ॥ घरचा दीप विझवुनियां । परगृहीं अग्नि कां मागावा ॥ घरचीं असोनी भारती

कटकें (सैन्य) । मग मर्कटकें (इंग्रज ?) कां ठेवावीं ॥ असोनी वाळ्याचा पंखा शीतळ । मग रुमाल कां वारावा ॥ टाकोनियां उत्तम चंदन । मग कां धुंढाळावें बाभुळवन । हिरा टाकोनि दैदीप्यमान । मग गारा कां वेंचाव्या ॥’ हा कोटिक्रम आणि ‘ शिंद्याचें सामर्थ्य पाहोनि बिकट । नाना निस्तेज होऊनि फिकट । चिंता ज्वरें व्यापिला ॥ ’ व मनांत उमजला कीं, ‘ शिंदा आमुच्या शहाणपणा । चालों नेदी सर्वथा ’ अशा समर्पक उपमा माधव-ग्रंथांत अनेक आहेत. शिंद्याच्या भयानें नाना फडणीस बाजीरावाकडे अभय मागावयास गेला तेव्हां आपला बाप व आई यांना व स्वतःलाही नानानें कसें छळलें; रघुनाथरावाच्या वंशाला नमस्कार न करण्याची त्यानें कशी प्रतिज्ञा केली होती याची आठवण देऊन बाजीराव स्वतःची थोरवी गातो कीं, ‘ चिरंजीव मी थोराचा थोर । शरण आल्यासि वांचविणार । मम शत्रू तरी कां असेना ! । लोह जरी परसावेरी । आदळूनियां ताडिला जरी । तरी तो लोहाचें सुवर्णचि करी । स्वभावगुण न टाकी ॥ कुठार घातली मैलागिरी-वरी । राय राय तुकडे केले जरी । तरी त्याचा सुवास दिगंतरीं स्वभावगुण न टाकी ॥ सज्जनासि भेटला दुर्जन । तो कसेंही करी त्याचें छळणें । परी दुर्जनाचेंच इच्छी कल्याण । स्वभावगुण न टाकी ॥ कागदी बांधोनि कस्तुरीचे पुडे । फेंकूनि दिधले एकीकडे । तरी त्यांचा सुवास लोपे ऐसें न घडे । स्वभावगुण न टाकी ॥ तैसे तुम्ही मला साहेब दादा । मी तुमचें वाईट न करीं कदा । मज पुढें काय करितो शिंदा । तीनदा किती सांगावें ॥ ’ या बाळाचे ‘ स्वभावगुण ’ पुरे जाणणाऱ्या नानाफडणिसानें त्यावर अवलंबून न राहातां सातान्यास प्रयाण केलें. ‘ तुमचा माझ्यावर विश्वास नाही, परशरामभाऊवर मात्र आहे ’ असें दौलतराव आपल्या कैचीत मिळालेल्या बाजीरावास म्हणाला, तेव्हां बाजीरावानें ‘ भाऊ ’ या शब्दावर कोटि करून दौलतरावाला त्याच्या पूर्वजांनीं पानिपतावर स्वामिकार्यार्थ इमानास जागून जीव दिल्याची आठवण दिली; ‘ तुजवर आमचा विश्वास । नाहीं ऐसें बोलतोस । भाऊवर (परशरामभाऊ) फार प्रियेस । हें काय बोलणें ये वेळीं ॥ पानिपतावर भाऊ (सदाशिवराव) मेले । पूर्वज तुमचे त्यासवें गेले । जर

कसेही स्वामींनी बाईट केलें । तरी मरावें धन्यासंगें ॥ हा धर्म तुझा परंपरा । चालत असला महावीरा । तर तुम्हीही कबूल करा । मागील काय आठ-वितोसी ॥ ’ अशा भाषणांनी आपण शिंघाचें मन वळवून पेशवाई मिळविली अशी बाजीरावाची प्रौढी आहे. नानाचें महाडचें अवाढव्य घरभेदें कारस्थान बाजीरावाच्या खिसगणतींत नव्हतें. माधव ग्रंथाच्या पहिल्या पांच अध्यायांचा सारांश अनंतफदीनें दिला आहे तो असा कीं, ‘प्रथमाध्यायीं कथा जाणा । शिंघांनीं मृदु केलें नाना । मोडूनियां दत्तकाचीया कसणा । सेवकपणा राखिला ॥ भाऊ, धोंडिबा, बाळोबानें । श्रीमंतांशीं एकांत करून । कीं धरावे बाळाजी जनार्दन । द्वितीयाध्यायीं हेचि कथा ॥ रायाजी पाटील येऊनी । भाऊस फजीत केलें त्यांनीं । कीं नेलें आपालागूनी । तीच कथा तृतीयाध्यायीं ॥ चवथे अध्यायी भाऊच्या मता । चिमणा बैसविले दत्ता । त्रिवर्गासही त्रासा बहुता । भाऊ बाळोबा देतसे ॥ पंचमाध्यायीं जाणपां । जबरदस्तीनें चिमणा आपा । यशोदाबाईच्या ओटीत नृपा । आपा भूपातें दीधलें ॥ आपासाहेब होते दत्त । त्यास देऊनियां प्रायश्चित । पुनः दत्ताचे केले अदत्त । चिमणाजी रघुनाथ पुनः केले ॥ ’ या एकंदर कथेंत शिंदे-होळकरांची यादवी, गंगाधर-शास्त्र्याचा खून, रावबाजीची राज्यभ्रष्टता या गोष्टी येत नाहीत; म्हणून तत्संबंधीच्या चार ओंव्या मागाहून घुसडलेल्या दिसतात. असो. माधव-ग्रंथांतील इतिहासांत कसा सत्यापलाप केला आहे तें पुढील लेखांकांत येईल.

माधवग्रंथ

प्रताप असतो यत्किंचित । परंतु कवीचा लाघव बहुत ।

तैसा येथें अनर्थ अत्यद्भुत । कवीनें यत्किंचित वर्णिलें ॥

—माधवग्रंथ.

माधवग्रंथाच्या पहिल्या पांच अध्यायांतील कथानकाचा काळ सवाई माधवरावाच्या मृत्युपासून बाजीराव गादीवर येईपर्यंत म्हणजे २५ ऑक्टोबर १७९५ पासून नोव्हेंबर १७९६ पर्यंतचा आहे. या काळांतील हकीकत खेव-

उल्या बाजीरावाने लिहून दिली; त्यावरहुकूम अनंतफंदीने ओवीबद्ध रचना केली. चौथ्या अध्यायाच्या शेवटी फंदीबुवा म्हणतात,

“ स्वस्ति श्री माधवकवन सुंदर ।

संमत बाजी रघुनाथ पन्नाधार ।

पदरचें यांत नसे अणुमात्र । ”

१२ फेब्रुवारी १७९४ रोजी महादजी शिंदे वारले. महादजी ह्यात असेपर्यंत पेशव्यावर कगडा अंमल चालविण्याचा नानांचा मगदूर नव्हता. महादजीच्या मृत्यूनंतर नानांस कोणाचा वचक राहिला नाही. दौलतराव शिंदे यांस शिंदे-शाहीच्या सुभेदारीचीं वस्त्रे देखील एक वर्षपर्यंत दिलीं नव्हतीं; परंतु खडर्ग्याच्या लढाईची तयारी करण्याच्या वेळीं नाइलाज झाल्यामुळे १५ फेब्रुवारी १७९५ रोजी शिक्षका, कटथार व वस्त्रे दौलतरावांस देण्यांत आलीं. पेशव्याच्या वाढत्या वयाबरोबर नानांच्या शिस्तीचा करडेपणा इतका वाढत चालला की, ही ताबेदारी असह्य होऊन खडर्ग्याच्या विजयानंतर अवध्या नऊ महिन्यांनीं त्या मानी व तेजस्वी तरुण पेशव्याने आत्महत्या केली. माधवग्रंथाच्या कथानकाला येथून सुरवात होते. सवाई माधवरावाच्या मृत्यूनंतर नानांनीं दत्तकाचा व्यूह रचला; त्यास दौलतराव शिंद्याने कसून विरोध केला. शिंद्यापुढें आपलें शहाणपण चालणार नाही हें जाणून नानांनीं असा विचार केला की, बाजीरावास पेशवेपदावर शिंदे बसविणार त्यापेक्षां आपणच तें श्रेय घ्यावें. साधल्यास बाजीरावाचा धाकटा भाऊ चिमाजी आप्पा यालाच मृत पेशव्याची विधवा यशोदाबाई हिच्या मांडीवर दत्तक देऊन पेशवा करावा; म्हणजे औरस वंशज दूर करून भलताच दत्तक घेणें योग्य नाही, ही शिंद्याची सबबही आपोआप दूर होईल. त्याचप्रमाणें चिमाजी आप्पा हा बाजीरावाप्रमाणें प्रौढ नसून अल्पवयस्क असल्यामुळे तोही मवाई माधवरावाप्रमाणेंच आपल्या हातीं बाहुलें होऊन राहील. ३ मार्च १७९६ रोजी नानांनीं बाजीराव आणि चिमाजी आप्पा यांना जुन्नराहून परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्याकडून आणवून खडकीस ठेविलें. येथें माधवग्रंथाचा पहिला अध्याय संपतो.

या उभय बंधूस खडकीस आणल्यावर नानांनी असा वाट वातला की, येथून चिमाजी आप्पास पुण्यास नेऊन पेशवा करावे आणि रावबाजीस सिंहा-गडावर नेऊन कैदेत ठेवावे; परंतु बाजीरावाला या बेताचा सुगावा लागला आणि त्याने ही बातमी शिंद्यास कळविण्याची तर्जवीज केली. ताबडतोब शिंद्याने नानांस निरोप पाठविला की, “मी आल्यावर आपणां सर्वत्रांच्या गांठी पडतील. तेव्हां तुम्ही, आम्ही, श्रीमंत वगैरे सर्वांच्या विचारें ठरेल तसें करूं; तोंपर्यंत मध्यें तुम्हीं कांहीं गढबड केली तर ती कामीं पडणार नाही. “ऐसें सांगतां वकिलांहीं। हिरमोड झाला नानाचा ॥ म्हणे जी जी करावी मसलत। साध्य तितुकी असाध्यचि होत। नदी उतरोनियां समस्त। कांठाजवळी कां बुडवें ॥ × × ×। प्रवासाहुनी घरीं येतांच। वेशींत चोरें नागविलें ॥” शिंद्याच्या भीतीने बाजीरावाच्या पायाला मिठी घालून नाना म्हणाले, “शिंद्याची मर्जी बुडवावे आम्हां। म्हणुनि प्रार्थना करितों तुम्हां। आतां स्वामींनीं करावी क्षमा। अपराधी जरी असलों मी ॥ आपुला सेवक अपराधी। तो आपणचि वधावा आधीं। स्वामीचा अपराधी दुसरा बधी। ऐसें सहसा न करावें ॥’ नानांच्या ह्या क्लैब्याचा फायदा घेऊन त्यांना गता-पराधांची आठवण बाजीरावाने दिली आणि स्वतःच्या औदार्याचा मोठा आव घालून नानांना आश्वासन दिलें. अनंतर्फदी बाजीरावाच्या पत्राधारे म्हणतो, ‘ऐसें ऐकून प्रभूचें मृदु वचन। नानास वाटलें समाधान। म्हणे स्वामींनीं माझे अवगुण। उदाराब्धीत सांठविले ॥’ परंतु हा औदार्याचा समुद्र किती उथळ आहे, हें नाना पक्कें जाणून होते. त्याच्या अभयवचनावर विश्वास न ठेवतां नानांनीं साताऱ्याची वाट धरली. इतकी हकीकत माधव-प्रंथाच्या दुसऱ्या अध्यायांत दिली आहे.

नानांच्या पलायनाने मोकळें पडलेल्या पुण्यांत बाजीरावाने स्वतःच्या नांवाची द्राही, नाना पळाल्याच्या दुसरेच दिवशीं म्हणजे २३ मार्च १७९६ रोजी फिरविली. त्याच्या दुसरे दिवशीं शिंदे पुण्यास पोचले. त्यापुढील तिसरा अध्याय असा की, दौलतराव, बाळोबा तात्या पागनीस, धोंडीबा दादा आणि बाजीराव यांचा एकांत झाला. ‘तुमच्यासाठीं नानासारखा सर्प आम्ही दुख-

विला; त्याला बुडविण्याची मसलत केली; त्याला आतां घरून कैद करावा ! ' असें बाळोबानें सांगितलें असतां बाजीराव कबूल होईना. ' मी क्रियाभ्रष्ट । नानाविषयी होणार नव्हे ॥ ' ' नानाला मी दादासाहेब म्हटलें त्याच्या प्राणाला धक्का लागूं देणार नाहीं. ' असें बाजीरावानें सांगितलें. त्यामुळें दौलतराव खटू झाला. बाळोबा आणि परशुरामभाऊ यांनीं बाजीरावाला कैद करून चिमाजीला यशोदावाईच्या माडीवर देण्याचें ठरविलें. थेऊरच्या गणपतीपुढें शपथक्रिया झाली. चितोपंत लिमये याला पाठवून नानांना हा बेत कळविला. ' मग नानासही आनंद जाहला । चितोपंतालागीं बोलला । म्हणे सत्वर भटाभिक्षुकाला । विधानपत्रिका पाठवा ॥ ' ' भाऊ सांगतील तसे चाला । ' असा नानांनीं बाबा फडक्यास निरोप सांगितला. पिंगळे, परचुरे, मेहेंदळे, यत्ते, ठोसर, गोखले, धायगुडे असे अनेक सरदार या मसलतींत होते. बाजीराव तेवढा सच्चा आणि तो सच्चेपणा पाहून परशुरामभाऊ वगैरे त्याच्यावर रागावले इतकेंच नव्हे, तर नानादेखील उलटले असें येथें दाखविलें आहे.

ऐतिहासिक पुराव्यावरून जी वस्तुस्थिति दिसते ती अशी कीं, बाजीरावाचें नादान व दुष्टपणाचें वर्तन पाहून दौलतराव शिंदे, आणि परशुराम भाऊ पटवर्धन यांनीं बाजीरावास कैदेत ठेऊन चिमाजी आप्पास दत्तक करून पेशवाईच्या गादीवर बसवावें असें ठरविलें. नानांनीं पूर्वीं हाच बेत केला होता; अर्थात् तो नानांस पसंत पडेल अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्याप्रमाणें नानांचा निरोपही आला. बाजीरावानें औदार्यानें शिंद्याच्या कचाट्यांतून नानांना सोडविल्यामुळें बाजीराव शिंद्याच्या रोषास पात्र झाला; ही माधव-प्रंथांतील मखलाशी खोटी आहे.

नानाच्या संमतीनें केलेलें कारस्थान कसें सिद्धीस गेलें तें माधवप्रंथाच्या चवथ्या अध्यायांत सांगितलें आहे. " रायारजा पाटील याणें भाऊंच्या कारस्थानाचा निषेध केला. ' पटवर्धनाचें घराणेंच बेइमानी; पूर्वीं गोपाळराव पटवर्धन मोगलांस जाऊन मिळाले होते; तसें विलांचें अनुकरण तुम्हीं करू नका. पकडण्याच्या भानगडांत एकाचा किंवा दोघांचाही घात झाला, तर तुम्हांला

कोणी जिवंत राहू देणार नाही. ' असें राजाजी म्हणाला. त्यावर ' भाऊ म्हणे कशास या दहशती । धनी जरी मारले गेलेती । तरी फार चांगलें म्हणती । ” शेवटीं धोंडीवादादानें युक्ति मुचविली, आणि चिमाजी आप्पाला तेथेंच ठेऊन शिंद्याच्या लष्करांत जाण्यास राजबाजीचें मन वळविलें. चिमाजी आप्पाला चांगलें पढवून बाजीराव शिंद्याच्या लष्करांत गेला व तेथें कैद झाला. परशुराम-भाऊ चिमाजी आप्पास घेऊन जाऊ लागले. चौथ्या अध्यायांतील ही हकीकत पांचव्या अध्यायांत अशा रीतीनें पूर्ण केली आहे कीं, चिमाजी आप्पास जबरदस्तीनें उघडेंबोडकें एक धोतर व एक उपवस्त्र यांनिशीं, तो रडत ओरडत असतां, परशुरामभाऊंनी उचलून नेवविलें व सवाई माधवरावाची विधवा यशोदाबाई ही चिमाजी आप्पास दत्तक घेण्यास नाखूष असतां, दत्तक न घेतल्यास आपली विटंबना करण्यांत येईल या धास्तीनें तिनें दत्तविधान होऊ दिले. त्यानंतर बाजीरावाची सुटका कशी झाली व तो गादीवर कसा आला, तें माधवग्रंथांत सांगितलेलें नाहीं. “ ज्यांनी ज्यांनीं आपा ऐकले । तितुकेही मागेपुढें गेले । धोंडीवा बाळोबा नानाही गेले । तीच अवस्था भाऊची ॥ आपासाहेब केले होते दत्त । त्यास देऊनियां प्रायश्चित्त । पुनः दत्ताचे केले अदत्त । चिमणाजी रघुनाथ पुनः केले ॥ ” असें अचानकपणें सांगून माधवग्रंथांतील कथानक संपतें.

बाजीराव कैदेतून सुटला, चिमणाजी रघुनाथ पदभ्रष्ट झाला, हा योग कांहीं यद्दृच्छेनें घडून आला नाहीं. माधवग्रंथ त्या बाबतींत मौन धरून आहे; परंतु इतिहासांत त्या कारस्थानाचें भरपूर वर्णन आहे.

चिमाजी आप्पास दत्तक करण्याची मूळची कल्पना नानांची. शिंदे व परशुराम भाऊ यांनीं ती अंमलांत आणिली. नानांनीं त्या कामीं हातभारही लाविला. परंतु नानांचा जसा बाळोबा तात्या वगैरेवर विश्वास नव्हता, तसा शिंदे व बाळोबा इत्यादिकांचा नानांवर विश्वास नव्हता. सातारकर छत्रपतींच्या सहाय्यानें शिंदे व भाऊ योना शह देण्याचा नानानें यत्न केला, पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. नानानें सर्व किल्ले व सरंजामाचा मुख्य सोडून देऊन स्वस्थ बसावें; कारभारांत ढवळाढवळ करूं नये, या बाळोबा तात्याच्या

शर्ती परशुरामभाऊंनाही पटल्या. नानांची समजूत पाडण्यास परशुरामभाऊंनी आपला दिवाण चिंतोपंत लिमये याला पाठविले. परंतु त्याला स्पष्ट जबाब न देतां चालढकल करून आपली कारवाई करण्यास नानानें सुरवात केली.

२६ मे १७९६ रोजी चिमाजी आप्पाला पेशवाईचीं वस्त्रे छत्रपतींकडून मिळालीं. त्या कामीं नानांनीं आडकाठी केली. तिचा उपयोग न होतां नानांसच सातारा सोडणें भाग पडलें. नानांचें वित्त, अब्रू, किंवा जीवित यांना धक्का न लागतां आपल्या चिरंजीवांकडून नानांना टोक्यास सुरक्षित पोंचविण्याची हमी परशुरामभाऊंनीं घेतली. पण उलट भाऊंना भोळसर व मूर्ख ठरवून नाना ४ जून १७९६ रोजी रायगडास गेले; आणि तेथील हवा मानवेना असा बहणा करून दोन दिवसांनीं महाडास गेले. चिमाजी आप्पाची पेशवाई दूर करण्याचें व ज्याचे पाय पेशवाईस लागल्यानें मराठी राज्य धुळीस मिळेल असें नानांनींच भाकीत केलें होतें, त्या रावबाजीला गादीवर आणण्याचें सुप्रसिद्ध 'महाडचें कारस्थान' रचण्यास नानांनीं सुरवात केली. बावीस वर्षे चालविलेल्या अधिकाराचा लोभ न सुटल्यामुळे, नानानेंच प्रथम जें धोरण घातकी असें ठरविलें होतें, त्याच धोरणाचा स्वतः पुरस्कार करून शेवटीं रावबाजीला पेशवेपद दिलें. निजामअल्ली व नागपुरकर भोंसले यांना पैसे व मुख्य यांच्या मोठाल्या देणग्या देण्याचे करार केले; कोल्हापुरकरांस परशुराम भाऊंच्या मुलुखावर स्वारी करण्यास उठविलें व पुढेंमागे परशुरामभाऊंनीं सूड घेतल्यास बचाव करण्याचें वचन दिलें; शिवाय दोन लाख रुपये रोख दिले. पटवर्धन घराण्यांतील मिरजकर व कुसुंदवाडकर यांच्यांत भाऊबंदकीचा कलह उत्पन्न करून परशुरामभाऊंना कमजोर केलें. परंतु या सर्वांहून घरबुडवेपणाचें काम करून नानांनीं रावबाजीस धडा घालून दिला. तो हा कीं, दिल्लीहून व उत्तर हिंदुस्थानांतून शिंद्याचें उच्चाटण करण्याची फूस देऊन त्यानें इंग्रजांना उठविलें. सर्जेराव घाटग्याच्या सुंदर मुलीवर दौलतराव शिंद्याचें मन गेलें होतें. त्या घाटग्याला फितूर करून घेऊन दौलतरावाचें मन त्याचे कारभारी व सरदार यांजविरुद्ध वळविलें आणि दौलतरावांकडून बाळोबा, धोंडीबा आणि सदाशिव मल्हार या त्याच्याच

कारभान्यांस कैद करविले. २६ ऑक्टोबर १७९६ रोजी हे कारभारी कैद झाले. परशुरामभाऊ वैद्य यांना पाठवावयाची एक चिठी चुकून परशुरामभाऊ पटवर्धनांच्या हातीं लागल्यामुळे भाऊ सावध होऊन, चिमाजी आप्पास घेऊन पळाले; परंतु त्यांचा पाठलाग करून त्यांनाही कैद करण्यांत आले. बाजीराव पेशवा झाला; नाना त्याचे कारभारी झाले ! दौलतरावाच्या मदतीने पुढे १७९७ त बाजीरावाने नानास कैद केलें. नानांनी ज्या करवीरकरांचे परशुरामभाऊंबरोबर वैर उपस्थित केले, त्यांच्याशी झालेल्या लढाईत जखमी होऊन १७९९ साली परशुरामभाऊ करवीरकरांच्या हातीं लागले असतां, त्यांचा क्रूरपणाने वध करण्यांत आला. ज्या सर्जेराव घाटग्याचे प्रस्थ नानांच्या कारस्थानांमुळे शिंद्याच्या दरबारांत वाढले, त्याने बाळोबा तात्या, धोंडीबा दादा, नारायणराव बक्षी वगैरे शिंदेशाहीतील सरदार व मुत्सद्दी यांना ठार मारण्याचा हुकूम दौलतराव निशेत असतां त्याजकडून घेऊन, बत्तीस जणांस इ. स. १८०० साली मे महिन्यांत एकाच रात्रीत तोफेच्या तोंडी दिले. त्याच सर्जेरावाने पुढेही शिंदेशाहीत धुमाकुळ माजविला आणि शेवटीं दौलतरावाने मानाजी फांकड्याचा मुलगा आनंदराव याजकडून त्याचा खून करविला. परंतु त्याच्या कृत्यांमुळे शिंदेशाही कमकुवत होऊन इंग्रजांच्या पचनी पडली. नानांच्या 'महाडाच्या कारस्थानाचे' परिणाम असे घडले. नातांचे चरित्रकार रा. खरे म्हणतात, " या महाडाच्या कारस्थानाचा विचार करतां त्यांतील प्रमुख घटक म्हणजे शिंदे, होळकर, भोसले, इंग्रज, निजाम व नाना हे सहा सत्ताधारी डोळ्यांसमोर उभे राहातात. या घटकांचीं नांवें वाचतांना सर्कशीत वाघ, सिंह, आस्वल, हत्ती वगैरे जंगली क्रूर जनावरांचे संमेलन भरवितात त्याची आठवण झाल्यावांचून राहात नाही. महाडाच्या कारस्थानापासून मराठी राज्यास अथवा खुद्द नानास सुद्धा कांहींएक फायदा झाला नाही. उलट तेजोभंग, उपवास, कारागृहवास आणि अखंड चिंता यांचे चक्र जे त्यांच्या पाठीस लागून राहिले त्यांतून मृत्यूने त्यांची सुटका केली ! "

‘ धोंडीबा बाळोबा नानाही गेले ! ’ असा नानांचा अधिक्षेप माधवग्रंथांत करणाऱ्या अनंतफंदीने नानांवर एक पोवाडा केला आहे. तो हिंदी भाषेत.

आहे. त्यांत अनंतफंदी म्हणतो: 'सवाई माधवराव सवाई डंका बजाया । फडणिस नानाकी तारीफ, अक्कलनें तो गजब किया ॥ ' त्यावर देवनाथार्थ कवन आहे तें असें: अनंतफंदीनें नाना फडणीसके अक्कलकी तारीफ केली । क्या है उसकी अक्कल दौलत पेशवे की डुबा दिया । निमकहरामी करे खादिदपर; किने बजाया है डंका ? । देवनाथ कहे, मुझे गरज नहीं, राज्य डुबाया बम्भनका ॥

फंदीचे पोवाडे

अनंत फंदीनें पुष्कळ काव्यरचना केल्याचा उल्लेख आढळतो. 'फंदी अनंत कवनांचा सागर' असें होनाजी म्हणतो. त्याची पुष्कळ कविता अप्रसिद्ध असल्याचा उल्लेख शालिग्राम व रा. यशवंतराव यांनी केला आहे. त्याच्या प्रसिद्ध झालेल्या कवितेंत निम्मेहून जास्त भाग माधवग्रंथ आणि पोवाडे यांनी व्यापला आहे.

पोवाड्यांत पहिला मान खडर्ग्याच्या लढाईच्या पोवाड्याचा. या लढाईच्या वेळीं नाना फडणीसाची सही कळसास पोचली. खडर्ग्याच्या लढाईवर जे पोवाडे झाले त्यांत नानांचें वर्णन मुख्यत्वानें केलेलें आहे. अनंत फंदी हा तर बोलूनचालून पेशव्यांचा दरबारी कवि होता. त्यानें खडर्गावरील पोवाड्यांत सुमारे निम्मा भाग नानांच्या यशोवर्णनानें अडविला आहे, आणि नानांच्या पोवाड्याचा अर्धा भाग खडर्ग्याच्या लढाईच्या वर्णनानें भरला आहे. यावरून नाना आणि खडर्ग्याची लढाई यांचा परस्पर संबंध त्याला चांगलाच कळलेला दिसतो. 'नानांतें राज्याचे अवले (कर्णधार) । विधात्यानें नेमून ठेविले । ××× । श्रीमंत गर्भी असतां, एकले । नानांनीं राज्य ठोकून हांकले । ' वगैरे नानांचें वर्णन अनंतफंदीनें उत्कृष्ट केले आहे; त्यांत 'माझे करून महाभाव केले । जहाज बुद्धिबळे जवकले । ' याचा अर्थ लावण्यांत राजश्री यशवंतराव केळकरांनीं फार चातुर्य दाखविलें आहे. माझे (=माझे=खलाशी) म्हणजे चांगले खलाशी निर्माण करून कारस्थान (=महाभाव) केलें व राज्याचें

जहाज बुद्धिसामर्थ्याने चालविलें, हा त्यांनीं लाविलेला अर्थ फार योग्य वाटतो. पोवाड्याचे अर्थ अनेक ठिकाणीं रा. यशवंतरावांनी अशाच चातुर्याने लाविले आहेत. परंतु कित्येक ठिकाणीं मात्र उगाच अर्थाची ओढाताण केली आहे. उदाहरणार्थ, याच वर्णनांत ' जिकडे पहावें तिकडे उगवले । माधवराव पुण्याचीं पाऊलें ।' याचा ' पूज्यपाद माधवराव सर्वत्र पहावें तिकडे उदय पावले (त्यांची कीर्ती फांकली) ' असा उघड अर्थ होत असतां ' उगवले-उगविणें=वसूल करणें, उगवण-वसूल. भावार्थ: सगळीकडून खंडण्या घेतल्या ' अशी ओढाताण रा. यशवंतरावांनीं कोठें कोठें केलेली आहे. ' मीपणांत जे गर्वें भरले । ते नानांनीं हस्तकीं न धरले । ' याचा संबंध रा. यशवंतरावांनीं घाशीराम कोतवालाकडे लाविला आहे तो चुकीचा दिसतो. कारण 'घाशिराम कोतवाल त्यावर उलथुन पडली ब्रह्मपुरी।' असा घाशिरामावर ब्राह्मण उलटले व त्याचा नाश झाला हा स्पष्ट उल्लेख पुढें आला आहे. त्या अर्थी असा मोघम उल्लेख करण्याची जरूर नव्हती. ' सवाई माधवराव सवारी भाग्योदय ज्यांचे पदरीं । यशवंत श्रीमंत पेशवे अपेश तेथें पाणि भरी ॥ ' या ध्रुवपदांतील ' अपेश पाणी भरतें ' म्हणजे अपेश क्षुद्र बनतें-नाहींसें होतें, हा ' पाणि भरी ' या वाक्प्रचाराचा अर्थ आतां बदलून उलट झाला आहे; हल्लीं आपण ' लक्ष्मी त्याच्या घरीं पाणी भरते ' म्हणजे विपुल होते असें म्हणतो हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. असो; या लावणीचे चौक दोन आहेत. पहिल्या चौकांत नानाच्या करामतीचें वर्णन झाल्यावर दुसऱ्या चौकांत लढाईचें कारण, जमलेल्या सरदारांची नांवनिशी, लढाईचें थोडेसें वर्णन आणि विजय यांची हकीकत आहे. ती फार त्रोटक आहे. याच वेळीं दौलतराव शिंद्याला सनदा मिळाल्या हा उल्लेख पोवाड्यांत आला आहे. लढाईचें वर्णन देतांना सुरवातीस ' पाण्यावरुनी तंटा झाला ।' असा शालिग्राम यांच्या पहिल्या आवृत्तींत पाठ होता. दुसऱ्या आवृत्तींत ' पाण्य-त्वरुनी तंटा झाला ।' असा पाठ आहे, तोच बरोबर व त्याचा अर्थ पाण्यत्=चैसा (खंडणी) असें रा. यशवंतराव केळकरांचें मत आहे. परंतु पाण्यावरून दोहों पक्षांच्या स्वारांच्या चकमकीस सुरवात झाली, असा ग्रँट डफचा उल्लेख

आहे. शिवाय 'पाण्यत्' हा शब्द अगदी अपरिचित आहे. मुद्रितें तयार करतेवेळी एका कान्याच्या ऐवजी 'त' असें अर्धाक्षर पडले असण्याचाही फार संभव आहे, ह्या गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत. 'सर्पासनिध उंदिर जाय। असा मृदु मोगल केला' हें फंदीकृत वर्णन यथार्थ आहे. खडर्ग्याच्या लढाईला गौणपणा देण्याचा यत्न ग्रॅंट डफने केला आहे. निजाम इंग्रजांपाशी मदत मागत होता; परंतु सर जॉन शोअर या तत्कालीन गव्हर्नर जनरलाचें धोरण तटस्थपणाचें असल्यामुळे तो निजामाच्या मदतीस गेला नाही. याबद्दल इंग्रज इतिहासकार त्याला दोष देतात. या लढाईत इंग्रजांनी भाम घेणें त्यांच्या धोरणास अवश्य असतांही मराठे व निजाम यांनीच आपसांत लढाई आटोपली. याचा कांहींसा विषाद वाटून इंग्रज इतिहासकारांची मनःस्थिति 'द्राक्षें आंबट' अशा धोरणाची झालेली दिसते. प्रत्येक बाजूस ज्या लढाईत सुमारे दीड लक्ष सैन्य होतें, जेथें मराठ्यांचें सर्व सैन्य एकवटल्याचा शेवटचाच प्रसंग होता; ज्या युद्धाच्या अंती निजामाला अत्यंत अपमानास्पद, शर्ती देखील बिनतोड मान्य कराव्या लागल्या, त्या युद्धाला गौणत्व देण्याचा इंग्रजी प्रयत्न व्यर्थ होय. सर्व मराठी फौज मिळून 'तीन लक्षांचा एकच ठेला।' असें बहुतेक शाहिरांनीं वर्णन केलें आहे ती अतिशयोक्ति असून त्यांनीं सैन्याचें संख्याबळ दुप्पट केलें आहे. विजय मिळाल्या वेळीं आपली फौज अगदीं कमी होती असें दाखविण्याची शास्त्रशुद्ध इंग्रजी कला त्या वेळीं अंमलांत आली नव्हती ! नाना फडणिसावरील पोवाड्यांत अनंत फंदीनें केलेलें लढाईचें वर्णन 'सब मिल हल्ला किया उडादिया नबाबके धुडके धुडके।' या एकाच चरणांत आलें आहे. शेवटचे दोन चौक म्हणजे सुमारे अर्धा पोवाडा सरदारांची यादी व सटरफटर वर्णन यांनीच भरला आहे.

खडर्ग्याच्या लढाईवर होनाजी बाळ व प्रभाकर यांचेही पोवाडे आहेत. होनाजी बाळाचा पोवाडा चार चौकी आहे. त्याच्या पहिल्या चौकांत नाना व श्रीमंत यांचें वर्णन आहे. 'तपसामर्थ्ये अपेश लपविलें।' हें फंदीकृत वर्णन आणि 'नाना ज्ञानगभस्ती आसतां। करी स्वराज्य न्यून न दिसतां।' हें होनाजी बाळाचें वर्णन यांत फार साम्य दिसतें. दुसऱ्या चौकांत सरदारांचा

जहाज बुद्धिसामर्थ्याने चालविलें, हा त्यांनीं लाविलेला अर्थ फार योग्य वाटतो. पोवाड्याचे अर्थ अनेक ठिकाणीं रा. यशवंतरावांनीं अशाच चातुर्याने लाविले आहेत. परंतु कित्येक ठिकाणीं मात्र उगाच अर्थाची ओढाताण केली आहे. उदाहरणार्थ, याच वर्णनांत ' जिकडे पहावें तिकडे उगवले । माधवराव पुण्याचीं पाऊलें ।' याचा ' पूज्यपाद माधवराव सर्वत्र पहावें तिकडे उदय पावले (त्यांची कीर्ती फांकली) ' असा उघड अर्थ होत असतां ' उगवले-उगविणें=वसूल करणें, उगवण-वसूल. भावार्थ: सगळीकडून खंडण्या घेतल्या ' अशी ओढाताण रा. यशवंतरावांनीं कोठें कोठें केलेली आहे. ' मीपणांत जे गवें भरले । ते नानांनीं हस्तकीं न धरले । ' याचा संबंध रा. यशवंतरावांनीं घाशीराम कोतवालाकडे लाविला आहे तो चुकीचा दिसतो. कारण 'घाशिराम कोतवाल त्यावर उलथुन पडली ब्रह्मपुरी।' असा घाशिरामावर ब्राह्मण उलटले व त्याचा नाश झाला हा स्पष्ट उल्लेख पुढें आला आहे. त्या अर्थी असा मोघम उल्लेख करण्याची जरूर नव्हती. ' सवाई माधवराव सवारी भाग्योदय ज्यांचे पदरीं । यशवंत श्रीमंत पेशवे अपेश तेथें पाणि भरी ॥ ' या ध्रुवपदांतील ' अपेश पाणी भरतें ' म्हणजे अपेश क्षुद्र बनतें-नाहीसें होतें, हा ' पाणि भरी ' या वाक्प्रचाराचा अर्थ आतां बदलून उलट झाला आहे; हल्लीं आपण ' लक्ष्मी त्याच्या घरीं पाणी भरते ' म्हणजे विपुल होते असें म्हणतो हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. असो; या लावणीचे चौक दोन आहेत. पहिल्या चौकांत नानाच्या करामतीचें वर्णन झाल्यावर दुसऱ्या चौकांत लढाईचें कारण, जमलेल्या सरदारांची नांवनिशी, लढाईचें थोडेसें वर्णन आणि विजय यांची हकीकत आहे. ती फार त्रोटक आहे. याच वेळीं दौलतराव शिंद्याला सनदा मिळाल्या हा उल्लेख पोवाड्यांत आला आहे. लढाईचें वर्णन देतांना सुरवातीस ' पाण्यावरुनी तंटा झाला । ' असा शालिग्राम यांच्या पहिल्या आवृत्तींत पाठ होता. दुसऱ्या आवृत्तींत ' पाण्य-त्वरुनी तंटा झाला । ' असा पाठ आहे, तोच बरोबर व त्याचा अर्थ पाण्यत्=चैसा (खंडणी) असें रा. यशवंतराव केळकरांचें मत आहे. परंतु पाण्यावरून दोहों पक्षांच्या स्वारांच्या चकमकीस सुरवात झाली, असा ग्रँट डफचा उल्लेख

आहे. शिवाय 'पाण्यत्' हा शब्द अगदी अपरिचित आहे. मुद्रितें तयार करतेवेळीं एका कान्याच्या ऐवजी 'त' असें अर्धाक्षर पडलें असण्याचाही फार संभव आहे, ह्या गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत. 'सर्पासंनिध उंदिर जाय । असा मृदु मोंगल केला' हें फंदीकृत वर्णन यथार्थ आहे. खडर्ग्याच्या लढाईला गौणपणा देण्याचा यत्न ग्रँट डफने केला आहे. निजाम इंग्रजांपाशी मदत मागत होता; परंतु सर जॉन शोअर या तत्कालीन गव्हर्नर जनरलाचें धोरण तटस्थपणाचें असल्यामुळे तो निजामाच्या मदतीस गेला नाहीं. याबद्दल इंग्रज इतिहासकार त्याला दोष देतात. या लढाईत इंग्रजांनी भाम घेणें त्यांच्या धोरणास अवश्य असतांही मराठे व निजाम यांनीच आपसांत लढाई आटोपली. याचा कांहींसा विषाद वाटून इंग्रज इतिहासकारांची मनःस्थिति 'द्राक्षें आंबट' अशा धोरणाची झालेली दिसते. प्रत्येक बाजूस ज्या लढाईत सुमारे दीड लक्ष सैन्य होतें, जेथें मराठ्यांचें सर्व सैन्य एकवटल्याचा शेवटचाच प्रसंग होता; ज्या युद्धाच्या अंती निजामाला अत्यंत अपमानास्पद, शर्ती देखील बिनतोड मान्य कराव्या लागल्या, त्या युद्धाला गौणत्व देण्याचा इंग्रजी प्रयत्न व्यर्थ होय. सर्व मराठी फौज मिळून 'तीन लक्षांचा एकच ठेला ।' असें बहुतेक शाहिरांनी वर्णन केलें आहे ती अतिशयोक्ति असून त्यांनीं सैन्याचें संख्याबळ दुप्पट केलें आहे. विजय मिळाल्या वेळीं आपली फौज अगदीं कमी होती असें दाखविण्याची शास्त्रशुद्ध इंग्रजी कला त्या वेळीं अंमलांत आली नव्हती ! नाना फडणिसावरील पोवाड्यांत अनंत फंदीनें केलेलें लढाईचें वर्णन 'सब मिल हल्ला किया उडादिया नबाबके धुडके धुडके ।' या एकाच चरणांत आलें आहे. शेवटचे दोन चौक म्हणजे सुमारे अर्धा पोवाडा सरदारांची यादी व सटरफटर वर्णन यांनीच भरला आहे.

खडर्ग्याच्या लढाईवर होनाजी बाळ व प्रभाकर यांचेही पोवाडे आहेत. होनाजी बाळाचा पोवाडा चार चौकी आहे. त्याच्या पहिल्या चौकांत नाना व श्रीमंत यांचें वर्णन आहे. 'तपसामर्थ्ये अपेश लपविलें ।' हें फंदीकृत वर्णन आणि 'नाना ज्ञानगभस्ती आसतां । करी स्वराज्य न्यून न दिसतां ।' हें होनाजी बाळाचें वर्णन यांत फार साम्य दिसतें. दुसऱ्या चौकांत सरदारांचा

गांवें व वर्णने आहेत. तिसऱ्यांत युद्धाचें वर्णन आहे तें फारच बहारीचें आहे. तहाच्या अटी निजामावर लादून तो पर्वतासारखा असतां त्याला मोहरी एवढा बनवून ' करुनि नगाची राई । जयवाघें वाजवीत परतली श्रीमंतांची शाई (सेना) ॥ ' चौथ्या चौकांत विजयी श्रीमंतांचें पुण्याला पुनरागमन झाल्याच्या थाटाचें वर्णन आहे व शेवटीं सवाई माधवरावांनीं शके सत्राशें सत्रा आश्विनी पौर्णिमेस अवतार संपविल्याचा उल्लेख आहे. त्यावरून हा पोवाडा लढाईनंतर पुष्कळ कालांतरानें सवाई माधवरावाच्या निधनानंतर होनाजीनें रचला असें दिसतें.

प्रभुकराचा पोवाडा सहाचौकी आहे. त्यांत सवाई माधवरावाची संबंध कारकीर्दच वर्णिली आहे. बारभाईच्या खटपटी, राघोभरारीचा पराभव, इंग्रजांचा पराभव, श्रीमंतांची मुंज व लग्न, टिपूचा पराभव इतक्या गोष्टी पहिल्या चौकांत येतात. महादजीचें आगमन, दरबाररंग, महादजीचा मृत्यु, हरिपंत कडक्याचा मृत्यु व सुरवातीची तयारी यांचें वर्णन दुसऱ्या चौकांत आहे. फ्रान्समधील foreign legion प्रमाणें मराठ्यांकडे रजपूत, मुसलमान, मराठे बगैरे रणशूर ' एकाडे ' शिलेदार स्वतंत्र बाण्याचे, कोणाही सरदाराच्या चाकरीस न राहिलेले असे होते, त्यांचा या चौकाच्या अंती उल्लेख आहे. तिसरा, चौथा व अर्धा पांचवा चौक यांत शिंदे, होळकर व पटवर्धन यांच्या फौजांतील सरदारांची नांवनिशी आहे. पांचव्या चौकाच्या उत्तरार्धांत लढाईचें वर्णन आहे. ' एकंदर पोवाड्याचा विस्तार पाहतां हें वर्णन फार संक्षिप्त आहे ' हा रा. यशवंतरावांचा अभिप्राय फारसा गैर नाही. परंतु ' या लढाईवरील इतर पोवाड्यांतून रणमैदानाचा व हालचालीचा चित्रपट जसा द्बोळ्यांपुढें उभा राहातो तसा याच्या वर्णनानें राहात नाही; ' हा रा. यशवंतरावांनीं स्वतःच्या लाडक्या शाहिरावर केलेला दोषारोप चुकीचा दिसतो. अनंतफंदी, होनाजी आणि प्रभाकर यांनीं केलेले प्रत्यक्ष लढाईचें वर्णन पाहिल्यास याविषयीं खात्री होईल.

अनंतफंदी—“ श्रीमंतांनीं करुनि हल्ला । ध्या ध्या म्हणुनी कैक धुडावुन दिले लुडावुन, मोगल गोगल गाय । करुनियां पृथ्वी देईना ठाय । मोकली धाय

करित हायहाय । तेव्हां लेंकुरा विसरली माय । कैक जरबानें खाली पाहे । कीं सर्पासन्निध उदिर जाय । असा मृदु मोगल केला । '

होनाजी—“ होतां रणखंदाळी यंत्रांचे भडिमारे न दिसे धूर्त्रें सूर्य निराळी । मोकळितां शर जाळीं । भयाभीत गज अश्व शूर शत्रु सैन्य माळोमाळीं । येकच रणवाद्यांची घाई । वीरश्रीची घुमराई । × × × × । दाहि दिशा चवताळति वारू । असिवादा (खड्गयुद्ध) असिवाद तो ठाई । × × × । प्राणासीं दुजा-यींच्या (शत्रूंच्या) ऊर्ध्व वाट दाऊन माघारे फिरती । × × × । चढती कळा धन्याची म्हणून वीर असे भिडती । तेथें चढती, मारून अडती, कैक नरमुंडें पडती । × × × । किंवा काळच परसैन्यावर उलटे । पापभार शत्रु निवटले फुटलें परदळ लुटलें । × × × । घाबरलें त्यांचें दळ, पळाया—। पडे वीर सरले - '

प्रभाकरः—“ दक्षिण उत्तर पश्चिम भागीं, पसरून तोफा जागोजागीं ! तमाम गारदी त्याचे मागीं । स्वारसैन्य त्यामागें झगागीं । जरी पटका तो दुरून धगागीं । कोणीच नव्हता त्यांत अभागीं । त्वरित बक्षीस पावे बदागीं । जासुद सांडणीस्वार धावती । काय फलटणच्या फैरा झडती । पर्जन्यापरि गोळ्या पडती । शिरकमळें कंदुकवत् उडती । छिन्न भिन्न किति होउन रडती । कितीक पाण्याविण तडफडती । कितीक प्रेतांमधींच दडती । वीर विरांशीं निसंग भिडती । सतीसारखे विडे उचलती । पाउल पाउल पुढें सरकती । घाव चुकाउन शूर थडकती । सपूत वाघापरी गुरकती । हत्यार लाउन मार्गे मुरकती । जिवबादादा मनीं चरकती । अररररर शाबास बापांनो । सुटती तोफा धुंद दणादण । गुंगत गोळे येति छणाछण । सों सों करिती बाण सणासण । खलेल घोडे उडति टणाटण । टापा हाणती दुरून टणाटण । वाजति पट्टे खांडे खणाखण । नौबती झांजा झडती झणाझण । एकच गर्दी झाली धुराची । थोर मांडली रणधुमाळी । अगदींच बसली मग कांठाळी । फौज पसरली रानोमाळीं । लाखोंलाख तरवार झळाळी । होळकराची फिरंती पाळी । जिवबांची मर्दुमकी निराळी । मोंगलांची केलि टवाळी । सबळ पुण्य श्रीमंत प्रभूंचें । अठरा घटका लव्ही फुटली । तोफ हजारों हजार सुटली ।

मिरजकरांची मंडळी झटली । भाउबरोबर निसंग तुटली । मोगल सेना मार्गे
हटली । × × × । पळाले मोगल धीर न धरता । चंद्रउदयीं खडर्गीत कोंडिले ॥’

‘तीनही वर्णनांत प्रभाकराचें वर्णन सविस्तर असून रणमैदान डोळ्यांपुढें उभें
करणारें असतां यशवंतरावांचा अभिप्राय उलट पडावा हें विचित्र नव्हे
काय ? रामजोशी व प्रभाकर यांवरील रा. यशवंतरावांचे हे अभिप्राय वाचले
म्हणजे वीररसाची त्यांची कल्पना तरी काय, याचा अचंबा वाटतो ! प्रभा-
कराच्या सहाव्या चौकांत विजयाचें वर्णन व विजयी सैनिकांच्या नगरप्रवेशाचें
वर्णन आहे. ‘भांड, भाट, भालदार, भवय्ये । सुस्वर गाती घाडी गवय्ये ।
शिरापुरीचे सदा खवय्ये । मिठाई देती नित्य हलवय्ये । लोक सर्भोवतीं लढ-
वय्ये । नानासारिखे वीर संगवय्ये । बलाढ्य शत्रू पराभवय्ये । धनीराव राजेंद्र
कन्हय्ये ॥’ ‘दहा घटका रात्रीच्या सुमारी । गुढ्या उभ रानि राजद्वारीं ।
गृहप्रवेश केला प्रभूनीं । न्याहाळ केलें सरदारांना ॥’ अशा रीतीनें फंदीट्टन
होनाजीचें व सर्वांत प्रभाकराचें खडर्गीच्या विजयाचें वर्णन सरस आहे.

‘अनंतफंदी हा सर्वांत जुना असा पेशव्यांचा दरबारी शाहीर होता. वेळ
येईल तसे राजपुरुषांचे गुणानुवाद गाणें हें त्याचें काम होतें. नानांच्या
पोवाड्यांत ‘बिनाधारसे राज्य चलाया ना किसे चकमक झडी । × × × ।
कैक मुत्सद्दी हो गये अक्कल नानाकी नहीं पायी किसे ।’ असें वर्णन करून
किंवा खडर्गीच्या पोवाड्यांत ‘अक्कलवंत कोठेंही न थकले ।’ अशी तारीफ
केल्यावर, त्याच नानांचा अधिक्षेप माधवग्रंथांत फंदीनें करावा हा काळाचा
महिमा होय !

/ वेळ येईल तशी स्तुति करणें हा अनंतफंदीचा शिरस्ता होता. यशवंतराव
होळकरावर पोवाडा रचला तेव्हां त्याच्या पेंढ्यांनीं द्रव्य उकळण्यासाठीं जो
खटमार नांवाचा छळ देण्याची क्लृप्ति काढिली तिचेंही कौतुक केलें ! माधव-
ग्रंथांत त्याच खटमाराचें करुणरसपर वर्णन केलें !

रा. शाळिग्राम यांनीं पुनःपुनः त्याच लावण्या दिल्यामुळें संपादनाच्या
कामीं हलगर्जीपणा केल्याचा दोष त्यांना रा. यशवंतराव केळकरांनीं दिला
आहे; परंतु यशवंतराव होळकराच्या पोवाड्यांत पहिला व चौथा चौक

दोन चरण खेरीजकरून सारखेच आहेत; ते जशाच्या तसे देण्याचा हलगर्जीपणा रा. यशवंतराव केळकरांकडून झाला आहे. पहिल्या चौकाच्या दुसऱ्या चरणांत 'जे सावध' या ठिकाणी 'बेसावध' व पांचव्या चरणांत 'बनकस'च्या जागी 'बंक' पाहिजे हें चौथ्या चौकाशीं ताडून पाहतां सहज कळलें असतें. तरी बनकस शब्दावर भली टीप देऊन "हा बंकस शब्दाचा अपभ्रंश तर नसेल?" असा सवालही त्यांनीं केला आहे! रा. शाळिग्रामांच्या मेहनतीचा आयता लाभ झाला असताही अशा चुका होतात, त्या अर्थी ज्यांना लावण्यापोवाडयांचें संशोधन करावें लागलें त्यांच्या चुकांकडे मोठ्या औदार्यानें पाहणें जरूर आहे, हें रा. यशवंतरावांना पटेल अशी आशा आहे.

अनंतफंदीनें फत्तेसिंग गायकवाडावर पोवाडा केला, त्यांत त्याची व दुसऱ्या बाजीरावाची तुलना केली. या पोवाडयांत बाजीरावाची उघड स्तुति आहे. 'पुण्यांत बाजीराव बडोद्यांत फत्तेसिंग महाराज । उदार स्वामी सेवक त्यांना कर्णाची उपमा साज ॥' बडोदे व पुणे यांचें साम्य दाखवितांना 'इकडे स्वामी चाकरीस पलटणें । तिकडे सेवक इंग्रज ॥' हें भूषणच दाखविलें आहे. माधवग्रंथांत इंग्रज फौजेला 'मर्कटकें' म्हटलें आहे. 'इकडे नाना फडणीस । तिकडे सिताराम दिवाण गाजी । इकडे पंत सदाशिव । तिकडे शास्त्री गंगाधर दाजी ।' अशा वर्णनानें पूर्वी तारीफ केलेल्या नानाफडणिसांचीही किंमत उतरली आहे. उदार कर्ण म्हणून या पोवाडयांत ज्या बाजीरावाची वाखाणणी केली त्याच्याचविषयीं 'पोशाग दिधले बाजिरायें । मोच्यास पैका कोठें आहे? । तैसेच अनवाणी चालताहे । शास्त्री अथवा अशास्त्री ।' असें त्याच्या राज्यभ्रष्टेनेंतर फंदीबुवांनीं वर्णन केलें व त्यांच्या मुलांही रावबाजीची हजेरी घेतली !

होळकराच्या महेश्वर राजधानीवर, सांगलीकर व मिरजकर पटवर्धन आणि त्यांच्या राजधान्या यांजवर, व फत्तेसिंग गायकवाडाचें आराध्यदैवत डाकुरजीवर अनंतफंदीनें पोवाडे केले आहेत, त्यांत त्याच्या काव्यगुणाची चमक क्वचित कोठें झळकते. दरबारी कवि या नात्यानें हें जें हुकुमबंदें काव्य अनंतफंदीला रचावें लागलें त्यांत त्याच्या काव्याचे गुण फारसे चकमत.

नाहीत. माधवग्रंथाच्या पहिल्या पांच अध्यायांपेक्षां स्वयंस्फूर्तीने केलेला सहावा दुष्काळवर्णनाचा अध्याय जास्त उठावदार आहे. त्याचप्रमाणे पोवाड्यांपेक्षां स्वयंस्फूर्तीने केलेल्या लावण्यांत फंदीबुवांची प्रतिभा जास्त उज्ज्वलतेने प्रकाशते.

चंद्रावळ व लावण्या.

फंदी अनंताची लपेट झपेट ही बिकट धरणी ।

—अनंत फंदी.

अनंतफंदीच्या लावण्यांत ‘चंद्रावळ’ ही लावणी तमाशेवाल्यांना फार प्रिय आहे. या लावणीतील कथानक केवळ मराठी असावे असे वाटते. ते मूळ अग्निपुराणांतले आहे. चंद्रावळ ही राधेची बहीण; परंतु ती राधेसारखी कृष्णाला वश नसून पतिव्रता होती. तिला फसविण्यासाठी कृष्णाने राधेचे रूप घेतले; ते इतके बेमालूम की, चंद्रावळ आणि तिचा नवरा या दोघांनाही संशय आला नाही. कृष्णाने अशा कपटाने चंद्रावळीला गोत्यांत आणिले. या लावणीत चंद्रावळीचे वर्णन केले आहे त्यावरून अप्रतिम स्त्रीलावण्याची त्या वेळची कल्पना काय होती ते समजून येते. त्यांतील कित्येक कल्पना इतरत्र आढळत नाहीत. ‘अप्रतिम चंद्रावळ पाहून भुलले वनमाळी । तिचा नेम असा की, सूर्य टळेल एक वेळी । परि ती सत्कर्माशी नडळे; कुकर्मा वेगळी ॥’ ‘अंगी वीर्य जसे कुपीतिल जळ निर्मळ । गोरी भुरगी गालावरती हिरवा तीळ । मंजूळ शब्द जशि टाहो करिती कोयाळ । कंठांतून पिक दिसे अशी वेल्हाळ ।’ हे कंठांत पिक दिसण्याचे वर्णन बाजीरावाच्या मस्तानीपासून सुरू झाले; परंतु चंद्रावळीच्या नाजुकपणाचे ‘भर सव्वाशेर वजन चंद्रावळ । नार फारच हलकी जसे तुंबिनी फळ ॥’ हे वर्णन आजकालच्या अभिहचीस कितपत मानवेल याची शंका आहे. ‘तुंबिनी फळ’ या शब्दाने भोपळ्यासारखा फोफसेपणा व वजनांत हलकेपणा दिसून येतो.

कृष्णाने राधेचे रूप घेतले त्यांत दागिन्यांचे वर्णन आहे. कानांत बत्तीस प्रकारच्या बाळ्या घातल्या त्यांची नावे दिली आहेत. हीं नावे ऐकून परश-

राम कवीने चढाओढीने 'माझी अर्ज विनंती पतिराया आज ऐका; नग आज घडवा।' अशी लावणी रचून तेहर्तास बाळ्यांचीं नांवे सांगितली आणि एका बाळीने अनंतफंदीवर त्याच्या समक्ष मात केली अशी आख्यायिका आहे. परंतु परशरामाची ती लावणी उपलब्ध नाही. दागिन्यांची हौस धरणाऱ्या स्त्रियांनी या फंदी विरचित लावणीच्या दुसऱ्या चौकांतील किती नग आज फॅशनबाहेर गेले आहेत ते पाहण्यासारखे आहे. हे दागिने अंगावर चढविण्याच्या भरांत स्त्रीतारुण्याची खूण उरोज त्याची उणीव भरून काढण्यास कृष्ण विसरला. हे व्यंग चंद्रावळीच्या ध्यानांत येऊन ती म्हणाली, 'तुझी पुरुषाची आकृती दिसती जाण।' त्यावर अशा पतिव्रता बहिणीला कृतक राधेने 'सोंगाची संपादणी' करण्यासाठी दिलेले उत्तर मोठे विलक्षण वाटते. 'पुसूं नको ग सख्ये माझे दुःख मी जाणें। भाल्याची जखम काय होते तुला सांगून। एके दिवशीं सत्यभामा मनमोहन। दोघे निजले ग मजला खोलीमध्ये कोडून। त्या काळजीनें हा जीव गेला कर्पून।' हे उत्तर आणि त्याचप्रमाणे आंधोळ करावी लागल्यास कपडे उतरल्यामुळे आपले बिंग बाहेर फुटेल, ते टाळण्यासाठी 'मी न्हाईना बाई खुण केली वेणिला त्यानं। श्रीकृष्णाची कदर फार दारुण।' ही सांगितलेली सबब, यांवरून श्रीकृष्ण राधेचा नवरा नव्हता या गोष्टीचा कबीला विसर पडलेला असावा, असे वाटते. तसेच राधेचा नवरा व सर्व आप्त यांनीं तिला स्वैर वर्तनाची मुभा दिली असावी असे दिसते. चंद्रावळ स्वतः पतिव्रता असतां राधेला आपल्या बदफैली वर्तनाचे वर्णन तिच्यापुढे करण्यास कांहीं वाटूं नये, आणि तिनेंही तें स्वस्थपणें ऐकून घ्यावे, या गोष्टी तत्कालीन नीतिभ्रष्टतेच्या द्योतक असतील काय? अशा निर्दाविलेल्या मनाच्या पतिव्रतेला भोजनोत्तर 'पति चंद्रावळिचा म्हणे। तुम्ही दोघी बहिणी निजा महालिं जाऊन। आज आम्ही एकटे निजूं बाहेर जाऊन।' असा प्रसंग आला व वंषधारी कृष्णाने तिला शेवटी फशी पाडले. राधेच्या भाषणासारखे अस्वाभाविक वर्णन रामजोशी किंवा होनाजी यांच्या लावण्यांत मिळणार नाही. सगनच्या किंवा परशरामाच्या लावणींतही क्वचितच आढळते. प्रभाकराने मात्र यापेक्षाही अप्रयोजकपणा कित्येक ठिकाणी केला आहे.

फंदी अनंताची कविता । सवाई सोटा रे सोटा ।

हें अनंतफंदीनें केलेलें स्वतःच्या कवितेचें वर्णन अगदीं यथार्थ आहे. अनंत-फंदीच्या काव्यांत रामजोशाची खुमारी नाही; होनाजीची सहजरम्यता नाही; सगनचा दिलखुलास रंगेलपणा नाही; परशुरामाची साधेपणाची मोहकता नाही; प्रभाकराची उठावदार वर्णनशैली नाही ! त्याच्या काव्याचा विशेष म्हणजे त्यांतील तडफ ! अनंतफंदी शब्दासाठीं अडणार नाही, उपमेसाठीं खोळंबणार नाही, कीं तालसूर अथवा चाल यासाठीं नडणार नाही ! त्याच्या प्रसिद्ध काव्यांत ज्यांना गणमात्रांचीं बंधनें फारशीं नडवीत नाहीत अशा फटके-कटावांचा भरणा जास्त आहे. त्याला जें काहीं सांगावयाचें असेल तें तो सडेतोड निर्भीडपणें सांगतो. ज्याची स्तुति केली त्याचीच खरड काढण्याची वेळ आली तरी फंदीबुवा विनदिकृत तयार असतात, हें मार्गें पाहिलेंच आहे. ' लंडे गुंडे हिरसे तडू यांची संगत धरूं नको । ' या त्याच्या सुप्रसिद्ध फट-क्याप्रमाणें ' असल्यावर भीक मागूं नको । नसल्यावर सांगणें कशाला ? गांव तुझा, मिड धरूं नको । ' असें स्पष्ट सांगणारा तत्त्ववेत्तादेखील क्वचितच आढळेल. त्याच्या भाषेत चमत्कृतिजनक नावीन्य किंवा शाहीरी शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे ' नवतीची बहर ' आहे. पायघोळ पैठणीचें वर्णन करा-वयाचें असल्यास "दोमजला पैठणचें पातळ, लफाका घे टांचेची खबर!" असें तो सांगतो. ' पायीं जोडवीं खणाणी । जसे घोड्याचे नाल वाजती, अवाज कानी दणाणी । ' अशी उपमा तो बेशक देतो. त्याच्या शृंगारपर लावण्या थोड्याच प्रसिद्ध आहेत; परंतु आहेत त्यांत किळसवाणा अश्लील-पणा नाही, तसा आडपडदाही ठेवलेला नाही. नायिका कुलीन असली तर त्याचा नायक तिला सांगेल, ' धन्य तुझें लावण्य प्रीतीचे बाण जैसे सणाणी । खरें सांगशील कधीं तूत होईल गे आमचे मनांनीं ? ॥ × × × । फार चांगली तूं जर माहित कळलिस काना कोनाला । तर तुला भलताच उडविल; चुना न लागेल पानाला । कैक विलासी अहोरात्रीं टपले देही दानाला । टवकारून तुजकडेच पाहतिल कळा लागतिल मानाला । × × × । तूं थोराची लेक तुला आम्ही काय देयाचें दीनांनीं ? ॥ दोनी हस्तक तिसरें मस्तक

जसे तुझ्या घरचे चाकर । इतकें मनामधिं समजून उमजून घाल आम्हा-
वरती पाखर ॥ ’ ती पण्यांगना असेल तर ‘ बोल गडयाशीं नरम; नको होऊं
गरम पोकळ भरम कशाला ? ज्वानी जाईल सरून । भर गेल्यावर पोर होइल
मग रंग येइना असा फिरून ॥ × × × । अंगामधिं भर नवतिचा जोर । तुला
नेइल वाटेचा चोर । पंचविशी वर झुकली म्हणजे बैस माळ हातीं धरून ॥’
हा रोखटोक सवाल ठेवलेला ! अनंतफंदीचें शृंगारवर्णन म्हणजे ‘ जणुं कांहीं
पतंग गोते खात, इष्कामधीं चूर चालला नदी भरून । लांगे लुंगे इष्के लुच्चे
यांच्या छातीवरून ॥’

✓ त्याचीं उपदेशपर कवनें अशींच तडफदार व निर्भीड आहेत. ‘ लंडे,
गुंडे हिरसे तडू ’ हा कटाव म्हणजे व्यवहारज्ञानाच्या उपदेशाचा एक संच
आहे. ‘ स्नेह्यासाठीं पदरमोड कर, परंतु जामिन राहूं नको ! ’ ‘ बरी खुशामत
शहाण्याची ही मूर्खांची ती मैत्री नको । ’ ‘ हिमायतीच्या बळें गरिब गुरिबाला
तूं गुरकावूं नको । दो दिवसांची जाइल सत्ता अपेश माथा घेऊं नको ॥’
इत्यादि व्यावहारिक उपदेशामुळें हा फटका संसारी माणसाच्या वर्तनक्रमाचा
आदर्श होण्यास लायक आहे. ‘ नरदेहामधिं येउनि नर हो साधन ऐसें करा ।
जेणें भवसागर तरुनि सुखें व्हावें पैलतिरा ॥ संसारार्णवीं भिजा, गडयांनीं,
संसारार्णवीं भिजा । परंतु परमार्थसाधनातें साधा, यांतच मजा ! ॥’ हा
फटका म्हणजे ‘ आधीं प्रपंच करावा नेटका । मग लागावें परमार्थविवेका ॥’
या रामदासवचनावर व्याख्यान आहे.

पंचतंत्रांतील त्रिस्तनी कन्येच्या गोष्टीवर अनंतफंदीची लावणी आहे.
साध्या देसूरी मराठी भाषेचा ही लावणी एक उत्कृष्ट नमुना आहे.

‘ एका राजाला कन्या झाली × × × । ती बाईल आंधळ्याची, तिथं लाग
लाविला कुबडयानं । × × × । तिला एका कुबडयानं फितवलं, रोज घरामधिं
आणी त्याला । कवाड वाजतां आंधळा म्हणे घरामधिं कोण आला । × × × ।
एके दिवशीं कुबडा बोले × × × । कोण येतो म्हून उगाच आंधळा
सारा वेळ लावतो कथा । हा मरतो म्हणजे बरं गडे होतं × × × । कुब-

डयानं एक स^१ मारून बाहेरून आणला ताथा । × × × ॥ तेव्हां तो सर्प चिरूनशें तवली ठेवली चुलीवर । आंधळ्याला शिजवाया बसविलें, ××× । गतका आला तवलिला तेव्हां तो पाहे कानाच्या सुमार । जहराचा कडका जो बसला आंधळ्याच्या डोळ्यावर । जहराच्या कडक्यानं डोळ्यांच्या टिकाच गेल्या उडून । पहा उलटयाचं सुलटं झालं, त्याला रक्षिता भगवान ॥ ’

माधवग्रंथांत वर्णन केलेल्या दुष्काळ व पेंढारावर सहा लावण्या प्रसिद्ध आहेत. वर्णन बहुतेक माधवग्रंथाप्रमाणेच आहे. या सहा लावण्या मिळून एक लावणी होईल हा रा. यशवंतराव केळकरांचा तर्क चुकीचा दिसतो. प्रत्येक लावणीच्या शेवटास कवीने आपलें नांव घालून शिरस्त्याप्रमाणें अटक केली आहे; त्यावरून प्रत्येक लावणी निराळी दिसते. साधारण सारख्या मजकुराच्या पहिल्या तीन लावण्यांच्या तपशिलांत कांहीं फरक आहे. माधवग्रंथांतील ज्योतिष्याचें भविष्य आहे, त्यावरून तो मजकूर लिहिल्या वेळीं फक्त प्रजेचे हाल झाले होते, राज्यक्रांति झाली नव्हती हें उघड होतें. परंतु ‘दुनयेला तिळमात्र उपद्रव काडी नसावा । उलटा सुलटा आया जमाना आतां कधी चक बसावा ॥’ या चौथ्या लावणींत जोशाच्या भाकितांत राज्यक्रांतीचें भविष्य आहे. ‘मार्ने जाणें जोशी सांगत होते राजीक (अराजक) होईल । रक्ताचे पूर वाहतील, नवी मुद्रा उभी राहील । कुणी कुणाचें नोहे अति एकंकार होईल । येतील टोपीवाले; अशी कांहीं दिवस झुळुक वाहील ॥’ परंतु कंपनी सरकारचें राज्य जाऊन पुनः लवकरच स्वराज्य होईल अशी आशा प्रदर्शित करणारे उल्लेख त्या वेळच्या शाहिरी काव्यांत बरेच आढळतात. याच लावणींत जो बाजीरावाचा ~~अध्यक्ष~~ केला आहे व ज्यावरून माधवग्रंथाचा सहावा अध्याय बाजीरावाचें व कवीचें बिनसल्यावर १८०४-५ च्या दुष्काळाच्या सुमारास लिहिला गेला असा रा. यशवंतरावांचा तर्क धांवतो, तो उल्लेख असा: ‘झाले बाजीराव धणी आतां पृथ्वीला आनंद असावा । जुने मुत्सद्दी घरीं बसविले, दोन दिवस घ्या विसावा । लई शिण झाला ॥’ परंतु वरील ‘नवी मुद्रा उभी रहाण्याच्या’ व टोपीवाले येण्याच्या उल्लेखांवरून ही लावणी १८१८ इसवीनंतरची आहे हें उघड होतें.

परंतु माधवग्रंथांत रावबाजीला दोषमुक्त ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यावरून तो ग्रंथ रावबाजीच्या कारकीर्दीत लिहिला.

पांचव्या लावणींत रामजोशाप्रमाणे 'मुलगा बापाचें ऐकेना; सुन सासूसास-
च्यांना मानीना; अनाचार सुरू झाला' वगैरे वर्णन आहे. सहावीत निसर्गानें
देखील धर्म सोडल्याचें वर्णन आहे, 'पाऊस म्हणतो कमेंना । धरित्रीनें पीक
टाकिलें अंतपारी दिसेना ॥ × × × । वाण्याची घाण केली मारवाड्यांनीं ।
गुरवांचें संधान बुडविलें महार वाजंत्र्यांनीं । ××× । सवा हात खचली धरणी ।
पाऊस अंतरीं शहाणा, मग तो जाऊन बैसला कोंकणीं । ××× । लेक म्हणे
बापाला, म्हातारा झाला याची शुद्ध गेली । सुन सासुची मर्जी ठेविना, फिरून
बोलूं ती लागली । शिष्य झाले मस्त, गुरूची विद्या गुरूवर फिरली । गोरसाला
कोणी पुसेना, दारू महाग विकूं लागली । पतिव्रता ही उपाशीं मरती, तिला
मिळेना सांवली । चंचल नार बांधीत असे नवें घर एक दरसालीं । ब्राह्मण
जोशी लटके यांचा ठोका येईना ॥' मात्र 'भोंपळ्यामधीं सत्व राहिलें तो
पाण्यामध्यें बुडेना ॥ '

✓ अनंतफंदीला हिंदी भाषा चांगली येत असे. नाना फडणिसांचा पोवाडा
व कित्येक लावण्या हिंदीत आहेत. 'बारा बरसका पट्टा देखो' ही लावणी
शृंगारिक असून त्यांत गुर्जर तरुणीचें वर्णन आहे. "दोनों भवई जैशी
कमान मुलतानी ।" "छान छबेली आजब रंगेली, मुखमें चाबे पानविडा ।"
अशा वर्णनावरून अनंतफंदीच्या मराठी काव्यांतील गुण हिंदीतही उतरल्याची
साक्ष पडते.

✓ भेदक टीकेचें शस्त्र अनंतफंदी फार कुशलतेनें चालवितो. 'चकाकतें तें
सर्व सोनें नसतें' ही वस्तुस्थिति अनेक दाखले देऊन 'हे मूर्खा! खून तर्का
पर्का पुरुष आपला नसे !' या लावणींत दाखविली आहे. 'म्यां म्हटलें
हा चक रुपया दिसतो माल खरा । वाजून जों पहातों तों आत तांब्याचा
भुरभुरा । म्यां म्हटलें हा सुरेख उमदा आंगठीवरला हिरा । बसतां घण
मस्तकीं भोगितां कस्त झाला चुरा ॥ म्यां म्हटलें कोणी आहे मिजाशी फार
नाजुक दिसे ! हस्तचरण सनकड्या काया क्षयरोगें जिंकली असे । × × × ।

म्यां म्हटलें हा शिकारी मारिल व्याघ्र टाकितो उगा । परिणामीं समजला कुलुंगा म्हणून बसला डगा ॥ × × × । म्यां म्हटलें हा घोडा झुरा किंमतीचा दिसतो । न्याहळून पुर्तेपणीं पाहतो तों गर्दभ दिसतो । म्यां म्हटलें हा राघू पिंजऱ्यामाजी डोकावतो । जवळ जाउन पहातो तों कावळा अदा दावितो । ' जयाला अनुलक्षून हें कवन केलें असेल त्याला ' फंदी आनंदाचे छंद, जिव्हारीं शस्त्र भोस्कीतसे । ' असें वाटल्यावांचून राहिलें असेल काय ?

अनंतफंदीचा मुलगा सवाईफंदी किंवा फंदीमूल हा व्यंगोक्तीपर टीका करण्यांत बापापेक्षां कांकणभर जास्त कुशल आहे. ' उटया केशरी, टिळा कस्तुरी, कमालखानी हारगजरे । गहेनाजी बहेनाजी अक्षय जवळ पालखिच्या हुजरे । जुनीं माणसें तीं कणसाला महाग, गैर त्यांची बूज रे । चार चटारी भटारी हलके जाणुनि घे अलबत मुजरे । सुंदर छी दुसऱ्याची तिसरा दे बैल गुतुन अवता । शाल्योदन भिष्टान्न भोगता सवाशेर ज्याचा सवता । चौविस वर्षे चैन भोगिली राज्यक्रांति जाणुन नव्हता ॥ ' असें बाजीरावाचें वर्णन करून तो म्हणतो, ' जो नीच कमी, लइशी गुमी, कुटुंबदाखल नजराणा । ××× । सर्वोची रग जिरली म्हणुनी तळि भरली आला दीप मालवता । फंदीमूल म्हणे विरस ! कां गादि पुण्याची घालवता ॥ "

मुख, आडदांड नवरा व सुलक्षणी छी यांचें वर्णन एका लावणींत आलें आहे, ती बहुधा सवाईफंदीची असावी असें भाषवरून दिसतें. ' पति तर केवळ शुद्ध दांडगे घागरगडचे हंस जसे । पाणी वाहतो खटी पडल्या खांदा कावड डुलतसे ॥ चवलापुरती करी मजूरी कंवर बांधुनि हजिर असे । अक्षर-शत्रू ! 'ओनामासी' हें तर ठाउक स्वप्नि नसे । तंबाखूचा मोठा चाळा नाहिं मुखावर तेजकळा । दोटक्यांनीं भले दांड पाझर येइना खडकाला । परि निवळ फतर ॥ ' हें नवऱ्याचें वर्णन व बायको ' तूं तर केवळ देवाघरची मुखरणिमध्ये श्रेष्ठपणीं । नाजुक साजुक कळी प्रफुल्लित पतळ पुतळी ठेंगणी । राजस गोंडस स्वहस्तकमळीं गौरवर्ण तनु देखणी । विशाळ डोळे बुवूळ कुळकुळित नाहिं कुठें तिळतुल्य उणी । शांत प्रकृत हास्यमुखी सुंदराकृती

‘हो सदा सुखी । रंभा पाहुनि लज्जित होउनि तव गुणश्रवणीं पडति गळां ॥’
अशी आहे.

अनंतफंदीवर त्याचा समकालीन शाहीर होनाजी यानें लावणी केली आहे. त्यांत त्याच्या काव्याचें व वेषाचेंही वर्णन केलें आहे. ‘फंदी अनंत कवनांचा सागर । अर्जिकय ज्याचा हातखंडा ॥ चमत्कार चहुंकडे चालतो । सृष्टीवर ज्याचा झेंडा ॥ × × × । वाचावंत संपत्ती सारखी । बहुतांचे तनमन हारकी ॥ लांगेलुगे कवि भेदरले । अवघ्यांवर त्याची गुर्की ॥ समोर गातां कोणि टिकेना । मनामधीं बसली कर्की ॥ × × × । फंदी आनंदी वरदी छंदी । ब्राह्मण त्यावर गुरुकृपा ॥ सरस्वती जिह्वाघ्रीं अक्षयीं । भंग नसे ज्याच्या हरपा ॥ कवन बहुत उदरामधिं भरलें । फणस जसा मोठा कापा ॥ मोठ मोठ्या राज्यांमधिं मशहूर । जगजाहिर चारी तर्फां ॥ **आकट विकट कवनांच्या चाली ।** नित्य नव्या आक्षयीं थापा ॥ **विद्या अभिमान नाहीं जयाला ।** असा कवि कैचा धुंडा ? ॥ पुढें मागें ऐसा नसे दुसरा । मृत्युलोकिंचा रहवाशी ॥ पहा रत्न पंधरावें, माता । धन्य जन्मली हो त्याशीं ॥ होनाजीला देखील पेशव्याच्या दरबारीं किफायत होती. तेथील या वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध हरदासी शाहिराचें इतकें मुक्तकंठानें गौरवपूर्ण वर्णन करण्यांत होनाजीचा असूयारहित, दिलदार मनाचा मोठेपणा दिसून येतो. ‘नविन तन्हा नारळी डोयीला पदर पागोट्याची फिकीं ॥ भाळीं त्रिपुंडू टिळा केशरी । कस्तुरीचा वरती छपा ॥’ अशा थाटांत स्वकृत लावण्या कटाव आणि फटके म्हणत फंदीबुवा कीर्तन करूं लागले म्हणजे ‘मुख्य मुख्य खासे खासे’ कसे ‘कीर्तनरंगीं झडा घालिती,’ याचें होनाजी बाळानें केलेलें वर्णन इतकें सुरस आहे कीं, होनाजी असतां अनंतफंदीच्या नंतर ‘पुढें मागें ऐसा नसे दुसरा,’ अशी भीति बाळगण्याचें पेशवे दरबाराला कारण राहूं नये ! ज्यानें आपल्याच एका व्यवसायबंधूचा आपल्याच खुषीनें असा गौरव केला, चुरस करण्याची हांव धरली नाहीं, त्या होनाजीच्या कवितेचें वर्णन यापुढें देऊं.

होनाजी बाळा

दुमदार कुणाची छान, नवती भरज्वान पुसा रे आली कुटून ?
स्वरुपाचे तुटती तारे; कडाकड विजवा पडतिल तुटून !

—परशुराम.

होनाजी बाळा हा जातीचा गवळी; त्याचें उपनाव शेलारखाने. त्याच्या बापाचें नांव सयाजी; होनाजीच्या कुळांत कवित्वशक्ति पिढीजाद होती. त्याचा आज्ञा शांताप्पा ऊर्फ साताप्पा हा उत्कृष्ट शाहीर होता. ‘ आवरीं आवरीं या श्रीरंगा । यशोदे मे माय ॥ ’ ही त्याची एक लावणी होनाजीच्या संग्रहांत आलेली आहे. होनाजीचा वडील चुलता बाळा बहिरू याच्याह्या कांही उत्कृष्ट लावण्या शाळिग्रामांनीं त्या संग्रहांतच घेतल्या आहेत. ‘ आळीं प्रलयांगता तुझी ग बुध .नाहीं कामाची । आलीं धन्याचीं पत्रें आम्हाला जलद जाण्याचीं ॥ ’ ही त्यांतीलच एक लावणी आज लयास गेलेल्या लष्करी पेशाची आठवण करून देणारी आहे. होनाजीचा जन्मशक किंवा त्याचें शिक्षण यांची माहिती मिळत नाही. तथापि होनाजी, सगण आणि प्रभाकर यांचा पेशव्यांच्या व विशेषतः शेवटल्या बाजीच्या दरबारांत बोलबाला होता, याची प्रत्यंतरे त्यांच्या काव्यांत आढळतात. बाळा कारंजकर नांवाचा शिंपी जातीचा होनाजीचा फडांतील साथीदार होता. पेशव्यांच्या वाड्यांत ‘ होनाजी बाळा ’ असें त्याचें नांव जोडीनें उल्लेखिलें जाई; तेंच होनाजीनें आपल्या लावण्यांत जोडीनें घालून दिलें. अशाच रीतीनें त्याचा चुलता बाळा याच्या नांवास बहिरू रंगान्याचें नांव जोडलें गेलें. बाजीरावाच्या सांगण्यावरून होनाजीनें रागदारीच्या लावण्या रचण्याचा प्रघात पाडला, तो इतर शाहिरींनींही उचलला.

‘ धनःश्याम सुंदरा ! श्रीधरा ! अरुणोदय झाला ! ।

उठिं लौकरवनमाळी ! उदयाचळीं मित्र आला ! ॥

या एकाच लावणीनें देखील होनाजीचें नांव मराठी वाङ्मयांत अजरामर केलें असतें ! ही मूपाळीची लावणी मराठ्यांच्या प्रातःस्मरणांत ठाम झाली.

आहे. इतर शाहिरांनीं तिचें केलेलें अनुकरण कितपत उतरलें आहे तें पाहण्यापूर्वी या लावणींतील विशेष गोष्टी लक्षांत घेतल्या पाहिजेत.

✓ पहांटेच्या उजळत्या प्रकाशाचें क्रमवार वर्णन या लावणींत आलें आहे. तें वर्णन करून यशोदा झोंपलेल्या कृष्णाला उठविण्याचा प्रयत्न करते. “अरुणोदय झाला; उडाले चरावया पक्षी !” असें ती पहिले छूट अतिशयोक्तीनें सांगते. परंतु अद्याप पांखरांचा किलबिलाट सुरू झाला नसावा किंवा असला तरी त्याला कृष्ण दाद देत नाही. तेव्हां नुकतें झुंजुरकें दिसूं लागलें किंवा नाही तें पाहण्यासाठीं ‘उठुनि कावडी तीर्थपंथ लक्षी !’ इतकें यशोदा कबूल करते. नंतर कांही वेळानें गोपी संडासमार्जन करून कडेवर घागरी घेऊन यमुनेचें पाणी आणण्यास चालल्या; कमलें उघडून त्यांत अडकलेले भुंगे सुटूं पाहात आहेत; ‘पूर्वदिशे मुख धुतलें,’ तूं देखील तोंड धुवून न्याहारीस दही-भात भाकरकाला आहे तो खा ! अशी लालूच दाखविते. तरी कृष्णाची साखर झोंप उडत नाही. रात्रभर पेटत असलेल्या नंदादीपांच्या वाती सारून, गोपी गीतें गात घरधंदा करूं लागल्या; रांगोळी घालूं लागल्या; तुझे संवगडी दारांत येऊन तुला हांक मारताहेत; गाई हंबरताहेत; वांसरें पिण्यासाठीं वाट पाहताहेत ! तुझ्या रत्नमाला आणि मुक्ताहार (गुंजमाला व पुष्पहार असा योग्य पाठ नवनीतांत आहे) तयार आहेत ते गळ्यांत घाल ! चल, काळा कांबळा पांघरून काठी घेऊन त्यांना चारायला ने ! अद्याप उठत नाहीस ! अरे, या गोपी स्नानें करून अलंकार लेवून मंथन देखील करूं लागल्या ! वैष्णव, स्मार्त, शाक्त हे आपापल्या देवतांची पूजा करूं लागले; विद्यार्थी विद्याभ्यास करूं लागले; आतां हा तुझा आळशीपणा सर्वोंना समजेल. ‘पंचपंच उषःकालीं रविचक्र निघों आलें ! एवढा वेळ निजलास म्हणून हरी, समजेल नंदाळा !’ मग नंद तुला रागें भरेल, असा ती धाक घालते. पण कृष्ण यशोदेच्या अशा धमकीलाही भीक घालीना ! तेव्हां यशोदा अगदीं काकुळतीला येऊन मोठ्या ममतेनें सांगते कीं, दाही दिशांना उन्ह पडलें; हा बळराम तुझ्या सांगातीं गाई घेऊन वनांत जाण्यास तयार होऊन राहिला आहे; आतां तरी ‘गे माझे पादसे सांवळे ! ऊठ कृष्णाबाई !’ या

शेवटच्या ममतेच्या हाकेने खडबडून जागे झालेल्या कृष्णाचे प्रफुल्ल मुखकमल पाहून प्रेमाच्या भरात यशोदा शेवटी म्हणते, अरे, या सूर्याचा प्रकाश तो कसचा ! ' कोटि रवींहुनि तेज. आगळे तुझिया वदनाला ! '

✓ प्रभाकर आणि परशुराम यांनी या लावणीचे बहुतेक शब्दशः अनुकरण केले आहे. प्रत्येकाच्या लावणीतील समानार्थक उतारे पाहिल्यास होनाजीची सरसता सहज ध्यानांत येईल.

(१) होनाजी—घनःश्याम सुंदरा, श्रीधरा, अरुणोदय झाला, । उठि लवकरि वनमाळी उदयाचळीं भित्र आला ॥

प्रभाकर—उठ ऊठ झडकरि तरि गोविंदा मुरारी । अरुण उदय होऊं पाहे; सरली रात्र सारी ॥

परशुराम—उठ झाला प्रातःकाळ तुझे गोपाळ आले घननीळा ॥ पूर्व दिशे उदयला भानु आला उदयाचला ॥

(२) होनाजी—सायंकाळीं एके मेळीं द्विजगण अवघे वृक्षीं । अरुणोदय होतांच निघाले चरावया पक्षी ॥

प्रभाकर—शुकमयुरराजहंस फोडितात टाहो । कुरकुट चंडोल काग घेति फार लाहो । तितर लाग अगन गोंड शब्द महोत्साहो ।

परशुराम—प्राणिमात्र पशुपक्षी विश्रांत वृक्षीं आपापल्या स्थळीं । सकळ विहंगम काक पिंगळे किजबिजती एके वेळीं । रावे मयूर हंस साळ्या सुस्वर मुखकमळीं । सद्भावे तुज गाती ध्यानीं स्वमुखे नामावळी ॥

(३) होनाजी—काढिं धार क्षिरपात्र घेउनी धेनू हंबरती । लक्षिताति वासुरें हरि धेनुस्तनपानाला ॥

प्रभाकर—गाइ हंबरतात सोडिं वासरांसि द्वारीं ॥

परशुराम—क्षुधित वासरें सोडून, धार आणि काढून झडकरी ।

(४) होनाजी—अर्घ्यदान देउनियां द्विजगण देवार्चन करिती । नेमनिष्ठ वैष्णव ते विष्णुपूजा समर्पिती ॥ स्मार्त शिवार्चनसक्त शक्तितें शाक्तहि आराधिती । × × × । विद्यार्थी विद्याभ्यासास्तव सादर गुरुपायीं ॥ अध्यापन गुरु करिति शिष्यही अध्ययना उदयीं । याज्ञिकजन कुंडामधि आहुति टाकिताति पाहीं ॥

प्रभाकर—कुंडमंडपांत अभिहोत्रि होम देति। गाणपत्य शैव शाक्त देवळास येती। वीरवैष्णव सूर्यभक्त अर्ध्यनाम घेती। गुरु विद्यार्थ्यास वेद पढवितात चारी ॥

(५) **होनाजी**—पूर्वदिशे मुख धुतलें, होतसे नाश तिमिरा। पंचपंच उषःकालीं रविचक्र निघों आलें।

प्रभाकर—पूर्वदिशा शुभ्र होउन अति आरक्त झाली। करबुर गुरु गहन प्रभा केशवा निमाली। तिमिर खोल अलगत पहा अंबरी उडाली ॥

परशुराम—पूर्व दिशे उदयला भानू आला उदयाचला ॥

(६) **होनाजी**—द्वारिं उभे गोपाळ हांक मारुन तुजला बाहाती। × × × मुकुंदा दध्योदन भक्षीं। मुखप्रक्षाळण करीं अंगिकारिं भाकरकाला ॥

प्रभाकर—लोणी लाडू आज वनीं न्यावया स्विकारीं ॥

परशुराम—गोपवृंद उभे द्वारीं बाहाती मुखमार्जन तूं करीं। दधिदुग्ध नवनीत साय ही मुखीं भरीं। घृतमिश्रित शर्करा उभी मी घेउन आपल्या करी ॥

(७) **होनाजी**—घरोघरीं दीप अखंड त्यांच्या सरसावुनि वाती। गीत गाती सप्रेमें गोपी सदना येति जाती। प्रवर्तोनि गृहकामीं रंगावळी घालूं पहाती। × × ×। प्रातःस्नानें करुनि गोपिका अलंकारें नटती। कुंकुमादि चर्चुनी मंथनालागिं आरंभिती। प्रेमभरित अंतरांत वदनीं। नामावळि गाती ॥ × × ×। करुनि सडासंमार्जन गोपी कुंभ घेउनि कुक्षीं। यमनाजळास जाति मुकुंदा × × ×।

प्रभाकर—शयनिं पुरुष त्यजुनि स्त्रिया तरुण मुक्त होती। मुखमार्जन करुन फिरुन लेति कनक मोती। तेजहीन झळमतात सकल दीपज्योती। घुसळितात घुमघुम कुणी तक्र काळ काळा। वेणीफणी करुन कुणी सुशिल गोपबाळा। सारवून काढितात द्वारीं रंगमाळा। हरिगुण गात जाती यमुने-प्रत नारी ॥

परशुराम—मंथनास प्रारंभिति गोपी घरोघर त्या गोकुळीं। सडासंमार्जन करुन घाल्ति रंगमाला रांगोळी। कनकाचे घट शिरीं यमुनातिरी जाती आणूं जळा ॥

(८) होनाजी—अवमर्षणादि करुनि तापसी तपाचरणदक्षी । प्रभात-काळीं उठुनि कापडी तीर्थपंथ लक्षी ॥

प्रभाकर—फिरति वासुदेव जोगी जोगडे भिकारी ।

परशुराम—निद्रा सावरून जागृत होती । पंचाषट्कर्मादि ऋषियोगीतापसी जळीस्थळीं ॥

हे उतारे पाहिल्यास होनाजीचें पदलालित्य आणि प्रसादयुक्त रचना सहज लक्षांत येते. संस्कृत, परंतु यथोचित व अर्थपूर्ण शब्दांचा भरणा दिसून येतो. रा. यशवंतराव केळकरांनीं संस्कृतप्रचुरतेचा रामबोशांवर केलेला आरोप होनाजीवर केला असता तर चालला असता. असो. प्रथम वरील आठ उताऱ्यांची तुलना करूं.

१—प्रभाकराचा अरुण—उदय हा समास संधिनियमांस सोडून व्याकरण-दुष्ट आहे. अरुणउदय झाला हें सांगितल्यावर ‘सरली रात्र सारी’ हें सांगण्यांत स्वारस्य नाही.

परशुरामानें बहुतेक होनाजीचे शब्द घेतले आहेत. पण भानू पूर्वदिशे उदयला म्हटल्यावर उदयाचळिं आला हें पुन्हा सांगितल्यानें विनाकारण द्विरुक्ति होते. होनाजी म्हणतो की, अरुणाचा उदय झाला; हा सूर्याचा सारथी दिसू लागला; त्याअर्थी सूर्य उदयाचलावर येऊन ठेपला आहे. यांत अरुण व सूर्य यांचें निरनिराळें वर्णन असल्यामुळे द्विरुक्ति नाही.

२—सायंकाळीं वृक्षांवर आलेले पक्षी आतां चरावयास निघाले हें होनाजीचें सामान्य वर्णन आहे. यशोदेनें असें सामान्य वर्णन करणें जसे साहजिक आहे तसे प्रभाकर व परशुराम यांच्याप्रमाणें पक्ष्यांच्या नांवनिशी-वार सांगणें संभवनीय नाही. शुक आणि राजहंस ‘टाहो’ फोडतात हें पक्ष्यांच्या मंजुळ गायनाचें प्रभाकरानें केलेलें विकृत वर्णन अगदीं अयोग्य आहे. त्याचे कुक्कुट चंडोल कसला लाहो घेतात तें समजत नाही. परशुरामानें पक्ष्यांच्या मुखावर कमळाचें रूपक करून पुनः तें कमळ सुस्वर ठरविलें आहे. त्याचे पक्षी सद्भावानें कृष्णाची नामावळी गातात हें त्याच्या संतपणालाच

उचित आहे; कवित्वाला नाही. त्याची यशोदा, कृष्ण हा देव आहे हे विसरून, होनाजीच्या यशोदेसारखी मातृवात्सल्याने प्रेमनिर्भर झालेली नाही.

३—होनाजीचे वर्णन पदलालित्य आणि अर्थसूचकता यांनी श्रेष्ठ आहे. सकाळच्या वेळी वासरांस पाजण्यासाठी गाईनीं हंबरावे आणि वासरांनी स्तनपानासाठी अधीर व्हावे, या दोन्ही गोष्टी त्याने सुचविल्या आहेत. इतरांच्या वर्णनांत एक एक गोष्टच प्रामुख्याने आहे.

४—होनाजी प्रत्येक तपशील चातुर्याने देऊन त्याचे शब्दचित्र काढतो. प्रभाकर एकदाचे कसे तरी सांगून टाकतो. 'कुंडांत आहुति टाकणे,' व 'कुंडमंडपांत होम देणे' या शब्दरचनेतील फरक पाहता होनाजीची शब्द-योजना समर्पक दिसते, तशी प्रभाकराची नाही.

५—प्रभाकराचे पूर्वदिशा शुभ्र होऊन आरक्त झाली हे वर्णन बरोबर नाही. तांबडे फुटण्यापूर्वी जो थोडासा उजळा पूर्वेला येतो तो शुभ्रपणा नसतो. दुसऱ्या चरणाचा अर्थ लागत नाही. अंधार अलगत आकाशांत उडाला हे वर्णन देखील मनोहर नाही. आकाशांत उडाला म्हणजे नाहीसा झाला असा अर्थ ओढूनताणून घ्यावा लागतो. आकाशांत उडालेला पदार्थ कोठे तरी दिसला पाहिजे.

६—होनाजीचे दध्योदन भाकर काला हे खाद्य गोपालांना जसे योग्य, तसे प्रभाकराचे लोणीलाडू कॅबिनेशन योग्य दिसत नाही. परशुरामाने सगळा दुधाचा व तज्जन्य पंचामृताचा मारा केला आहे. गुराख्याच्या क्षुधा-शमनार्थ धान्यमय अन्न व त्यांतील विटॅमिन्सचा पुरवठा मुळीच नाही.

७—होनाजीचे वर्णन स्वभावोक्तीने सहजरम्य आहे. कृष्णाच्या लीला जरी प्रौढ पुरुषाला लाजविणाऱ्या होत्या, तरी त्याची आई त्याच्या वयाच्या मुलाजवळ प्रभाकराच्या पद्धित्या चरणांतले वर्णन करील हे संभवत नाही. 'तेजहीन झळमतात सकल दीपज्योती' हा प्रभाकराचा चरण मात्र होनाजीच्या वर्णनाशीं स्पर्धा करू शकतो. बाकी यथातथाच ! 'हरिगुण गात जाती यमुनेप्रत गोपी !' हे हरीलाच सांगण्यांत स्वारस्य कोणते ? द्वितीय पुरुषाऐवजी तृतीय पुरुषी कृष्णासंबंधी उल्लेख केल्यामुळे, कांहीसा रसभंग

होतो. परशुरामानें होनाजीचेच शब्द व वर्णन घेतलें आहे. 'हरिगुण' या प्रभाकराच्या शब्दांवर जो आक्षेप येतो तोच 'त्या गोकुळी' या शब्दांवर येतो. यशोदा गोकुळांतच कृष्णाला सांगत आहे, याचा कवीला विसर पडलेला दिसतो.

८—प्रभाकरानें वर्णिल्याप्रमाणें वासुदेव, जोगडे, व भिकारी स्वराज्यांत देखील इतक्या पहांटेस भिक्षा मागण्यास फिरत असतील असें वाटत नाहीं.

वरील तपशिलाशिवाय होनाजीची भूपाळी कित्येक इतर बाबतींतही प्रभाकर व परशुराम यांहून सरस आहे. होनाजीच्या लावणींत 'ममात्मजा' अशी कृष्णाला संबोधून यशोदेनें हांक मारली आहे; त्यावरून ही लावणी यशोदेच्या मुखीं घातली आहे हें जसें स्पष्ट होतें, तसेंच परशुरामानें 'निजजननीचे बोल प्रेमसुखें डोल आले अंतरीं' या चरणांवरून दिसून येतें. प्रभाकरानें तर 'उग्रसेनकुमारिगृहीं जन्म घेतलासी । व्हावें सौख्य म्हणुनि सदर्नि माझे पातलासी । लहान काम तुजकडून करवितें मी कैसी । विश्वंभर विश्वरहित सत्य सूनूधारी ॥' असें एक संबंध कडवें घालून ही लावणी यशोदेच्या तोंडची आहे याची शंका घेण्यास जागा ठेवली नाही. परंतु त्या कडव्यामुळे कृष्ण हा आपला मुलगा नाही, अशी तिची भावना दिसते व मातृवात्सल्यास उणेपणा येतो.

होनाजीच्या लावणीचा विशेष गुण हा कीं, कृष्ण आपला मुलगा आहे; गुरें राखण्याचें त्याचें काम आहे; या यशोदेच्या भावनेला विसंगत वर्णन त्याच्या लावणींत नाही. नाही म्हणावयास 'ममात्मजा' या संबोधनाबरोबर 'हृषिकेशि, जगत्पाळा' अशीं नांवें आलीं आहेत व शेवटाच्या सुमारास 'शकटांतक' या गोकुलोचित नांवाबरोबर 'मुनिजनमानसहंसा, श्रीमनःकमलभृंगा, मुरहर, पंकजपाणी, पद्मनाभ' अशीं संबोधनें आहेत; परंतु तीं अशा ठिकाणीं योजिलीं आहेत कीं, त्यांना तेथें महत्त्व येत नाही. तीं संबोधनें वगळतां ही लावणी गोकुळांतल्या कृष्णाला उद्देशून असण्यास विसंगत असा शब्द होनाजीच्या लावणींत मिळणार नाही. तसेंच होनाजीच्या लावणींत प्रभातवर्णनास अनुकूल नसलेले वाक्य किंवा शब्दही मिळणार

नाहीं. प्रभाकराच्या लावणीचीं पहिलीं दोन कडवीं आणि सातवें व आठवें कडवें यांत प्रभातवर्णनास पोषक भाग अगदीं थोडा असून बहुतेक निरर्थक आहे. तीं कडवीं अशीं:—‘सगुण ब्रह्म सांवळ्या रे आदिकलारूपा । निर्विकार निष्कलक सर्वसारकूपा । चिद्विलासखेलका रे तीन लोकभूपा । काढ पदर पद्मनाभ दैत्यदानवारी ॥ २ ॥ वदनचंद्र पहावयास थोर थोर रामा । भक्तराज तिष्ठतात विष्णुपूर्णकामा । विविध तापकंदना रे रमारंगधामा । जागृति काय घडलि सांग पीतवसनधारी ॥ ३ ॥ जाइजुई बहरभरित शेवंती चमेली । प्रफुल्लित सुमनें दिसे सर्वही सफेली । दर्शनास तुळस तुझ्या मुकुंदा भुकेली । वाढ वेळ पहुडलास कांरे पूतनारी ॥ ८ ॥ पारिजात बकुल घोंसदार सोनचाफे । शोभिवंत शोभतात सघन पाच वाफे । केतकी गुलाब गेंद जणुं कुरंग नाभे । परोपरी मकरंद वरुन वायु तो झुगारी ॥ ९ ॥’ भूपाळीनें कृष्णाला जागें करण्याच्या प्रभातवर्णनांत आठ व नऊ या कडव्यांतील फुलझाडांच्या यादीची समर्पकता कळणें कठीण आहे. त्यांतील कित्येक सायंकाळीं फुलणारीं आहेत.

तसेंच ‘मुकुटमणी यादवांत’ हें विशेषण गोकुळांतल्या कृष्णाला लावतां येण्यासारखें नाहीं.

परशुरामानें आपल्या लावणीच्या तिसऱ्या व चौथ्या चौकांत यादून कमाल केली आहे. गाई राखण्यास कृष्ण निघाला तेव्हां व्रजांगनांनीं त्याला पंचारत्या ओवाळल्या; ‘छत्रचामरें ढाळिति हरीवर जाती वनांतरी.’ पुढे वनांत गेल्यावरही गुरें न राखतां कृष्ण वनक्रीडाच करतो. परतून घरीं येतांना पुनः पंचारत्या व गुढया पताका ! आणि हें सर्व या प्रभातवर्णनाच्या लावणींत !! कारण ‘उठ झाला प्रातःकाळ’ हें पालुपद आहेच !

बाजीरावावरील लावण्या व पोवाडे

मायबापाचा लौकिक राहील असें कांहीं साधन करा ॥ —सगन

मराठी राज्यांत भांडणाचा कलि शिरला, त्यापूर्वीच मद्रास आणि बंगाल व्यापून, महाराष्ट्र हस्तगत करण्यास टपलेल्या इंग्रजांचे पाय मुंबई बेटावर

पक्के रोंवले होते. ज्यांनीं अखिल भरतखंड पचवून ठेकर दिला, त्यांच्या पकडीतून महाराष्ट्र सुटणें कठीण होतें.

बाजीरावानें मराठी राज्य घालविलें, परंतु होनाजी बाळा, प्रभाकर किंवा सगनभाऊ यांना बाजीरावाचा आश्रय होता. आपले रंगढंग त्यांना पाहण्यास मिळावे व त्यांनीं त्यावर लावण्या कराव्या अशी देखील व्यवस्था त्यानें करून दिलेली दिसते. त्यामुळें शाहीरांनीं त्याची वाखाणणी 'केल्यास नवल वाटावयास नको. बाजीरावाच्या रूपगुणांचें व त्याच्या विलासांचें वर्णन होनाजीनें कित्येक लावण्यांत केले आहे.

‘ जसा आकाशीं चंद्र तसा राजेंद्र पाहिला दृष्टी । सखे असें वाटतें सखा कवळून मारावी मिठी ॥ ’ अशी सुरवात करून होनाजी त्याच्या स्वरूपाचें वर्णन करितो, ‘ पगडी कंगणीदार, आंगावर ज्वाहीर, छबेला गडी । करून सज्ज पोषाख घेतली हातीं वेताची छडी । मुक्तुरा शिरपेंच, कानीं चौकडा, सुरत फांकडी । गळां पाचूचे हार सदोदित एकाहुन एक कडी । हातीं हिऱ्याच्या अंगठ्या पेट्या पाहून पडलें झडी । × × × ॥ काय सांगूं तारिफी जसा कोणा इंद्र बैसला सभे । वीरासन घालून भंवते देशोदेशिंचे सुभे । चवरी रुमाल हुद्देदारी हातीं घेऊन विलासिक डबे । सेवकजन सेवेशी तिष्ठत रात्रंदिवस ते उभे । ऐश्वर्याची जात साजणी न वर्णवे या जिभे । × × × । केवळ मन्मथ पुतळा, आगे साजणी । सर्वोत रूप आगळा, आगे साजणी । भाळीं कस्तुरि टिळा, गंध केसरी सर्वोणीं उटी ॥ ’ हें रूप व वैभव पाहून होनाजीची नायिका म्हणते, ‘ अवचित माडीवरून सख्याचें रूप पाहतां गोजिरें । तन्मय होउनि मनीं व्यास मी झालें कामज्वरें । नट ठकडें बंगाली विद्या घेतली सखे प्रियकरें । बळेंच वेड लाविलें याहुनि मजला कमळणीसी मधुकरें । तो भुजंग मी केकती । आगे साजणी । तो मीनकेतन मी रती । आगे साजणी । करून नाना यत्न राजहंसाशीं एकांतीं आणा । चरा मुक्तांचा चारा तुम्ही निर्भय तयाला म्हणा । पाहतां दिसतें आंत जसें मुख चंद्रबिंब दर्पणा । मी एक लक्षणयुक्त सखे सोडून मीपणा । कायावाचामनें शरण मी

जाहालें त्याची अंगना । ’ तशीच रावबाजीवर दुसरी लावणी ‘सर्वगुणसंपन्न सखे राजींद्र पाहिला दृष्टी । क्षमाशांति आणि दया ज्याची केवळ कांसव दृष्टी ।’ हें रावबाजीचें गुणवर्णन त्याच्या कृपेवर पोसलेल्या आश्रितांखेरीज इतरांस पटणार नाही. परंतु ‘श्रीमंतांचें तत्त पुणें खुषवक्त नमुना बाई । चल पाहूं कन्ह्याराव राजेंद्र सवाई ॥ × × × । जरद्या घोड्यावर स्वार शिपाई तो सरदार छेलछबेला । मस्तकीं फुलाचा तुरा शिपाई झुरा इष्की रंगेला । केवळ रत्नाची खाण सुस्वरूप दिनमान राजबीज पुतळा ।’ अशा वर्णनाच्या या राजबिंब्या शिपाईगड्याचे सहज पटण्यासारखे पराक्रम म्हटले म्हणजे ‘पौर्णिमेस तारांगणी जसा बाई चंद्र उदेला । मध्यभागीं आपुण भोंवत्या नाटकशाळा । शृंगार करुनी कामिनी नित्य अवध्याजणी मिळूनी वेल्हाळा । एक आपुल्या हातीं एकांतीं चुरिती पदकमळा । एक आजूबाजूस सन्मुख घाली डोळा ॥ एकीहून एक देखण्या हिरकण्या स्वर कोकिळेप्रमाणें । एक दिवाणखान्यामध्ये मंजूळ गाती गाणें । एक आनंदांत डोलती । एक विनोद बोलती गोजिरवाणें । दाउनि आपआपुल्या खुल्या, सभोंवत्या उभ्या करुनि चतुराई ॥’ या लावण्यांत रावबाजीचे रंगेल ढंग मनमुराद वर्णिले आहेत. त्याचें कारस्थानी चातुर्य म्हणजे, ‘सवती सवतीचा कज्जा लावुनी सख्या चौथे खणांत । लावुन मुखाशी पदर किति हंसाल मनचे मनांत ॥ येकीचे हातीं पीकपात्र, येक द्वारांत पद्मिनीपरी । नाना नक्षीचे विडे घेउनियां पुढें आपापले करीं- । मुखीं घालावयासी सिद्ध होउनियां प्रसिद्ध सदनांतरीं । येक उभी करुनि शृंगार । सुबक घेउनि फुलांचे हार । येक उभी धरुनियां द्वार । हा इष्काचा परिवार । × × × । भांडणें भांडवितां वरे परोपरी पशुनराचीं किति । गजतुरंग जेठी लव्हे लाल भांडावे ही आवड चित्ती । × × × । कळ वाढवी अधिक म्हणउन एकीला अधीक एकीला कमी । सारांश भांडण तुम्हां आवडतें हें मुख्य धरिलें मनीं ॥’

रावबाजीच्या विलासवर्णनांत कित्येक ठिकाणीं जो सदभिरुचीचा भंग झाला आहे, तो होनाजी बाळाच्या नेहमीच्या वृत्तीस अनुसरून नाही.

बाजीरावावर होनाजीची इतकी भक्ति होती की, त्याच्या पांच उपलब्ध पोवाड्यांपैकी तीन बाजीरावाच्या संबंधाचे आहेत. खड्याच्या लढाईचा पोवाडा देखील बाजीरावाच्या कारकीर्दीतला आहे.

बाजीराव गादीवर येतांच 'श्रीमंत प्रभुचें पुण्य आगळें दिसे । जीवनि लवणापरी परस्परीं शत्रु विराले तसें ॥' हा होनाजीने पोवाडा केला. शिंदे, पटवर्धन आणि नाना फडणीस यांनीं एकमेकांचीं कारस्थाने परस्पर हाणून पाडल्यामुळे बाजीराव गादीवर कसा आला, त्याचें हें अत्यंत समर्पक वर्णन आहे.

'परमगहन, अति सुशील, सत्य उपाय, सत्य अंतरीं । सूर्यवंशीचा राव जसा हरिश्चंद्र अयोध्यापुरीं । क्षमाशांतिचा सिंधु, सत्य निःकपट हृदयमंदिरी ।' हें वर्णन रावबाजीच्या चारित्र्यानें जरी साफ चुकीचें ठरविलें, तरी 'आज मर्जी कोणती, उद्यांचा बेत आणिक मसलती । सेवकजन संनिध, परंतु ते कोणीच नेणती । कळीं न द्याव्या खुणा एकांतिच्या गुज गुह्य या प्रति । यास्तव ते नृपाळ विचारें गुप्तरूप बैसती ।' ही वस्तुस्थिति मात्र खरी आहे. परंतु आपल्या मनाचा थांग दुसऱ्यास लागूं न देण्याइतका बाजीराव चतुर होता, की त्याचें चित्त चंचल असल्यामुळे आतां एक तर घटकेंत त्याच्या उलट, असें त्याचें वर्तन घडे, हा मोठा प्रश्नच आहे.

'नाना रीतीं बहुतांनीं विरोधें अति उपाय योजिले । न करितांच वध हातीं तयांशीं न गरितां भारिले ।' हा उल्लेख सवाई माधवरावाला मंतरलेल्या ताइतानें बुद्धिभ्रंश करून मारिलें या गोष्टीस अनुलक्षून असावा, हा रा. यशवंतरावांचा तर्क बरोबर नाही. बाजीरावावरील अशा दुष्ट आरोपास होनाजी दुजोरा देईल हें संभवत नाही. नाना, शिंदे इत्यादिकांचीं मनें वळवून त्यांना कबजांत आणिलें, त्यांना मारिलें नाही, असा या ओळींचा अर्थ असावा हें संदर्भावरून दिसतें 'युक्तिनें अशा । नृप जिंकित दहाही दिशा ॥' हें बाजीरावाचें वर्णन आणि जहांगीर (जगज्जेता) ही सेलीम बादशहाची पदवी ही दोन्ही सारखेंच अर्थान्य होत.

बाजीरावाचा मगध होऊन तो राज्यभ्रष्ट झाला त्यावर होनाजी बाळानें केलेला पोवाडा म्हणरसपूर्ण बाहे. 'दिन असतां आंधार आकाशतळीं पडला

बाई। विश्वतरंगाकार प्रभुविण शून्य दिशा दाही ॥' शत्रूवर स्वारी न करितां बाजीरावाची परराज्यांत दहशत होती; सुविचारानें आणि नीतीनें त्याचा कारभार चालला होता ' वगैरे वर्णन जरी साफ चुकीचें असलें, तरी स्वराज्य गेल्यावर 'कुंकुमहीन दक्षिणवर्णितेचें वदन दैन्यवाणें ।' झालें यांत शंका नाही. हा प्रसंग 'अहा विधात्या कैसें अक्षर लिहिलें कपाळीं' असे उद्गार हाडाच्या मराठ्याकडून आज देखील काढवितो. 'नकळे ईश्वरी सूत्र पहा झाली पर्वताची राई।' अशी मराठी राज्याची गत झाली. बाजीराव राज्यभ्रष्ट होण्यापूर्वी त्यानें जीं दानें ब्राह्मणांना क्षेत्रोक्षेत्री दिलीं होती ती पुण्याई फळास आली तरच पुनः राज्यलाभ होऊन 'भेटतील स्वामी; येरव्हीं नसे उपाय कांहीं।' हें सर्वांना कळून चुकलें होतें; असें दिसतें. 'काळमहात्म्य विचित्र। असावें सादर भोगासीं।' अशा वेदान्तानें स्वतःचें समाधान करून घेऊन महाराष्ट्र पारतंत्र्याच्या शृंखळा मिरविण्यास तयार झाला.

खडकीच्या लढाईवर होनाजीची एक सुंदर पोवाडेवजा लावणी आहे. तिला खडकीची व अष्टीची लढाई असें नांव रा. यशवंतराव केळकरांनीं कां दिलें आहे तें सभजत नाही. वर्णन केवळ खडकीच्या लढाईचें आहे. पति लढाईवर गेला असून घरीं त्याची स्त्री काळजी कशिते की, 'पती नाहीत घरीं ग तीळ घालूं कोणाचे मुखीं। आला संक्रांतीचा मण जीव हा दुःखी ॥' खडकीची लढाई ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजीं झाली. त्या लढाईचें वर्णन करून शेवटीं 'सरली फौज अवघी मागे, शहरांत सुटला पळ। सावकार वाणी उदमी बैसले होऊनी निर्मळ ॥ द्रव्याच्या शोकेकरून कितीकांला भरला चळ। सोडन पुजारी गेले त्या देवाचें देऊळ। कैकांचें कुटुंब चुकलें रानांत करी तळमळ। ईश्वरी सूत्र घर ज्याचें त्याला पारखी ॥' अशी स्थिति झाल्याचें सांगितलें आहे. पुढें 'फलटणें कोरेगावीं जाऊन घातलें कडें। उभयतांची पाहून लढाई कैकांसि धासत पडे। x x x। अशी बातमी ऐकतां काळिज माझे धडधडे।' यावरून ता. १ जानेवारी १८१८ रोजीं झालेल्या कोरेगांवच्या लढाईचा निकाल तिला कळलेला नाही असेंच वर्णिलें दिसतें. उलट 'सांगती भट मला यशवंत तुझे चुडे। म्हणे होनाजी बाळा अवघें

श्रीहरि निरसील सांकडें ।’ असा विश्वास तिला वाटतो. अष्टीची लढाई यानंतर झाली. तिचा नांवनिर्देश या लावणीत नाही. त्या लढाईचें वर्णन प्रभाकरानें थोडेंसे केले आहे. खडकीच्या लढाईचें वर्णन सगन भाऊनें केले आहे तें जास्त तपशीलवार आहे. त्याचें लढाईनंतरचें वर्णनही फार हृदय-द्रावक आहे. ‘दळणासरसे किले रगडिले रडती नरनारी । लेंकराला माय विसरली कसा ईश्वर तारी । आधीं गेले ते पार पडले पुण्याच्या पारीं । पुण्यावरती चढले झेंडे केली वारासारी । जो येतो तो लढतो हातामधीं भाला घेऊनी ।’ सगन म्हणतो कीं, ‘दक्षणच्या पेशव्याशीं घाला कधीं नव्हता झाला । गंगाधर शास्त्र्याचे वरून राज्याचा नाश झाला ॥’ याच लढाईचें प्रभाकरानें केलेलें वर्णन फारच हृदयवेधक आहे; तें पुढें त्याच्या काव्याच्या विवेचनांत येईल. प्रत्यक्ष बाजीरावावरचे दोन पोवाडे व खडकीच्या लढाईचा पोवाडा असे बाजीरावीतले तीन प्रसंग होनाजीनें वर्णिले आहेत. सवाई माधवरावाच्या वेळीं रंगाचा पोवाडा होनाजीनें लिहिला आहे. हा रंगाचा समारंभ १७९३ मध्ये महादजी शिंद्यानें करविला. बहुधा त्याच दिवशीं किंवा पुढें थोड्याच दिवसांत होनाजी व प्रभाकर यांनीं त्यावर पोवाडे रचून भरदरबारांत गाऊन दाखविले. होनाजीबाळा म्हणतो, ‘नानापरी गोकुळीं क्रीडले श्रीमाधवजी कुंजवनीं ॥ तें साक्षात् दृष्टि पाहिलें पुणें नगर पुण्यस्थानीं । नानापरीचे हरिचे विलास ऐकिल्या श्रवणीं । पुणें ग्राम गोकुळ, क्रीडले त्यांत कृष्ण श्रीमंत धनी । × × × । होनाजीबाळा पदरचा आहे किंकर । विज्ञप्ति श्रुत करितो जोडुनि कर । अक्षई असावी कृपा सेवकावर । धनी बक्षीस देणार ।’ प्रभाकराचे शेवटचे चरण असे आहेत कीं, ‘महादेव गुणिराज फेंकितो तान तनन दरबारांत । प्रभाकराचे कवन पसरलें शतावधि नगरांत ॥’ दोन्ही पोवाड्यांचा प्रारंभ जवळ जवळ सारखाच आहे. होनाजी म्हणतो, ‘द्वापारीं श्री माधवविलास भागवतीं पहावा । तसे कलीमध्ये रंग खेळले श्रीमंत आणि पाटिलबावा ॥’ तर प्रभाकर पोवाड्याची सुरवात करतो कीं, ‘जसा रंग श्रीरंग खेळले वृंदावनिं द्वापारांत । तसा रंग श्रीमंत खेळले कलियुगांत अति आदरांत ॥’ प्रभाकराचा तपशील कांहीसा जास्त

आहे. परंतु मुख्य मुख्य गोष्टी दोन्ही पोवाड्यांत आहेत. तत्करावा-
म्हणजे गाड्यावरील फिरता तराफा, व त्यावर नाचणाऱ्या कलावंतिणी रंगाच्या
मिरवणुकीत होत्या; त्यांचा उल्लेख दोन्ही पोवाड्यांत आहे. नानाफट्णीस
देखील रंग खेळले हे दोघांनाही मुद्दाम वर्णवित्से वाटले. प्रभाकराचे वर्णन
तपशीलवार केव्यापुढे खुलते, तर होनाजीची वर्णनशैली जास्त खुलावटीची
आहे. प्रभाकर म्हणतो, 'संपूर्ण भिजले जन रंगाखालती.' तर होनाजी
म्हणतो, 'ते दिवशी सफेत असा कोणि नाही राहिला. रंगविरहित नाही
दृष्टीने पाहिला. लौकिक रंग हा पृथ्वीवर पसरला. पुत्रपौत्राशी सांगायाशी
जाइला ॥'

पौराणिक व लौकिक लावण्या

अरे प्राणसंख्या ! राजसा ! तू ये मजकडे ।

तुऱ्या प्रीतिचें मला लाविलें वेड ।

राजसा ! राजे अंबीरा ! गुणि रे गुणवंता !

—बाळा बहिरू

होनाजी बाळाचे अध्ययन किती होतें तें कळत नाही. परंतु त्याच्या कवि-
तेत संस्कृत शब्दांचा फार भरणा असून त्यांचा उपयोग यथोचित केलेला आहे.
त्याने कांहीं संस्कृत व मिश्र रचना केलेली आहे. मराठी, हिंदी, गुजराती व
संस्कृत अशा चार भाषांतील मिश्र कव्यांची 'गोपी मनकमळप्रियभुंगा हे
श्रीरंगा वल्ले देई' ही गोरीवल्हरणावरील लावणी पाहता, त्याचा गुजरातीचा
व्यासंग जेमतेम दिसतो; संस्कृत फार अशुद्ध आहे; परंतु लेखक व मुद्रक
यांचा तो दोष असावा असे उघड दिसतें. पौराणिक कथावर होनाजी आणि
परशुराम या दोघांनीही पुष्कळ रचना केली आहे; परंतु होनाजीची कथानके
मूळ प्रयास धरून आहेत. परशुरामाच्या काव्यांत मूळ कथावरून निघा-
लेल्या हरदासी आख्यानांचाही समावेश बराच झाला आहे. मूळ प्रयास
विसंगत असा एकच उल्लेख होनाजीच्या 'या इष्काच्या पायी बुडाले कैक
रक्षापती !' या लावणीत आढळतो. 'पाहा शचीशीं पार्थ रतला शाय

दिला दुस्तर । नपुंसक होशी एक संवत्सरा॥' हें कथानक भारताच्या अगदी उलट आहे. अर्जुनाने शचीला तर भ्रष्ट केले नाहीच; पण उर्वशीला इंद्राने पाठविले असताही ती भरतकुलाची माता समजून तिचा मनोभंग केला म्हणून उर्वशीने शाप दिला, अशी भारतीय कथा असता, होनाजीने ही विचित्र कथा कोठून आणली ते कळत नाही.

मार्तंड मल्हारीने केलेला मणिमल्ल दैत्यांचा वध, अहिल्येचे आख्यान, उषास्वप्न, बाणासुराख्यान, नळाने केलेला दमयंतीत्याग, सुलोचनेचे आख्यान, श्रावणवधापासून रामजन्माची कथा, गोपीचंदाख्यान, वगैरे आख्यानांवर होनाजीच्या लावण्या आहेत. अहिल्येच्या आख्यानाची सुधारलेली आवृत्ति, म्हणजे 'अहिल्या शिळा राघवे उद्धरली' असा रामाच्या पायाने शिलेद्वार केल्याचा उल्लेख होनाजीच्या लावणीत नाही. 'गंगा-संगमी मिळशिल जेव्हा विधिदुहिते । मूर्तिमंत तेव्हा पावसी पूर्व देहाते ॥' इतकाच गौतमाचा उःशाप आहे. व्याधाच्या क्षुधाशमनार्थ कपोत व कपोती यांनी अग्नीत केलेल्या देहत्यागाचे भारतीय उपाख्यान होनाजीने फार सुरसतेने वर्णिले आहे.

कृष्णचरित्रांतील कित्येक आख्यानांवर होनाजीच्या लावण्या आहेत. द्रौपदीवस्त्रहरणाच्या लावणीत विलायत, कलकत्त्याची पातळे द्रौपदीला नेसविण्याचा अत्याचार इतर शाहीरांप्रमाणे होनाजीने केला नाही. 'रुक्मिणिने एक्या तुलसिदलाने गिरिधर प्रभु तुळिला ।' या कथानकावर होनाजीची लावणी आहे. सत्यभामेने जन्मोजन्मी कृष्ण हाच पति असावा, यासाठी त्याचे नारदाला दान केले, तेव्हा 'नारद म्हणे ऊठ चाल त्वरे मजसवे जगन्नायका । विणा, गवाळे, पुस्तक सांभाळी आमुच्या पादुका ।' ही बातमी लागताच तिच्या सवती तिला शिव्या देऊ लागल्या. स्वर्मतक मण्याच्या वेळी सत्राजिताने कृष्णाला त्रास दिला, ती गोष्ट लक्ष्मणा यज्ञजितीने उकळून सत्यभामेचा बाप काढला. 'देवकी फार खबळली व सत्यभामेला पुसू लागली की, 'नव मास माझ्या उदरी हरी गर्भस्थिति । माझे बाळ बावयास दान तूं कोण होशी निश्चिती ? ॥' बळिराम सैन्य घेऊन कृष्ण व नारद यांच्यामार्गे धांवला

तेव्हा नारदानें ' ठकवून नेतो काय हरि या रिती ? ' असें हडसून खडसून विचारातांच बळराम मऊ आला; देवकी रडूं लागली. तेव्हा नारद म्हणतो, ' ब्रह्मादि वंदितो या यदुकुलभूषणा । अनायासें लाधला आम्हांप्रति न करितांचि साधना । ते वस्तू तुम्ही नेऊं म्हणतसां मज ठकवून ब्राह्मणा ! ॥ ' शेवटीं ' पालट सुवर्ण देउनी । या हरी आम्हांलागुनी ॥ ' ही कृष्णांगनांची प्रार्थना नारदानें कबूल केली. कितीही सोनें घातलें तरी कृष्णाची तुळा होईना, तेव्हां ' एक चोर आणि एक मैद ' अशा दोघांनीं भामेच्या गर्वहरणार्थ हा कपटव्यूह केल्याचें उघड झालें; पण उपाय काय ? शेवटीं इतका वेळ आपल्या महालांत स्वस्थ बसलेल्या हक्मिणीला बोलवावें लागलें. तिनें ' भावबळें जाणुन, परतें सुवर्ण काढुनि, तुळेंतें तुळसि पत्र ठेवितां पारडें उंच उसळलें । ' कृष्ण सुटला; परंतु आतां त्या स्त्रिया ' धन आशा धरुनी भांडति परस्परें । ' ' देवकी म्हणे सकला तुम्ही लबाड दिसतां, वस्ता या माझ्या मज वांटुनी । सुना म्हणती सासुला कशासी ? आम्हांसि या वांटुनी ॥ '

सांबाच्या लावणींत त्याच्या जटेंतील गंगा ही स्त्री आहे म्हणून पार्वतीनें वर्णन करावें ' आणि ती स्त्री नसून पाण्याची नदी आहे; तुला मुख वाटतें तें मुख नसून कमळ आहे, नेत्र नसून मासे आहेत, भुंवया नसून सलिललहरी आहेत, वगैरे सांबानें सांगावें असें अपन्हृति अलंकाराचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. राधा आणि कृष्ण यांचा अशाच प्रकारचा संवाद ' राधा म्हणे तुम्ही रात्रीं होतां कोणे ठाई ! तें सांगा मजप्रति आतां सत्वर भूधरशाई ! ' ' राधा हरिला पुसती, नेत्र विलासती, लाल भासती, उघड दिसती दृष्ट घुमिली ? सांगा मजला श्रीपती काल तुम्ही रात्र कोठें क्रमिली ॥ ' या दोन लावण्यांत आहे. रामजोशानें राधाविलास फारसा वर्णिलेला नाही; परंतु ' युगीं अष्टाविशीं विटेवरी उभा ' या आरतीतसुद्धा ' रखुमाईवल्लभा ' असें म्हणतां म्हणतां चपाऱ्यासारखें होऊन ' राहीच्या वल्लभा ' अशी दुरुस्ती जिच्या नांवानें आज करण्यांत येते, त्या राधेला अनंतकंदी, होनाजी वगैरे साहीरांनीं कृष्णाच्या अर्धांगीपेक्षाही जास्त हक्काची उघड सोबतीण बनविलें आहे. वर दिलेल्या कृष्णतुलेच्या अवघा भामागर्वहरणाच्या लावणींत कृष्णाच्या स्त्रियांचा ' खोपी '

बसच म्हटलें आहे. कृष्णपत्नीना गोपी म्हणण्याचा शाहीरांचा परिघाठ आहे.

पुराणांतील कथानकांना होनाजीची कल्पना कसे उठावदार स्वरूप देते. नाचें एक उदाहरण कृष्णाच्या नौकाक्रीडेवरील लावणीत आहे. नौकेंत क्रीडा करतांना वादळ सुटलें, सायंकाळ झाली; नौकेची छिद्रे गोपींनीं अंगवरचीं वस्त्रें सोडून बुजविलीं ! तरी पाणी येऊं लागलें ! त्या नेळीं. ' मच्छ नफ कांसवें विरोळें मंडुक सुसरी कुळें. ' या जलचरांचीच केवळ भीति नव्हती, तर नाव मल्लीकडेच किनाऱ्यास लागली तर ' तूषाकां ! जळपाना सायंकाळीं आलीं पापदपाळें ! रोहे रीस वनगाई कस्तुरीमृग जवादी मांजरें नकुळें ! भयानकें मुरडून पाहती आम्हांकडे सिंह शार्दूलें ॥ ' त्यांची भीति होतीच ! ही कल्पना होनाजीची आहे. गोपींना स्वतःच्या जीवापेक्षां ' ताना धर्तें करुनि जीवाचें येथें आम्ही तुजला कोण्या परी ! ' याची काळजी वाटली. ' आम्ही चांडाळणी बसविलें नौकेमध्ये तुज धरुनि करें ! ' ' पूर्वीच्या वैरिणी तुझ्या आम्हीं केवढ्या निष्ठुर ! ' अशा त्या स्वतःला बोल लावून घेऊं लागल्या ! त्यांचें सात्वत न करितां ' हरी म्हणे गोंविलें बरें कीं अनर्थामध्ये तुम्ही अशा ! कृतांतमगिनीं नधुन मला तारुन तुम्ही तराल कशा ? ' शेवटीं धडपड करण्याचें सोडून ' घाबरल्या अवघ्याच अंतरीं होऊनियां पिशा ! न योजितां तरणोपाय बसल्या स्वस्थपणें बावल्या जशा ॥ ' तेव्हां कृष्णानें त्यांना डोळे लांकण्यास सांगून नाव पळतीरी नेली.

' श्रीरंगा ! कमळाकांता ! हरि ! पदरासी सोड ! ॥ ' ' कोणी घ्या रे मुरली करिची ! शुद्ध मी विसरलें घरची ॥ ' या कृष्णलीलेच्या लावण्या रामजोशाप्रमाणेंच कृष्णाच्या कागाळ्यांच्या आहेत. मार्गे दिलेल्या अक्रुराच्या लावणीशिवाय ' चला सह्यांनों सर्व जाऊं या गे ! त्यजुन थोडक बा ! श्रीरंगाच्या मार्गे मार्गे ॥ ' असा आणखी एक होनाजीचा अक्रूर आहे. त्याचा भावार्थही कागाळ्या प्रमाणेंच, पण थोडक्यांत आश्लेष आहे.

मानवी विलासाचें होनाजीनें केलेलें वर्णन बहुशः शुद्ध व साहित्यिक आहे. ' निष्ठा स्वामीपदी ! आम्हां शिवाचें साधन मोठें हेंच जगतामधी ॥ '

चपतप होमहवन पुरुषांसाठी; 'पतिव्रतेचा धर्म पतीची सेवा करावी तिने' । ईश्वर मानुनि पती सदनीं बर्ते आनंद वृत्तीने । × × ×। मर्जी माफक विनोद एकांतीं केवळ रंभेपरी । × × मन रिझवून पतीचे पाय स्वकरो चुरी । यथा-
 नुकूल धर्मवासना संतोष सदा अंतरीं । जी गोष्ट प्रिय स्वामीला तीच साक्षेपे करी । × × ×। याचपरी स्नेहमंजिता शुभसूचक कामिनी । × × ×। देह स्वामिकारणीं क्षिजावा हेत हृदयामधीं । होनाजी बाळा म्हणे झियाचे हे तीर्थाटन विधी ॥ ' निजघर सोडुनि सखे परके घरीं । जाणें वाटे पद ठेवणें अहिफणावरी । अन्य पुरुष चंद्रवदन चतुर्थी परी-। न पाहती जन तद्वत् मनवृत्त हें सुंदरी ॥ ' विलासिक जिनसांच्या संडुका झांकल्या जशा । पती गेल्यापासून सखे मी नाहीं उघडल्या तशा ॥ ' हा पतिव्रतेचा धर्म त्यानें वर्णिला आहे. होनाजीची नायिका बल्लभाला म्हणते, ' मी कुडी, तुम्ही आत्माराम । मंगळसूत्र गळींचें तुम्ही माझे मंगळवाम । मी तों तीर्थयात्रा, तीर्थी तुम्ही केवळ पुण्यग्राम । × × ×। तुम्ही स्वामीराज; मी तंव तुमची जाया । तुम्ही कल्पवृक्ष; मी तळिंची शीतळ छाया ।' तब पदावरून आपली कुत्रवंडी करीन काया । × × ×। पूर्वसंबंधावरून मातृभित्तु उदरा आलें । नंतर काया वाचा मनें वनिता तुमची झालें । साध्य साधनीं देह गेह समुळीं अवधीच विरालें ।' होनाजी बाळा केवळ बाह्य सौंदर्याला किंमत देत नाही. 'गोस तुझा शरीराचा डौल, वर गोरा रंग, नौति कवळो । वय नूतन, हातो नित्या, चालणें चपल जशी नागिण गव्हळी ।' इतकेंच त्याला पुरें होत नसून 'मोहिशी मधुर भाषणें, तुझी तव अमृतकुपी रसना जैसी । पूर्णपणें भरलिस माझे मजला मूस चातुर्याची तैसी ॥ ' हे गुणही पाहिजेत. ही त्याची नायिका तत्कालीन इतर सर्व शाहीरांप्रमाणें 'वय बारा तेरांत आली पूर्ण भरांत ।' अशी अल्पवयस्क बालिका नसून, 'तनु सोळा सत्रांत चित्रीचा लेप लेपिला चित्रावळी' अशी प्रगल्भ वयाची असावी लागते. त्या वेळच्या बालविवाहाच्या चालीनुरूप " द्वादश वर्ष, अंगी पूर्ण भर, नौती आली रंगा ।" असें एखादें वर्णन तो करतो; पण अशा विवाहाचे दुष्परिणामही दाखवितो. 'विशहकाळी' पित्यानें मनन नाहीं केलें । कसें वृत्तीस चळण झालें । मजला जरी कोटिता

प्रवाही तरी असतें मेलें । कां मला अशा स्थळीं दिधलें । रत्नपरीक्षा नाही
त्याचे हातीं रत्न गेलें । × × × दीप असतां अंधारीं दिसेना प्रकाश कांहीं ।
तसा तो असून मज नाही ॥ ’ ‘छान छबेली भजब रंगेली मुखमें चाबे
बानविडा ।’ अशा नायिकेचें वर्णन ‘बारा बरसका पट्टा देखो आगी
बयनपर झुगमुर डारी ’ असें अनंतकंदी करतो; तर ‘वय वरुषें पंधराची
दिसे चंद्राची प्रभा ढवळी ।’ असें होनाजी म्हणतो.

होनाजीची पतिव्रता नायिका पतीला बोध करते कीं, ‘नका लाऊं जिवलगा
प्रीत तुम्हीं परस्त्रीचे ठाई । × × × ! आम्ही कुळींच्या स्त्रिया बऱ्यावाईट
बरी कुळिवंता । आमचें मन समजावुन मग धुंडा परक्या वनिता ॥ जोंवरी
बेज तोंवरी त्या तुमच्या बघा । पदरिंचा अर्थ सरल्यास शेवटीं दगा । फार
प्रार्थिलें मघां, अझुनि तरी उमजा लवलाहीं । वर्णिती जन अवघे तुमची चतु-
राई ॥ बहुत बोरी बाभळी उगवल्या दाट वनस्थानीं । जाईजुई मालतिचा
दुष्काळ तथा वनीं । × × × । कल्याण; सदा हा बोध, जरि ठसल मनीं ।
मानमान्यता उभयतांही प्राप्त होईल जनीं ॥’ हा विनयशील, पण जोरदार,
मग्न परंतु अभिमानानें केलेला उपदेश पाहिला म्हणजे मम्मटांनं ‘कांता-
समिततयोपदेशयुजे ’ काव्य असावें म्हणून जें सांगितलें आहे, त्याचें मर्म-
उघडतें ! कामासक्ततेनं बेफाम झालेल्या पतीला होनाजीची नायिका म्हणते,
‘मी काय आज नवी गवसलें म्हणून जिवीं अधीर येवढे झालां ? । यांत
मजा तरी कोणती बरी असेल वाटली चित्ताला । सांगुन फेडा भ्रांत, योग्य
बा गोष्टी न होती चतुराला । कधीं नव्हते गुण असे आज आणलें कोठून प्रसं-
बाला ? ॥ × × × । माहित नाहीं मुळापासून ऐसे गुण स्वप्नीं तेथें । मग
झंका कायसी जावया एकांतांत निर्भय तेथें । बोध मागला क्वचित् जरी असता
तरी हृदयीं भेटें । उभी राहून द्वारांत तुम्हापुन शपथ आधीं वाहुन घेतें ।
सावरून सावधगिरीनें मी तुमच्या खोलित येतें ॥’ पति आणि पत्नी या
दोघांनाही सुख जेथें असेल तो संसार, ही अगदीं आधुनिक समान हक्कांची
कल्पना होनाजीनें दिली आहे. ‘अशा कोठें असतात सख्या उभय स्नेहाच्या
पती । एक लुब्ध एक निष्ठुर चित्ती ॥ × × × । प्रीत रसे तो पतंग जळें दीपक

उयोतीवरी; दीपक न जळे; प्रीत नसे अंतरी । भ्रमर चीत कमळिणीपासी,
नसे कमळिणीचे मानसी । ही प्रीत एकांतिक कसी ? ॥ ' ' मी व्ही पती माझे
तुम्ही राजसा । × × × । आम्ही दोघें न होऊं श्रमी असिच काय करा
योजना बरी ॥ सारी रात्र मूर्खांची घडी चतुराची एक जिवलगा । शोध करुनि
अंतरी अर्थ यांतिल काय तो बघा । श्रमळं नये दुसऱ्यास आपणही करूं नये
श्रम वाडणा । चतुर तेच जाणतिल मूर्ख नेणती वर्मिच्या रगा । भिन्नभाव
स्नेहामधीं क्वचित नसावा दगा । हेंच आहे मागणें धरा जिवीं गोष्ट
प्रीतिच्या नगा ॥'

केवळ रूप आणि रंगच नव्हे, तर मनही जुळलें पाहिजे तरच प्रेम जडतें,
ही होनाजीची भावना आहे. 'रूप रंग चातुर्यकळा पाहून झालों खुषी ।
म्हणऊन एकांत केला तुशी ॥ क्षमा शांति दया मर्यादा त्रिगुण हें तव
हृदयीं वसे । नीर गंगेंत निर्मळ जसें । वदनचंद्र न्याहळितां तुझा आम्हां
भासलें कसें । शेवटा प्रीत नेशिल असें । परीस आणि लोखंड उभयांचे समरसें ।
निपजतें शुद्ध कांचन जसें । जें होतें आमचे चित्तीं । पाहिली
तशीच तुझी वृत्ती । उभयांच्या एकच रीती कूळ कुळाचरणी,
धन्य तुझा जन्म मायेचे कुशी ॥' या नायकाच्या सांगण्यावर नायिका
उत्तर देते, 'हेतु ठेउन मजवर धिरटया घालित होतां आधीं । लाधली प्रीत
नाहीं तधीं । ऋणानुबंधें स्नेह घडला, प्राणसख्या, गुणनिधी । केलि त्वदर्पण
तनु आपली ही नवती लुसलुसी ॥ गुण दावुन संतोषवितां तुम्ही मज मधुरो-
त्तरीं । लावित ध्यान हृदयांतरीं । चालवा अथवा न चालवा प्रीत रीतीच्या परी ।
तुम्हीशीं ऐक्य झालें खरी ॥' युच्या 'उलट गुण न पाहतां अविचारानें
प्रेम करून, अनीतीचा संबंध ठेवल्याचा परिणाम; 'बाळपणापासून जिवलगा
जरी शहाणी असतें । मानभावी वचनावर तुमच्या मी तरी कां फसतें ? ।
न लागतां ममता गृहीं आपल्या आनंदांत असतें । मुलांलेंकरांमधीं कुटुंबीं
साजरी दिसतें । × × × हजार केलेत छंद; कशास्तव मग येउन पुसतें ? ॥'
असा पश्चात्ताप ठेवलेला ।

होनाजीची प्रतिभा

अनायासे सायास न करतां संगत तुझी बडकी ।

पाहुनि बरवी रीत दिसोंदिस प्रीत अधिक बडकी ॥ -होनाजी

महाराष्ट्र-सारस्वतकारांना रामजोशाविषयी किंवा रा. यशवंतराव केळकरांना प्रभाकराविषयी जसा आदर वाटतो, तितका उत्कट नसला तरी त्याच प्रकारचा आदर प्रस्तुत लेखकाला होनाजीसंबंधाने वाटतो. त्यामुळे 'होनाजी बाळांत प्रसाद आहे, पण प्रतिभा नाही; विषयवैचित्र्य आहे, पण वर्णनाचा विलास नाही; त्याच्या काव्यांत भावना आहे, पण ती व्यक्तागणाने वळविण्याइतपत भाषाप्रभुत्व नाही;' हा रा. यशवंतराव केळकरांचा होनाजी बाळावरील अभिप्राय विचार करण्यासारखा वाटला. होनाजीच्या काव्यांत प्रसाद आहे हे रा. यशवंतरावांना मान्यच आहे; परंतु होनाजीला प्रतिभा नाही असे ते म्हणतात. प्रतिभा ही चीज काय आहे हे सांगणे मोठे कठीण आहे. तथापि मागील लेखांत दिलेली 'प्रीतरसें तो पतंग जळे दीपक ज्योतीवरी; दीपक न जळे प्रीत नसे अंतरी।' यांत 'पतंगाच्या हृदयांत प्रेम आहे म्हणून तो ज्योतीवर झड घालून जळून जातो, परंतु दीपकाच्या अंतरीत प्रेम नाही म्हणून तो जळून जात नाही' ही कल्पना प्रतिभेशिवाय येईल का ? शाहीर तर राहू शकतो; पण कितीशा मराठी किंवा इंग्रजी कवींनी 'एकांगी प्रेमांमुळे प्रेमी जीवाला आत्माहुति द्यावी लागते; त्याच्या प्रेमविषयाच्या तें गांवीं देखील नसतें,' हें तत्त्व इतक्या सुंदर रीतीने दाखविले आहे ?

होनाजी बाळाच्या कित्येक लावण्यांतील विचार इतक्या आधुनिक धर्तीचे आहेत की, त्याची कविता एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस लिहिली जाती तर त्याचे विचार इंग्रजी काव्यावरून चोरल्याचा वास आजकालच्या कित्येक टीकाकारांना आला असता, हे मागील उताऱ्यावरून दिसून येईल. तसाच एक पुढील मासला आहे. 'तुझ्या प्रीतीचे दुःख मला लागू नको रे । बघुनि जाई, प्राण घेई, जगीं ठेऊं नकोरे । × × × । जगीं सांगतात प्रीत

पतंगाची खरी । झड घालून प्राण देतो दीपकाचे बरी । हें मी सांगत असतो कां ये पडलें भरीं । रत्न टाकुन पदरांत गार घेऊं नको रे ॥’ प्रतिभा आणि प्रसाद या दोन्ही गुणांची जोड होनाजीच्या काव्यास मिळाली आहे. राव-बाजीसारख्या यजमानाला खुष करण्याचा प्रसंग त्याजवर न येता तर कित्येक अचकट विचकट लावण्या त्याला रचाव्या लागल्या नसत्या !

‘ हार नव्हता मयीं साहत कसें आज संकट बोटवले । संसारी भट पडुनी दोर्घामधिं आढ पर्वत पडले ॥ ’ या लावणीतील हाराविषयीची कल्पना व ‘ दूती नसे ही माला । सवतची भासे मला । नच एकांतीं सोडी नाथा । मेळुं न दे हृदयाला । ’ या खाडीलकरांच्या पदांतील कल्पना या एकच आहेत. प्रभाकराप्रमाणे होनाजीच्या बहुतेक नायिका पळपुट्या व रडतराऊत नायकाला धोड्यावर स्वार बनविणाऱ्या नाहींत. ‘ कधीं येशील, भेटशील, प्रीत तपशील सांगशील तरी । प्राणसख्या जीव कष्टी तुजसाठीं मैना झुरझुरी ॥ ’ अशी बेडमान प्रियकरासाठीं झुरणारी एखादी नायिका जशी त्याच्या काव्यांत आढळते, तसाच ‘ तुझी माझी प्रीत येकदा कधीं घडल घडल घडल ॥ ’ असा अशीर व आषक झालेला नायकही आढळतो. त्याचें प्रेम जर शुद्ध व पवित्र नसेल तर, ‘ या इच्छाचे पायीं बुडाले कैक लक्षा-पति । खंडोमध्ये तूं एक पावरती ॥ स्त्री-चरित्र समुद्र त्यांतुन कोण पार पडियेला ? । विरळा क्वचित त्यांत राहिला । × × × परपुरुषांचे पायीं स्त्रियांनीं सोडुन आपला वर । कैली अपकीर्ती पृथ्वीवर । ’ अशी इशारत होनाजी बाळा पुरुषांना व स्त्रियांनाही देतो !

‘ त्याच्या काव्यांत भावना आहे, पण ती वठविण्याइतकें भाषाप्रभुत्व नाहीं;’ असें म्हणणें किती चुकीचें आहे तें वरील उतारे दाखवितात. एखाद्या स्त्रीच्या अंगीं सौंदर्य असून तिला नखऱ्याची आवड असली किंवा तिचें वागणें ठसकेदार असलें, तरी तिचें वर्तन शुद्ध असूं शकतें हें होनाजीनें उघडपणें दाखविलें आहे. ‘ नाजूक रुपडें बूंद मुखोटा नवतीची लाली । पदरांतुन वर नजर पहातिस सात्विकपणें खालीं ॥ ’ अशा नायिकेचा याद पाहिला तर ‘ मागे बुचडा । अरळ झोंक माथ्यावर पदराचा । चार अंगुळ्या

सरस लपविला चंद्र तारफेचा । भिषयाकमानामर्थें बहार कुंकवाचे टिक-
लीचा । अति चंचळ वर डौल घातला सात्त्विकपणाचा ॥ × × × ॥
साधी नथ नासाग्रिं शोभली बरी साध्या बसनें । पाहुन समयोचित तुझें नारी
मंद मंद हांसणें । न ढळे पायींची दृष्टी सौम्य लक्षणें मुळापासने । चौकी
करून मांडथांची बौद्धरूप बसणें । × × × । मीपण मिरवून सदा पुरें जें
नटपणांत नटलें । सकळ रूपाचें तेज सुख तुझ्या वदनीं एकवटलें । ' तथापि
' येवढी चाटक असुन राखिलें त्वां वजना आपुल्या । तुळतील सत्त्व स्वरूपास
पाहुन अशा स्त्रिया दिपल्या । आधीं विषयबासना जयाच्या सर्वांगीं दिपल्या ।
त्या पश्चात्तापें मग होती विरक्त तप तपल्या । तसेंच तव सद्गुण-उदर्यीं
दुर्बुद्धि समूळ खपल्या । मनशांतीच्या बळें कल्पना दुरुक्तीच्या लपल्या ।
निर्मळ गंगेचे नीर तुझें मन स्थीर दिसलें तसें । मंजुळ मध्यम समीर वाटतें
क्षीर प्रियकर तसें । तद्रत तव देहांत धीर बहुत, गंभीर तूं स्नेहरसें । होनाजी
बाळा म्हणे अशी तुज पाहुन चित्तवृत्ति धाली ॥ ' नखरा करूनही आपल्या
दर्शनानेच लोकांच्या मनांतील वाईट वासना नष्ट करणाऱ्या शूद्र शीलाचा
हा प्रभाव वर्णिलेला पाहुन, लावणी म्हणजे येथून अश्लील असें म्हणणारींनीं
हें वर्णन जरूर लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

मर्दानी देखणेपणाचें व पोपाखाचें वर्णन होनाजी बाळानें अनेक वार केलें
आहे; त्यावरून त्या वेळच्या पोषाखाची वगैरे चांगली कल्पना येते. ' नाजूक
बांधा सडक आकृती ठेंगणी गोजिरी । कंगणीदार पगडी शिरी । कंठीदार
अंगरखा, दुपेटा भरनक्षी भरजरी । मस्तकीं गंध केशरी । सुवर्णतोडे सुबक
हिऱ्याच्या मुद्या चमकती करीं । खुब डौल दिसे अंबरीं । गळ्यांत कंठी
कानीं भिकवाळी शोभती । ' किंवा ' सुरतपाक देखणा पुरुष ऐसा । अमृत-
कर नभोमंडळांत जैसा ॥ बत्तीस लक्षणी गुण सगुणरासी । कोटुन मुशाफर
आले पुसा त्यासीं । सडपातळ आकृती लहान खासी । गौरवर्ण कोमल अंग
सुखवासी × × × । बाई छेलछबीला लेप चित्रींचा । मुखीं विडा रंगीला
खास पत्रीचा । राहणार कोणते पुण्य क्षेत्रींचा । कंठी कंठस्थळीं तेज लईसा ॥
श्यामकर्ण वारू सजऊन प्यारा । जीन शोभतो वर भरणच्ची सारा ! सडकेला

कलगीवर जडल्या तारा । शूर शिपाई लक्षामधि मोहरा । करून पांच पोशाक मारी लहरा । चमकावीत चालला जसा वारा । पोशाक केसरि जरि चमके गोल । मुक्ततुरा, पदकीं रत्न असे अनीमोल ॥ ’

मर्दानी सौंदर्याचें ध्येय म्हणजे लष्करी बाणा, असेंच होनाजी बाळाच्या वर्णनांत आढळते. स्त्रीलावण्याच्या वर्णनांतही होनाजीचें वैशिष्ट्य आहे. ‘कोण्या ग सुभगाची मदनमंजरी ।’ वगैरे रामजोशाचें किंवा ‘टुमदार कोणाची छान । नवती भरज्वान । पुसा रे आली कुठून । स्वरुपाचे तुटती तारे कडाकड विजवा पडतील तुटून ॥’ हें परशुरामाचें वर्णन जुन्या धर्तीवर आहे. प्रभाकराचें ‘टपोरे नयन तुफानी तलम दुधारी बल्लम जुलुम करसी । खंजीर काळजापरि वार बरसी ॥’ वगैरे वर्णन तुफानी नाविण्याचें असलें तरी त्यांत शब्दाच्या मान्याखालीं अर्थाकडे दुर्लक्ष होतें. नवीन आणि जुनें यांचा सुंदर मिलाफ पाहावयाचा असल्यास ‘सखे गुल अनार, गुल चमन, निशीचा रमण तसा गोजिरा तुझा मुखवटा । कंठामधिं कोयाळ मधुर बोलणें रंग गोरटा ॥’ या होनाजीच्या लावणींत दिसून येईल. ‘बांधीव बुचड्याची लबक, पदर अति सुबक खोंविला तिपदगी वंणीचा । चंदन डहाळिस जसा लपेटा काळे नागिणिचा । मुलतानी भुंवया कशा कमाना जशा, बहार मधीं कुंकवाचे टिकलिचा । नरम ओंठ पोंवळें, तुझा नासाप्रीं झोंक नयणीचा । कंबर बारिकशी बुंद, छाती रुंद, सडक बांश नाजूक देहींचा । लाजून बसशील दूर, पदर शिरीं सरसाउनि युक्तिचा । नयनचा कैी झोंक, जराशी नोक, कळे न कळे फिाविशी पटा ॥’ याला ‘विषवैचित्र्य आहे, पण वर्णनाचा विलास नाही’ असें म्हणणें किती दूषित ग्रह दाखवितें ? या वर्णनाशीं रा. यशवंतरावांच्या मर्जीस पात्र झालेल्या प्रभाकराची लावण्यवर्णनाची लावणी ताडून पाहिल्यास प्रभाकरानें शब्दांची विनाकारण उधळपट्टी केलेली आढळेल. तुलनेसाठीं ‘टपोरे नयन’ या लावणीतील वर्णनात्मक दोन चौक देतो. ‘निर्मिलें शरीर विधीनें गोल सुबक समतोल, मोल करवा । खुब नटुन थटुन घनवटुन बेपर्वा । भांग गुलाळीं सारखा भरून, पदर चेई ठरून, वरून हिरवा । चिर कसुन, हसुन बोले बसुन शब्द अरवा ॥

भंवय कमाना भयंकर वढुन, मार करी अडुन, जडुन बरवा । गेळा काळजांत शर गढुन, भिडुन सर्वा । कुंकवाची कपाळी कोर । मारुन नेत्र तुझे चित्तचोर । भरपणांत नाचे मोर । न्यारे तोऱ्यांत नादरसी ॥ १ ॥

दिसे उदार मुख धौताल, । अगर रंग लाल, गाल भरले । × × गेंद गळुंगे उभार तरतरले । दंड भुजंग सरळ दोन्ही सुरंग, लकिर मारित रंग अंगि मुरले । हरी कमर पाहुन दरीकंदरींत शिरले । चालसी चाल गजाची झुकत झुकत करी ठकत ठकत हरले । गेले पळून वनी सारे मिळून कुणी न ठरले । हिरेजडित सर्व शृंगार । पडे उजेड अमर भंगार । लाल जर्द नेत्र अंगार । गार नव्हे, परिसावी परसी ॥ ’ वरील वर्णनांत जाड्या टैपांत घातलेले शब्द निष्कारण आहेत हें उघड आहे. प्रासानुप्रासासाठीं रसहानि केव्याचें ते एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. सिंहाची कमर, हत्तीची चाल वगैरे उपमा जुन्याच आहेत. ‘लाल जर्द नेत्र अंगार’ हें क्रोधाचें वर्णन इतर वर्णनास—विशेषतः ‘मारुनि नेत्र तुझे चित्तचोर’ यास जुळत नाही । भाषाप्रभुत्वाचा हा एक रा. यशवंतरावांना मान्य असा मासला असेल तर कोण जाणे !

असो. प्रेम आणि त्याचे परिणाम याचें होनाजीनें केलेलें वर्णन इतकें वैचित्र्यपूर्ण आहे की, त्याचीं उदाहरणें द्यावीं तितकीं थोडीं. बाह्य रूपावर नजर गुंग न होतां अंतरंगाचा भेद काढण्यांत त्याची बरोबरी तत्कालीन कवींना करितां येणार नाही. ‘लाऊन इष्काचा तीर फोडिला पडदा अंतरिंचा ।’ आणि अंतरंगाच्या जिह्वाचीं पोंचून मनाचे अत्यंत सूक्ष्म भाव त्यानें प्रकट केले असें पदोपदीं दिसून येईल. कोठें ‘लई अंतरिंची खोल मोठी वरनट केवळ सात्त्विक दिससी । खेळून अवघे खेळ बरवे गुप्तपणें मौजा करसी । खूँमुरत, गुण प्यारे, पाहाणाराचे मर्नि भरसी । अर्जवांत मजीनें गडे तूं रडत्याचे बोळे पुससी ।’ अशी ‘मी तुमची तुम्ही माझे ’ अशा

१. फक्त होनाजीनें कुंकवाची टिकली वर्णिली आहे. इतरांच्या काव्यांत कुंकवाची कोर किंवा चिरी आढळते.

मिठया मंजूळ शब्दांनी 'जिकडे तिकडे वारासारी करून टाकणारी' मोहिनी आढळेल; तर कोठे 'वरकांतीचा लोभ दाऊनी,' 'माया लावुनी' प्रेमळ प्रणयिनीला 'व्यर्थ झुराया' लावणारा कपटी ब्रह्म आढळेल. विरहाकुलतेपुळें 'हें दुःख सांगतां नये मी झालें मुकी । × × × । सखे या गोष्टीस उराय कोणता करूं । अवघेच दुष्ट मी पाय कोणाचे धरूं । अंतरले ग माझे राजहंस पांखरूं । या साठीं आतां ग बाई विष खाऊनियां मरूं । हें उदास झालें मन कुठवर आंवरूं । मी मरेन आठां चौदिसां झुरझुरूं ॥' असा विलाप कोणी निःसीम प्रणयिनी करिते; तर कोणी वल्लभ निरतिशय प्रेमभरानें म्हणतो, 'सखे तुझ्या जिवाची आण आम्हाला ध्यान लागलें फार तुझे सुंदरी । पंगतीस बसतां भोजना, आठव साजणी होती बडी घडी हृदयांतरी । पाणि हातांवरि पडतां धांवत येतो सखे तुझे घरीं । मुख पाहतो तुझे गडे जेव्हां मनाचा तेव्हां हर्ष आमचा न मावे अंघरीं । पाक स्नेहामधिं कल्प कदा काळीं न पडे तें करीं ॥'

खोट्या संशयानें ग्रस्त झालेल्या प्रियकराला त्याची दयिता म्हणते, 'बिन अपराधी जसें नभानें पक्षिगणावर कोपावें । त्याजवेगळें, प्राणविसांग्या । पक्षांनीं कोठें जावें ? । × × × । पदरीं पडलें पवित्र झालें; अमृतद्रवीं लोभावें । लागल शब्द जनांत । आपलें म्हटल्या कां उपेक्षावें ? । सर्वोपरि अन्यायी पसरितें पदर ना सोडीं बाही ॥' भावनावश होऊन अपराधाची कबुली तिनें दिली, परंतु असा खोटा दोष पदरीं घेणें योग्य नाही हें उमजून ती लगेच भानावर येऊन अभिमानानें म्हणते, 'पुरतेपणीं अपराध पाहून तो पदरीं घालून ओ गृणरासी । मग स्वस्थपणें तुम्हीं रुसावें वर्जून एकांतासी । होऊन कृपाळू आधीं समर्थे अंगिकारल्यावर ज्यासी । राईसम अन्याय मेरुवत् दंड नसावा मग त्यासी । मजविषयीं अहो प्राणविसांग्या दया असो तुमचे हृदयीं ।' प्रेम आणि अभिमान यांचा असा उलटा सुलटा खेळ करून शेवटीं त्यांतील मर्म 'होनाजी बाळा म्हणें पतीच्या सेवेस सदा राही ।' क्षणांत भडका उडून खलास होणारें प्रेम होनाजीला मान्य नाही. 'जसें पुष्प कवळें पक्व होतां अधिक सुवासावें । तसें प्रीतीचें लक्षण दिसतें

‘दिसेंदिवस झालें ठावें ।’ असें प्रेम तो गातो. येथें अनुषंगानें जातां जातां सांगावयाचें म्हणजे ‘सुवासवें’ सारखी नामापासून क्रियापदें बनविण्याची लकब हरि नारायण आपटयांपूर्वी सुमारे एक शतक होनाजीनें दाखविली आहे. प्रभाकराच्या काव्यांत असे अनेक शब्द बनविलेले दिसतात. असे शब्द साधण्याची चाल शाहिरांच्या काळीं भाषेची प्रगती कशी झाली होती तें दाखविते, हें भाषाशास्त्राच्या प्रमेयांवरून कळेल.

संत कवि परमार्थाचा बोध करण्यास प्रपंचातील उदाहरणें देतात; होनाजी ‘नको आणुं मनिं द्वैत, सत्य सत्यार्थ जीविं परिसीं ।’ अशा आध्यात्मिक परिभाषेनें प्रेमोपदेश करतो ।

लावण्यवर्णन करितांना एके ठिकाणीं ‘लखलखाट चकचकाट जैसैं दुकान बोहऱ्याचें ।’ अशी एक उपमा दिली आहे, त्यावरून पेशवाईत देखील बोहरी चकचकीत असें कांचेचें व धातूचें सामान विक्रीत असावे असें अनुमान निघतें.

‘सात्त्विक प्रेम आणि ईश्वरभक्ति हीं सारखींच मोक्षप्रद आहेत असें होनाजीनें ‘गुणिजन गुणमंडिता पाहतां अहो सद्गुणरासी’ या लावणीत वर्णिलें आहे. त्याची नायिका म्हणते ‘तुम्ही केलें पवित्र मला म्हणऊन पदरिं पडलें । फळलें तप पूर्वीचें तव अर्धीगीं जडलें । × × × । भागीरथीत षडलें स्नान कारण काय इतर जलासीं ॥ प्रयत्नेंविण अनायासें लाधलें निजसुख प्राप्तीचें । मग कासया करावें साधन क्षुद्र दैवतांचें । सुधा प्राशिल्यावर काय भयें पळावें जीवित्वाचे । संजीवनी साधल्या यत्न काय अनेक मंत्रांचे । घरीं आलिया आदित्य मग कारण काय दीपाचें ॥ × × × ॥ भाग्य उदय सौख्यांत अष्ट अंगीं मी निवालें । विरक्त मात्र स्वतःसिद्ध नाभिकमळापासून धालें । साध्यसाधनीं देहगेह समुळीं अबधीच विरालें । ब्रह्मानंद बोहांत एक सद्भावें मी बुडालें ॥ यांतील सारांश असा मुळीं एक शुद्ध सद्भाव । तरी प्राप्तीचा अनायासें स्वामीपदकमळीं द्यव । सत्त्वाची

असावी सन्मार्गी मनाची धांव । तरीच जड देह नाव पार होईल पैलति-
राशी । होनाजी बाळा म्हणे मी करीन पवित्र पवित्राशी । '

महादजी शिंद्याने दिल्लीस मराठ्यांचे बस्तान बसविले तेव्हां पुणे हे हिंदुस्थानचे केंद्र झाले. देशोदेशीचे मुशाफर पुण्यांत येत. आज युगोपातील राजधान्या व देशोदेशींचीं मोकळीं बंदरे ('Treaty ports') येथे प्रवास करणाऱ्या मुशाफरांना मोहून, रंगविलासांत दंग करून, त्यांच्या जवळ असेल नसेल ते बुचाडून घेणाऱ्या पण्यांगना आहेत, तशा या मराठी राजधानींतही त्या वेळीं होत्या. असे मुशाफर व त्यांना लोभविणाऱ्या छिया यांची संभाषणे शाहिरी काव्यांत आहेत. 'खर्चून द्रव्य अपार जरी जरतार वस्त्रभूषणे । घेऊन देईन तुम्हांस त्यायास सख्या हौसेनें ।' असें म्हणून मोह घालणाऱ्या स्त्रीलाही 'नटचंचल मैना तूं दिसती बाजिंदी जी जी । ममता लाऊन नको करूं मनधरणी जी जी । × × × । तुम्ही दक्षिणदेशी × × जादु गारिणी जी जी । म्हणून प्रीत कराया भितो अंतःकुरणी जी जी ।' असें सांगणारा एखादा भित्रा मुशाफर भेटला तरी त्यालाही 'गोंउनियां वचनांत महाली' नेणाऱ्या मोहना 'बाछाई तक्त गुलजार दिसे रंग बहार पुण्याची वस्ती । श्रीकृष्णाची द्वारका कीं सुवर्ण लंका नगरी दिसती ।' अशा पुण्य नगरींत होत्या तरी 'या पुण्यासारखे क्षेत्र कोठे नाही । छप्पन्न देशिचे मनुष्य एक्या ठायीं । श्रीमंत पेशवे धनी ब्राह्मण बाछाई ॥' हा अभिमान शाहिरांत होताच. या मुशाफरांचा वेष 'शिरीं मंदिल बांधिला मजेचा । शुभ्र दुपेटा जरी पैठणिचा । कंठी पदक तळिं ल्हेलक निळीचा । साधा बाणा मुशाफरीचा । मुखो विडा रंगला लाल । करि सफर ॥ घोडा सारंगा बहु ज्ञानी । वर प्रकाशला दिनमानी । ढालासुरइ कमरेस बांधुनी । हातांत रंगीत भाला लाल मुशाफर ॥' असा असे.

या विवेचनावरून होनाजी बाळाच्या काव्यांत वैचित्र्याबरोबर वर्णनाचा विलास, प्रसादासह प्रतिभा, आणि भावनेसह भाषेचे सौंदर्य आहे, हे सहज पटेल. होनाजी बाळाचा अंत पेशवाई बुडाल्यानंतर थोड्याच काळाने झाले

असावा. त्याचा शेवट फार घोरपणें करण्यांत आला. एका भाद्रपद कृष्ण त्रयोदशीच्या दिवशीं दोन महारांनी त्याला वानवडीकडे बोलावून नेले. वानवडीच्या अलीकडील रानांत त्याला कांहीं मारेकऱ्यांनीं बंदम मारून निवडुगांत टाकिले. दोन प्रहर रात्र उलटल्यावर त्याला शहरांत आदित्य-वार पेठेच्या कोपऱ्यावर आणून टाकिले. दुसऱ्या दिवशीं त्याचा प्राणांत झाला. कोणी म्हणतात की, त्या महारांजवळून सातआठ रुपयांचें गवत त्यानें घेतलें, त्यावरून बोलाचाली वाढून शेवटीं हा प्रकार झाला; तर प्रतिस्पर्धी तमासगिरांना त्याचा हेवा वाटून त्यांनीं मारेकरी घातले, असेंही कोणी म्हणतात. तमासगीर मंडळीनें जमून मोट्या थाटानें वाजत गाजत त्याचें प्रेत नेऊन त्याला अग्निसंस्कार केला. अद्याप भाद्रपद कृष्ण चतुर्दशीस शहरांतलें सर्व तमाशे त्याच्या वाड्यापुढें जाऊन इजिरी 'देतात म्हणतात' अशी माहिती रा. यशवंतराव केळकरांनी दिली आहे.

प्रभाकर

प्रभाकर जनार्दन दातार याच्या कवितांचा संग्रह पुण्याच्या चित्रशाळेत मिळवून प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत प्रभाकराचा जन्म इ. स. १७६९ व मृत्यु इ. स. १८४३ असा दिला असून, तो आपल्या वयाच्या ७५ या वर्षी वारल्याचें सांगितलें आहे. महाराष्ट्र सारस्वतांत प्रभाकर शके १७६५ (इ. स. १८४३) मध्ये वयाच्या ७४ व्या वर्षी वारला असा उल्लेख आहे. इ. स. १९२० मध्ये प्रभाकराची कविता प्रसिद्ध करते वेळीं जोडलेल्या त्याच्या छोट्या चरित्रात्मक प्रस्तावनेंत ' प्रभाकराची धाकटी मुलगी यमुनाबाई ही हयात असून तिचें वय त्या वेळीं (इ. स. १९२० मध्ये) सुमारे नव्वद वर्षांचें आहे,' असा निर्देश आहे. तिनें प्रभाकरासंबंधी बरीच विश्वसनीय माहिती सांगितल्याबद्दल प्रकाशकांनीं तिचे आभारही मानिले आहेत. प्रभाकर पडला रा. यशवंतरावांचा आवडता कवि ! तेव्हां त्याच्या संबंधानें त्याच्या मुलीनें दिलेली माहिती किंवा चित्रशाळा प्रतीच्या प्रकाशकांची माहिती चुकीची असा जावईशोध लावून, प्रभाकराच्या कवितेंतील अंतर्गत पुराव्यावरून प्रभाकराचा जन्मकाळ इ. स. १७५५ किंवा त्यापूर्वीही न्यावा लागेल असें रा. यशवंतरावांनीं ठरविलें आहे. रा. यशवंतराव म्हणतात, 'संग्रहाला जोडलेल्या चरित्रांतील माहिती खुद्द प्रभाकराच्या धाकट्या मुलीनें सांगितलेली आहे. परंतु प्रत्यंतर पुराव्यानें ती विश्वसनीय मानणें धोक्याचें दिसतें. कारण एक तर प्रभाकरासंबंधीची माहिती ज्या वेळीं यमुनाबाईसाहेब पटवर्धनांनीं सांगितली त्या वेळीं त्यांचें वय ९० वर्षांचें असल्याचें संपादकांनीं नमूद करून ठेविलें आहे. त्यांतूनही त्या पडल्या बाईमाणूस. विस्मृतिप्रभावामुळे म्हाताऱ्याची साक्ष मानूं नये असें म्हणतात. तें कसें खरें ठरतें तें या बाईनी सांगितलेल्या माहितीवरून स्पष्ट दिसतें. संपादकांनीं मुख्यतः याच बाईच्या हकीकतीवर भरवसा ठेविला आहे. त्यांनीं खुद्द प्रभाकराच्या कवितेंतून मिळणारी माहिती घेतलेली नाही. यामुळे त्यांनीं दिलेलें प्रभाकराचें चरित्र विश्वसनीय मानवत नाही.'

रा. भाव्यांना 'दडपेगिरी' चा दोष देणाऱ्या रा. यशवंतरावांची दडपे-गिरी वरील विधानांत व्यक्त होते. प्रथम प्रभाकराच्या चरित्राची हकीकत 'मुख्यतः' यमुनाबाईंच्या सांगण्यावरून घेतली, इतर पुराव्याचा विचार संपादकांनी केला नाही, या यशवंतरावांच्या विधानास कांहीएक आधार नाही. दुसरें, स्त्रियांसंबंधी हलकी बुद्धि दर्शविली असा रामजोशांवर वृथारोप करणाऱ्या रा. यशवंतरावांनी 'त्यांतूनही त्या पडल्या बाई माणूस,' अशा तुच्छतादर्शक उद्धारांनी स्त्रियांविषयी स्वतःची क्षुद्र बुद्धि मात्र उघड केली आहे. तिसरें, प्रभाकराच्या जन्ममृत्यूचा काळ प्रकाशकांनी केवळ यमुनाबाईंच्या सांगीवरून नमूद केला असें धरून चाललें, तरी त्यापैकी त्याच्या मृत्यूचा काळ १८४३ इ. हा रा. यशवंतरावांना मान्य आहे. प्रश्न इतकाच की, एकाद्या पांढरपेशा ब्राह्मण घराण्यांतील स्त्रीला, आपला जन्म झाला त्या वेळीं आपल्या वडिलांचें वय किती होतें किंवा आपले वडील किती वयाचे होऊन वारले, याचा म्हातारपणामुळें विसर पडेल कीं काय ? म्हाताऱ्याची साक्ष मानूं नये, हा सिद्धांतही चुकीचा आहे. जुन्या हकीकतीं संबंधानें वृद्धांचें म्हणणें मुद्दाम नमूद करण्यांत येतें. आपले वाढवडील दीर्घायुषी होते असें मानण्याचा व सांगण्याचा कल बहुधा आढळतो; त्या अर्थी प्रभाकर जर नव्वद वर्षे उमर होऊन वारला असता तर त्याची हयात अवघी पाऊणशें वर्षांची होती असें यमुनाबाईंनीं सहसा सांगितलें नसतें.

आतां ज्या अंतर्गत पुराव्यावरून प्रभाकराचा जन्मकाळ १७६९ नसून १७५५ किंवा त्यापूर्वी असावा असें रा. यशवंतराव ठरवूं पाहातात तो पुरावा पाहूं. रा. यशवंतराव हा पुरावा प्रभाकराच्या चार लावण्यांतून काढूं पाहातात. त्यांतील पहिली म्हणजे नं. २१ ची 'नका जाळ दूर देशीं घरीं काय द्रव्याला कमी । आळी हो वर्षांची नागपंचमी ॥' ही लावणी आहे. 'लावणी १७७० च्या सुमारास लिहिली गेली आहे.' असें रा. यशवंतरावांचें मत होण्यास जे उतारे आधारास त्या लावणींतून ते घेतात ते असेः—

‘झिरमिर झिरमिर पर्जन्य वरसे भर महिना भावण । कठिण लष्करची हवा दारुण । महोत्सव नगरांत मिळाले देशावरील ब्राह्मण । पाहूं सुखसोदळा दोबे

जण ॥ ' ' मुळीं मुलुख कर्नाटक । निर्दयी लोक कंटक । विश्वासघातकी ठक । बिकट झाली चहूंकडून । बाऱ्या कठिण निर्जल भूमी ॥'

या वर्णनावरून लावणीतील नायिका श्रावण महिन्यांत कर्नाटकच्या स्वारीवर निघणाऱ्या आपल्या पतीला या वेळीं जाऊं नका असें सांगत असल्याचें दिसतें; हा रा. यशवंतरावांचा तर्क विनचूक आहे. परंतु लावणीत ज्या कर्नाटकावरील स्वारीचा उल्लेख आला आहे ती थोरल्या माधवराव पेशव्यानें १७७० च्या 'आगेंमार्गे' केलेली हैदरावरील मोहीम असावी, हा रा. यशवंतरावांचा तर्क मात्र अगदीं निराधार असून त्यास लावणीत कांहीं एक आधार नाही. रा. यशवंतराव म्हणतात, " १७७० सालीं हैदरअल्लीवरची तिसरी स्वारी करण्याची तयारी झाली. (ऐतिहासिक लेखसंग्रह, पत्र नं. १००३ पाहा) त्यांत लावणीतील नायिकेनें सांगितलेली हकीकतच दिलेली आहे. ' श्रावण मासाचा समारंभ झालेनंतर मग हिशेब पढाणेचा डौल. यंदा श्रीमंतांचे वाड्यांत दशप्रंथी ब्राह्मण ४०० व पंडित वर्षाप्रमाणें.... दक्षणाही बरीच होत्ये... खासा श्रीमंत भाद्रपद शु० सप्तमीस डेरेदाखल होणार अशी बोलवा आहे. ' वरील प्रत्यंतर पुराव्यानें ही लावणी इ. स. १७७० सालीं भाद्रपदाच्या आधीं रचली गेली हें निःसंशय आहे. ' रा. यशवंतराव इतके ' निःसंशय ' कां व्हावे तें कळत नाही. श्रावणांतील हकीकतीवर चार सद्या महिन्यांनंतर लावणी रचणें असंभबनीय नाही. श्रीमंत भाद्रपद शु० सप्तमीस डेरेदाखल होण्याची बोलवा होती, त्या अर्थी श्रावण शु० पंचमीस म्हणजे एक महिनाभर पूर्वी नायिकेच्या पतीला जाण्याची इतकी घाई असेलसें वाटत नाही. ' नगरांत मिळाले देशावरिल ब्राह्मण । ' हाच उल्लेख ध्यावयाचा असेल तर ही व्यवस्था दरसाल श्रावण मासाच्या समारंभाच्या वेळीं होत असे हें पुराव्यादाखल घेतलेल्या पत्रांतील ' वर्षाप्रमाणें ' या उल्लेखावरून स्पष्ट होतें. यावरून रा. यशवंतरावांच्या ' निःसंशय ' या शब्दाला महत्त्व राहात नाही. लावणीत ज्या मोहिमेचा उल्लेख आला आहे, ती कर्नाटकावरील मराठ्यांनीं केलेली शेवटची मोहिम असेंही नाही. ही लावणी प्रभाकर सुमारे पंधरा सोळा वर्षांचा

असतां त्यानें किंवा महादू सुतारानें किंवा गंगू हैबतीनें रचली असून, प्रभाकर ज्या गंगू हैबतीच्या फडासाठी लावण्या करी त्या फडाकडून प्रसिद्ध करण्यांत आली, हें यशवंतरावांना मान्य आहे. प्रभाकराचा जन्म १७६९ सालीं असला तर त्याच्या वयाच्या पंधरा सोळाव्या वर्षाच्या सुमारास म्हणजे इ. स. १७८५ सालीं मराठ्यांची टिपू सुलतानावर कर्नाटकांत स्वारी झाली होती. ही टिपूवरील मोहीम 'सन १७८५ पासून सारखी वर्षभर चालू होती.' नरगुंदकर भावे यांच्या मदतीस परशुराम भाऊ वगैरे पेशव्यांचे सरदार गेले होते, त्यांच्याशीं तद्द करून, ते तेथून गेल्यावर टिपू सुलतानानें विश्वासघात करून नरगुंदचा किल्ला घेतला; भावे यांस बंदींत घालून क्रूरपणें ठार मारविलें; त्यांच्या कन्येशीं जबरदस्तीनें विवाह केला; म्हणून ही स्वारी केली. 'निर्दई लोक कंटक। विश्वासघातकी ठक ॥' हें लावणीतील वर्णन या हकीकतीस जास्त जुळतें. 'पुढें दिपवाळी करून बेत मग जाण्याचा ठरविला ॥' यावरून या मोहिमेवर जाणें अगदीं निकडीचें नव्हतें म्हणूनच नायिकेची 'उतरा जिन घोडयावरील हो।' ही विनती तिच्या पतीनें मान्य केली. १७९०-९१ च्या मोहिमेस देखील ही लावणी अनुलक्षून आसेल.

यापुढील नं. २२ ची दुसरी लावणी 'परम परदेश कठिन कांते कसें ग तुज न्यावें सगुण शांते ॥' ही आहे. 'हिचाही विषय कर्नाटकच्या स्वारीचा आहे' हें अनुमान रा. यशवंतराव कशावरून काढतात तें कळत नाहीं. 'ठेवूनि हस्तीवर जरिपटका। निघाले रावसाहेब कटका।' हें वर्णन थोरल्या माधवरावांच्या कर्नाटकावरील स्वारीस जसें साजेल, तसेंच सवाई माधवरावानें निजामावर स्वारी करून खडर्ग्याची लढाई जिंकली त्या वेळीं निघालेल्या फौजेच्या वर्णनासही साजेल. "हैदरअल्लीवरील तीन स्वान्यांपैकीं कोणत्या तरी एका स्वारीच्या वेळचा या लावणीचा काळ आहे." हें रा. यशवंतरावांचें विधान अगदीं चुकीचें आहे. पहिली स्वारी १७६० त झाली. रा. यशवंतरावांच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रभाकराचा जन्मकाळ १७५५ धरला तरी त्या वेळीं तो केवळ पांच वर्षांचा होता. दुसरी स्वारी १७६५ च्या सुमारास झाली तेव्हाही त्याचें वय त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें १० वर्षांचें

असेल. त्यानें गंगू हैबतीच्या फडांत पांचव्या किंवा दहाव्या वर्षी जर इतकें नांव कमविलें असेल तर तो मोठा लोकोत्तर कवि खरा ! या लावणीच्या शेवटी 'कवन गंगु हैबती ! झडती नावाच्या नौबती ! माहादेव गृणी सुगर प्रभाकर सुमित्र रसवंते ॥' अशी अटक आहे. त्यांतील 'रसवंते' याचा अर्थ 'गोड गळ्यानें गाणारे' असा करून रा. यशवंतराव प्रभाकराची गणना गोड गळ्याच्या गवयांत करितात. परंतु चित्रशाळा प्रतीचे संपादक म्हणतात, "प्रभाकरपंत हे स्वतः कीर्तन किंवा तमाशा करीत नसत. त्यांचे पोवाडे व लावण्या गंगू हैबती, महादबा सुतार व गंगाधर हे तमाशांत गात असत." ही बातमी देखील यमुनाबाईंनी दिलेली असून तिच्या म्हातारपणाच्या विसरभोळेपणाची निदर्शक असावी असा निष्कर्ष काढण्यासाठी 'रसवंते' म्हणजे गोड गळ्याचे गवयी असा 'यशवन्ती' अर्थ घेणें भाग आहे.

रा. यशवंतरावांनी या बाबतींत पुराव्यादाखल घेतलेली तिसरी नं. २३ ची लावणी 'कधीं ग भेटसिल आतां जिवाचे जिवलग मैतरणी । ऐन उन्हाळ्यामध्ये मुलखगिरी कठिण प्रियकरणी ॥' ही त्याच काळची व त्याच मोहिमांसंबंधाची (तीहीपैकी कोणत्या ?) आहे' असा रा. यशवंतरावांचा तर्क बहातो. या लावणीचा निर्देश रा. यशवंतरावांनी केला नसता तर बरें झालें असतें. 'आला कपाळीं प्रवास आतां समय कसा टळतो । अंतर्ध्यानीं स्मरण होतांना मद ठिकाणचा ढळतो । धीर न धरवे तोही आवरतां वस्त्रांतरीं गळतो ।' असें रडगाणें गाणाऱ्या छैन शिपायांच्या जोरावर थोरल्या माधवरावांची कीर्ति खात्रीनें उभारलेली नाही. यशवंतराव म्हणतात की, "गंगु हैबती म्हणे जतन कर नवतिची बहरी । फत्ते करून खावंद त्वरीत येतिल पुण्यशहरी । महादेव गुणिराज कविची जरब पडे कर्णी । प्रभाकराचे छंदबाण भेदती अंतःकरणी ॥ या तुकावरून गंगुहैबतीची ही लावणी हैदरअल्लीवरील स्वारीचे वेळींच तयार झाली हें उघड दिसतें. त्याचप्रमाणें प्रभाकराच्या वयावरहि या तुकानें प्रकाश पडतो." या तुकांत हैदरअल्लीच्या स्वारीचा किंवा प्रभाकराच्या वयाचा उल्लेख काय आहे तें समजणें अशक्य आहे. हा एक यशवंतरावांच्या दडपेगिरीचा मात्र नामी मासला आहे. वस्तुतः या

लावणींतील उपरिनिर्दिष्ट अश्लील वर्णनावरून आणि 'कंठ येतो भरभरून मुलुखगिरी कठिण लष्करची । घाम मुखीचा कोण पुशिल मग सय होइल घरची । येती उन्हाच्या झळा स्वारि जाचेल घोडयावरची । कोण खबर कळवील तुला गे नारी प्रहराप्रहराची । मुखांत मुख घालुन गोष्टी कोण सांगेल अंतरिची । क्षणक्षणां येतें रडूं जणूं फुटेल सागरची ॥ मृगजलापरी ठाई ठाई तुला आम्हीं पहात फिरूं धरणी ॥' या तिसऱ्या चौकावरून ही लावणी म्हणणारा वरील तुकांत उल्लेखिलेला 'खावंद' नायक दुसरा रावबाजी असावा असा बळकट संशय येतो. प्रभाकरानें ज्या लावण्या रावबाजीवर लिहिल्या, असें रा. यशवंतराव म्हणतात, त्यांच्या शेवटास मात्र 'प्रभाकरानें बूट प्रियकर गायिला ॥' 'प्रभाकराच्या किती गुणावर होती लंपट गुणिजन रावे ॥' 'प्रभाकर कवनीं रस भरी' 'प्रभाकराचें कवन सुरस ऐकाया ।' असे वरील तुकांतील शेवटच्या चरणांशीं सदश उद्गार आहेत. या पुढील चौथ्या नं. २४ च्या लावणींतील नायक व नायिका हीं दोघेही कुच करीत असलेल्या फौजेत आहेत असें दिसतें. लावणींत कर्नाटकच्या स्वारीचा मागमूस नाहीं तरी 'ही देखील कर्नाटकच्या मोहिमेसंबंधीची आहे' ही रा. यशवंतरावांची दडपेगिरी आहेच. या लावणींतील 'धर्मस्वरूप साक्षात् ज्याच्या स्मरणेंकरून संकटें लपती ।' हें वर्णन सवाई माधवरावासंबंधानें तत्कालीन पत्रांत, लेखांत, व इतर शाहीरी काव्यांत आढळतें. सवाई माधवराव हा ईश्वरी अवतार होता असें वर्णन होनाजी, अनंतफंदी, यांनीं व इतर शाहिरांनींही केले आहे. निजामावरील मोहिमेचा घाट या लावणींत वर्णिलेला दिसतो. 'चहुंकडे सेवक यशस्वी होती हें पुण्य त्या पायांचें ।' 'सवाई माधवराव प्रतापी कलियुगांत अवतरले ॥ भूभार सर्व हराया । युगा-युगीं अवतार धरी हरी दानव संहाराया । कलियुगीं धर्म ताराया । ब्राह्मणवंशी जन्म घेतला रिपु निर्मूळ कराया ।' असें खुद्द प्रभाकरानेंच खड्यावरील पोंवाड्यांत सवाई माधवरावाचें वर्णन केले आहे. 'खुद्द थोरल्या माधवरावाचेंच छावणींतील वर्णन आहे,' हें रा. यशवंतरावांचें विधान आणि " करि कवन गंगु हैबती । जीवन ठेउनि महादेव गुणिराज म्हणे । ही चतुर सुगर

कांता पाहिली । प्रभाकरावर बहाल मर्जी दोघांची जाहली ॥ या शेवटा-
वरून मागे वर्णन केलेला प्रभाकराचा काळ निश्चित ठरतो ” हेंही त्यांचे
विधान ही दोन्ही विधाने सारखीच दडपेगिरीची आहेत.

“ सारांश वर दिलेल्या चार लावण्यांतील अंतःपुराव्यावरून ‘ (१) गंगू
हैबतीचा फड थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दीपासून गाजत होता आणि
(२) १७७० पासून प्रभाकर त्या फडांत लावणी रचणारा व गाणारा
म्हणून सामील झालेला होता’ या गोष्टी सिद्ध होतात.” असे बेगुमानपणे ठोकून
देऊन चरित्रकारांच्या कपाळीं रा. यशवंतराव चूक मारून पाहातात ती त्यांचीच
घोडचूक दिसते.

‘ प्रभाकराचा बाप जनार्दन हा किंवा प्रभाकराचा आज्ञा नाशिक जिल्ह्यांत
गंगापूर येथे राहाण्याकरितां आला. तेथेच प्रभाकराचा जन्म झाला. विसाव्या
किंवा बाविसाव्या वर्षी म्हणजे इ. स. १७९० च्या सुमारास प्रभाकर गंगा-
पूर सोडून पुण्यास आले. तेथे श्री. खंडेराव रास्ते यांचे पदरीं त्यांना
शागिर्दपेशांत कारकुनीची असामी मिळाली. पेशवाई अस्तास गेल्यावर,
उतारवयांत रास्ते यांच्याकडून ऐशीं रुपयांचे वर्षासन प्रभाकरपंतास मिळत
असे. त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या स्त्रीस तिचे हयातीपर्यंत निम्मे वर्षासन चालू
होतें, अशो हकीकत चरित्रकारांनी दिली आहे. “ प्रभाकराचा बाप कारकुनी-
पेशांत होता; ‘ बाप वारल्यामुळे ’ १७९० च्या सुमारास प्रभाकर पुण्यास
आला; ” असे चरित्रकारांनी कोठेही म्हटल्याचे १९२० सालच्या सालच्या
चित्रशाळा प्रतीत प्रस्तुत लेखकास आढळले नाही. परंतु चरित्रकाराने तसें
म्हटले आहे व ती चूक आहे, असा रा. यशवंतरावांचा आग्रह आहे.
‘ प्रभाकराचा बाप जनार्दनपंत दातार हा गंगापूरास राहात नव्हता, तर खुद्द
पुण्यास पेशव्यांच्या वाड्यांत फडांत नोकरीस होता ’ असा शोध रा. यशवंत-
रावांनी लाविला आहे. सवाई माधवरावांच्या पहिल्या लक्षांत बारीकसारीक
कामे निरनिराळ्या लोकांकडे नेमून दिल्याच्या याद्या रा. यशवंतरावांना
उपलब्ध झाल्या. त्यांत सोयऱ्यांना शिधे वगैरे देण्याच्या कामावर नेमलेल्या
कारकुनांच्या दोनचार (दोन की चार ?) याद्यांत त्यांना जनार्दन
प्रभाकर असे नांव आढळले. त्यांतील एक यादी ‘ मुहाम ’ आपल्या

‘ऐतिहासिक पोवाड्यां’ च्या प्रस्तावनेत त्यांनी छापिली आहे. त्या यादीत सोळा कारकुनांची नावे देऊन सतरावे **जनार्दन प्रभाकर** हे नांव त्यांनी जाड्या ठळक टाईपात छापिले आहे.

प्रभाकर आणि त्याचा बाप जनार्दन या दोघांचीही नावे या यादीतील नावांत एकत्र आहेत हे अगदी कबूल ! पण प्रभाकराच्या आज्ञेचे नांव ‘प्रभाकर’ असेच होते याला आधार कोणता ? आज्ञेचे नांव बहुधा वडील नातवाला ठेवण्याची चाल आहे. प्रभाकराला ज्येष्ठ बंधु होता असे चरित्रकारांनी दिले आहे. त्याला आज्ञेचे नांव ठेवणे साहजिक आहे. अर्थात् जनार्दनपंतांच्या बापाचे नांव प्रभाकर असणे संभवनीय नाही. त्यांतूनही वरील यादीतला जनार्दन प्रभाकर म्हणजे प्रभाकर शाहिराचा बाप जनार्दन-पंत दातार हे तरी कशावरून ? रा. यशवंतरावांच्या कल्पनेबाहेर कांहीं आधार असल्याचे त्यांनी दिलेले नाही. या असल्या काल्पनिक आधारावर यमुनाबाई म्हातारचळ लागलेली स्त्री होती असे ठरवू पाहणाऱ्या रा. यशवंतरावांच्या धाडसाची तारीफ करावी, की त्यांच्या अहंमन्यतेची करावी ? शहाजी राजाच्या पदरी ‘अभेद’ नावाचा एक आश्रित होता. अभेद म्हणजे अभयद, अभयद = अभयकर = अभ्यंकर; अभ्यंकर हा चित्पावनच असला पाहिजे. म्हणून शहाजीराजाच्या पदरी असलेला ‘अभेद’ हा चित्पावन होता अशी जी कल्पनेची भरारी रा. राजवाड्यांनी ‘राधा-माधवविलास-चंपू’त ‘भी’ आणि ‘भिद्’ या दोन्ही धातूंना काखोटीस लावून, मारिली आहे, तिचाच संसर्ग रा. यशवंतरावांना लागलेला दिसतो.

सवाईमाधवरावावरील पोवाडे.

वृथैव वैतागुन । काय त्या गत गोष्टी सांगुन ॥

—प्रभाकर

‘चित्पावन कोंकणस्थ ब्राह्मणांत जे थोडे कवि झाले त्यांत प्रभाकर हा प्रख्यापैकी दिसतो. एकंदर शाहीरमंडळीत तर हा फार वरच्या पायरीचा कवि आहे.’ असे महाराष्ट्रसारस्वतकार रा. भावे प्रभाकराविषयी म्हणतात

त्यांत पुष्कळच तथ्य आहे. तथापि प्रभाकराचें खरें कवित्व त्याच्या पोवाड्यांत दिसून येतें. अनंतकंदीच्या काव्याचें वैशिष्ट्य त्याच्या ऐतिहासिक रचनेपेक्षा फटके व लावण्या यांत उठावानें दिसतें; त्याच्या उलट प्रभाकराच्या काव्याचें उज्ज्वल स्वरूप त्याच्या स्फुट लावण्यांपेक्षा पोवाड्यांत दिसून येतें. प्रभाकराच्या काव्याचें समालोचन केल्यावर अशी वस्तुस्थिति घडून येण्यास काय कारणें झालीं असावी, त्याचा विचार करणें सोईचें होईल.

इतर शाहिरांपेक्षां प्रभाकराचे जास्त ऐतिहासिक पोवाडे उपलब्ध आहेत. त्याच्या तेरा प्रसिद्ध पोवाड्यांपैकीं तीन सवाई माधवरावावर आहेत, दोन दुसऱ्या बाजीरावावर आहेत. दोन पेशवेवंशाचें वर्णन करितात. दुसऱ्या सयाजीराव गायकवाडावर दोन आहेत. अहिल्याबाईवर एक आहे. राघोजी आंग्र्यावर एक आहे. एकांत हिंदुस्थानांतील कित्येक राजवंशांची व सरदार घराण्यांची, सावकारांची वगैरे नामावळ आहे व मुंबईचे सुप्रसिद्ध नाना शंकरशेट यांजवरील पोवाड्याचा एक चौक तेवढा प्रसिद्ध झालेला आहे. विषय आणि रचनाकाल या दोनही बाबतींत प्रभाकराच्या पोवाड्यांपैकी सवाई माधवरावाच्या रंगाचा पोवाडा हाच पहिला ठरतो असें निर्विवाद म्हणतां येईल. ही रंगाची स्वारी चालली असतां 'घरोघरीं नरनारी झुझुझुकायांतुनि उभ्या श्रृंगारांत । गुळाल गर्दा पेल दुतर्फा रंग रिचवितो बहरांत । × × × । वेत्रपाणि वारितो तरी झाली गर्दी मोठी बुधवारांत । × × × । आर्घिच पुणें गुलजार तशामधें अपूर्व वसला आदितवार । त्यांत कृष्ण श्रीमंत आवंतर समस्त यादव परिवार । हरिपंततात्यांनीं उडविला रंग केशरी अनिवार । हास्यवदन राजेंद्र मुखावरि शेला लाविति वारंवार ॥ ' वगैरे वर्णन बहा रीचें आहे.

या पोवाड्याचें व यापुढील खडर्ग्याच्या लढाईवरील पोवाड्याचें थोडेसें विवरण होनाजीच्या आणि अनंतकंदीच्या काव्यविवेचनाच्या वेळीं आलेंच आहे. खडर्ग्याच्या लढाईवरील पोवाड्याचे प्रारंभीं रघुनाथरावाला पदभ्रष्ट केल्यापासून खडर्ग्याच्या लढाईपर्यंतचा इतिहास आहे. 'बंड तोतया सहज

मोडिला । तळेगांवावर इंग्रज हरला । इष्टुर साहिब रणीच विरला ।
 × × × । सर्वेच गाढर पुढेच सरला । शिकस्त खाउनि तोही फिरला । फिरून
 पुण्याकडे कधी पाहिना ।' तोतयाचें बंड व इंग्रजांचा पराभव यानंतर सबाई
 माधवरावाच्या मुंजीचा समारंभ वर्णिला आहे. १७४६ इ० मध्ये टिपूकडून
 बदामीचा किल्ला काबीज केल्याची हकीकत दिली आहे. त्यानंतर 'सत्राशें
 तेरावें (१७९१) वरीस अवघड गेलें पहिल्या परीस । करनाटकच्या पहा
 स्वारीस । टोपीकर मोंगल पडले भरीस । तरी तो टिपू येइना हारीस । त्यावर
 तात्या गेले परीस । आणुन टिपू खूब जेरीस ।' हें मोंगल, इंग्रज व मराठे
 यांनीं टिपूवर केलेल्या १७९१ तील मोहिमेचें वर्णन आहे. 'नका जाऊं
 दूर देशीं ।' या नं. २२ च्या लावणींतील ज्या कर्नाटकच्या स्वारीच्या
 उल्लेखावरून रा. यशवंतराव प्रभाकराचा जन्मकाळ ठरवूं पहातात ती स्वारी
 बहुधा हीच असावी. या वेळीं प्रभाकराचें वय वीसबावीस वर्षीचें असून तो
 नुकताच पुण्यास आलेला होता असें प्रभाकराचे चरित्रकार म्हणतात. त्या
 वेळीं केलेल्या लावणींत तत्कालीन प्रचलित विषय म्हणून ज्या कर्नाटकच्या
 स्वारीचा त्यानें उल्लेख केला, त्याच मोहिमेचें वर्णन या खडबडीतरील पोवा-
 ड्यांत जास्त विस्तृत रीतीनें त्यानें पुढें केले असावे असा निष्कर्ष निघतो.
 याच पोवाड्याच्या ज्या चौकांत महादजी शिंद्याची बालपेशव्यावर कशी
 भक्ति होती; महादजीची थोरवी किती होती; त्याच्या आणि हरिपंत तात्यांच्या
 मृत्युनें मराठी राज्याची कशी हानि झाली; त्यामुळे निजामासारख्या शत्रूस
 अवसान आलें असतांही नानाफडणिसांचा धीर खचला नाहीं वगैरे वर्णनें
 आहेत, तो या पोवाड्यांतील दुसरा चौक महत्त्वाचा व तितकाच काव्यमय
 आहे. त्याचा कांहीं भाग येथें देणें योग्य होईल. तो असा:—

महादजीची थोरवी—

‘मुगुटमणी ते पाटिलबावा । कोठवर त्यांचा प्रताप गावा । दर्शनमात्रें
 तापच जावा । नवस नवसितां, फळास यावा । हरहमेशा शत्रूसि दावा ।
 माहित सगळा मराठी कावा ।’

महादजीची बालपेशव्यावरील भक्ति—

‘राव जेव्हां नालक्रीत बैसले । कृष्ण तेव्हां ते जनास दिसले । अर्जुन पाटिलबावा भासले । पायपोस पदरानें पुसले । चरणीं मिठी माराया घुसले । कर प्रभूंनीं बगलेंत खुपसले । इमानी चाकर नाहींत असले । धन्य धनी आणि धन्य दास ते ।’

महादजी व हरिपंत यांचें निधन—

‘गुलाम सोदे बुडवुन पाजी । पंत प्रधान राखुन राजी । लष्कर दुनया करून ताजी । शके सत्राशें पंधरामाजी । माघमासीं भली मारून बाजी । पाटिलबावा सुरमर्द गाजी । अगोदर गेले विष्णुपदा जी । शरीर वानवडीस ठेवुनी ॥ सवाचार महिन्यांचें अंतर । हरीपंत तात्या गेले नंतर । तेथें न चाले तंतरमंतर । वर्तमान हें एक अधिकोत्तर । कांहीं न करिती नाना उत्तर । दिलगीर मर्जी सुकलें अंतर ! हिरे हरपले राहिले फत्तर । × × × । दौलतीचे आज खांबच खचले । लाल होते ते कोठेंच पचले । शिपायांचे काय चुडेच पिचले ॥’

नाना व महादजी यांची स्पर्धा असली, तरी महादजीच्या हयातींत तरी मराठी राज्यांत आपणांला पेशव्याहून वरचढ होतां येणार नाहीं याची जाणीव नानाला होती. दोघेही पेशवाईसाठीं आपलीं खासगी भांडणें विसरण्यास तयार होते. अगदींच तुटण्याचा वेळ आला असतां दोघांचीही समजूत घालणारे हरिपंत तात्यांसारखे नानाचे हितचिंतक शूर शिपाईगडी हयात होते. महादजी आणि हरिपंत हे ‘हिरे हरपल, राहिले फत्तर;’ हें प्रभाकराचें वर्णन वस्तुस्थितीची योग्य जाणीव देतें. अनंतफंदीच्या खडर्ग्याच्या पोवाड्याबरोबर प्रभाकराच्या या पोवाड्यांतील इतर भागांची विस्तृत माहिती मागेंच दिली आहे.

‘हरीपंत तात्या गेले नंतर । तेथें न चाले तंतरमंतर ।’ हें सांगण्यांत मोठेसें स्वारस्य नाहीं. ‘नंतर’ याला यमक जुळविण्यासाठीं ‘तंतरमंतर’ प्रभाकरानें आणिलें आहे. अशा प्रकारचे दोष प्रभाकराच्या कवितेंत बरेच आढळतात. प्रभाकराच्या वर्णनांतील अत्यंत काव्यमय भागांत देखील यमक

आणि प्रास साधण्याच्या भरांत अर्थहानि होते. सवाई माधवरावाच्या मृत्यू-वरील अत्यंत हृदयभेदक अशा प्रभाकराच्या पोवाड्यांत देखील हा दोष आढळतो.

‘ कमि नव्हते पृथ्वीत अवांतर प्राणी न्यायाला । औक्ष कसे कमि झालें सवाई माधवरायाला ॥ ’ असा या पोवाड्याचा आरंभ आहे. सवाई माधवरावाच्या मृत्यूचा दुर्धर प्रसंग महाराष्ट्रावर कोसळला तेव्हापासून हे उद्गार प्रत्येकाच्या तोंडून निघाले असले पाहिजेत. ‘ क्षीरसागरी कृष्णास मुदत भरतांक्षणीं बोलविलें । तसें रावसाहेबांस अकल्पित वरून पालविलें । ’ ‘ शक्ति घेऊन श्रीहरी निघून जातां मूळ ठायाला । सव्यसाचीसारखे लागले मागे पाहायला । ’ कृष्ण निघनानंतर पांडवांची निराधार स्थिति झाली; अर्जुनासारख्या भारतीय वीराला यःकश्चित् चोरांनीं कुटून काढिले व त्याच्या डोळ्यांदेखत यादवांची संपत्ति व यादवस्त्रिया यांना पळवून नेले. ती उपमा देऊन सवाई माधवरावाच्यामृत्यूनंतर मराठी राज्यांत जी बजबजपुरी माजली तिचे प्रभाकराने केलेले वर्णन यथार्थ नाही असे कोण म्हणेल ? आठव्या चौकापासून पंधराव्या चौकापर्यंत यशोदाबाईने केलेल्या विलापाचे वर्णन आहे; ते उत्तरोत्तर जास्त हृदयभेदक होत गेले आहे. ‘ कां ग कुलस्वामिणी कोपलिस मजवरती । × × × । कसे माझे दुदैव उपजले चांडाळिण पुरती । म्हणुन श्रीमंत प्रभुची मजला अंतरली मूर्ती । ’ असा जो त्या निपुत्रिक पतिव्रता तरुण विधवेचा शोक आठव्या चौकांत सुरू होतो, त्याचा शेवट पंधराव्या चौकांत अगदीं साहजिकपणे ‘ हिरकणी कुटुन जाऊं पाण्यामध्ये कालवूं । ती पिऊन पडुडते नका ग मज हालवूं । जा समया मालवून आपल्या घरास न्हायाला । **जिवंत मी असल्यास** उद्यां या नेत्र पुसायाला ॥ ’ असा होतो. आपल्यापेक्षां आपली वडील सवत रमाबाई हिने ‘ भोगिले कांही तरी सुख । ’ ही स्त्रीस्वभावसहज आठवण तिला होते. ‘ संकट पडले काय दिलासेल जिव संतापाने ! ’ असे म्हणतांना ‘ दिलासेल ’ हा शुद्ध कोंकणी चित्पावनी वाक्प्रचार तिच्या तोंडून शोकावेशांत निघालेला प्रभाकराने दाखविला आहे. ‘ पतिपूर्वी सौभाग्यवत्या ज्या पुत्रवत्या मरती । इहलोकीं परलोकीं धन्य

त्या कुलास उद्धरती ।' त्यांचें भाग्य आपणास नाही ! आपण निपुत्रिक, याचा तिला अत्यंत खेद वाटतो. 'ईश्वरा कशी मजवर आग पाखडलीस । आयुष्य-दोरि तूं मधेंच कातरलीस । कां पेशव्यांचि ही वंशवेल खुडलिस ? ' 'वंशवनावर चहुंकडून क्षय दावामी वळला !' 'पोटीं जरी एक झालें असतें राजबीज लेंकरूं । राज्य न बुडतें; मी मात्र मरतें शोक सदा करकरूं !' असे उद्गार तिच्या तोंडून निघतात.

' येथें न चले यत्न बृहस्पति, भार्गव, चंद्राचा । उपाय असता तरी न मरता बाप् रामचंद्राचा । ' हा वेदांत तिच्या मनाला शांति न देतां उलट तिच्या दारुण अवस्थेची असहायता वाढवून 'हरहर, जगन्निवासा, आतां काय करूं ? ' असे निर्वाणीचे शब्द तिच्याकडून वदवितो आणि हिरकणी खाऊन जीव देणें हाच निर्वाणीचा मार्ग आतां उरला असें तिला वाटतें । 'दुःखातिरेकानें अश्रु सुकले तसा जीवही जाणार !' अशा भावनेनें ती आपल्या सख्यांना सांगते कीं, 'माझे नेत्र पुसायला उद्यां या ! उद्यां जीव राहिला तर अश्रु पुसण्याची वेळ येणार ! जीवच राहाणार नाही; तर अश्रु तरी कोठले ? जा माझ्यावर आलेल्या प्रसंगांत कोणाची सोबत नको ! दिवा देखील नको !' अशा रीतीनें 'जा समया मालवून आपल्या घरास न्हायाला । जिवंत मी असल्यास उद्यां या नेत्र पुसायाला ॥ ' हें सार्धें आणि मर्मभेदक वाक्य यशोदाबाईच्या तोंडीं घालून प्रभाकरानें त्यांत व्यंजनेनें किती तरी अर्थ आणिला आहे. शोकानें होरपळून गेलेल्या एका तरुण, कुलीन, साध्वी अशा हिंदु पतिव्रतेच्या शोकाची साक्षात् मूर्ति मनःश्वक्षुंण्डें उभी करणारे ते उद्गार आहेत.

याच पोवाड्यांत आणखी लक्षांत येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे महादजी शिंशाच्या मृत्यूनंतरच्या काळांत झालेला नाना फडणिसाच्या वृत्तींतील फरक ! खडर्ग्याच्या पोवाड्यांत 'धन्य धन्य नानाचें शहाणपण । बृहस्पती ते बनले आपण ।' अशी नानांची ज्या प्रभाकरानें स्तुति केली, त्यानेंच सवाई माधवराबाच्या मृत्यूस नानाफडणिसाचा जाच कसा कारण झाला तें दिलें आहे. 'नाना फडणिसाच्या हितशत्रूंनीं नानाची निंदा चालविली होती; सदर

पोवाड्यांतही त्या प्रवादाचें प्राबल्य दिसून येतें. 'असें म्हणून तो प्रवाद खोटा असल्याचें रा. यशवंतराव ध्वनित करितात. 'प्रभाकराची माहिती ऐतिहासिक कागदपत्रांशीं तंतोतंत जुळते. × × × त्याचा पोवाडा एकुण एक असाच शुद्ध असतो.' अशी प्रभाकराची शिफारस करणाऱ्या रा. यशवंतरावांना नानांवरील प्रवादांत मात्र प्रभाकर लोकप्रवादांमुळे चकला असें वाटावें हें नवल आहे. 'थोरल्या बाजीरावाचा कारभार चिमार्जी आप्पा पाहात. नानासाहेबांचे कारभारी भाऊसाहेब होते. थोरल्या माधवरावसाहेबांचा कारभार नारायणरावसाहेब पाहात असत' या पूर्व वहिवाटीप्रमाणें नानांनीं कारभार सोडून, जुन्नरास नजरकैदेंत असलेल्या बाजीरावास कारभारी करावें, निदान त्याचा सहवास आपणांस असावा, असें सवाई माधवरावाला वाटूं लागलें. परंतु 'वर्तमान कळतांच असें आलि गोष्ट निकरास। नये नानाचे मनास, जाहलें विपरीत इतरांस। झिडकाऱ्हाणि एकांतीं वदती। नित्य सरकारास। स्वस्थ असावें आपण जेउन पंचामृत सुग्रास। बहुत हट्ट जरी कराल तरी तुम्ही मुकाल प्राणांस। त्यांची अवस्था तीच तुमची पुढें येईल निकरास। शब्दशरें ताडितां लोचनीं जळविंदू वाहती।' दुसऱ्या दिवशीं अंबारींतून त्यानें उडी घालण्याचा प्रयत्न केला. अखेरच्या निरवानिरवीसारख्या गोष्टी यशोदाबाईपाशीं केल्या; व शेवटीं कारंज्यावर उडी टाकली; या प्रभाकरानें वर्णिलेल्या गोष्टींनाही ऐतिहासिक कागदपत्रांचा पुरावा आहे. खुद्द प्रभाकराचा त्या वेळीं दरबारांत प्रवेश होता. असें असतां त्यानें केलेलें वर्णन खोटें कां समजावें ?

सवाई माधवरावाच्या मृत्यूच्या पोवाड्यांत सवाई माधवरावाचा मृत्यु सूर्यास्ताबरोबर झाला तेथून प्रळयाला सुरवात झाली. (रवि मावळतां वरी मरण झडकरी आलें सखयाला। इथुन आतां प्रारंभ दिसंदिस अद्भुत प्रळयाला।) असें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें पोवाड्याच्या शेवटच्या चौकांत 'धन्य वंश एकेक पुरुष जणुं कल्पवृक्ष पिकले। शत वर्षें द्विजपक्षी आनंदें त्या तरुवर टिकले। जलचर, हैदर, नबाब सन्मुख रण करितां थकले। ज्यांनीं पुण्याकडे विलोकिलें ते संपत्तिला मुकले। असे प्रभु कसे अमर कराया

ब्रह्मदेव चुकले । गहन गती कर्माची सर्वजण पूर्वी फळ विकलें ।’ असे उद्गार आहेत. त्यांत पेशवाईला शंभर वर्षे पुरी झाल्याचा उल्लेख आहे. तसेंच अखेरच्या तुकांत ‘ कोण करिल प्रतिपाळ मुख्यास लागली बत्ती । × × × । प्रभाकराचें कवन प्रतिष्ठित सभेंत गायला । अशा कवीची बुज नाही कोणि करायला ॥ ’ असें म्हटलें आहे. या एकंदर उद्गारांवरून हा पोवाडा रावबाजीनें राजसंन्यास केल्यावर व पेशवाई बुडाल्यावर रचला गेला असावा असें वाटतें. प्रभाकराला बाजीरावाचा चांगला आश्रय होता. त्या अर्थी ‘ अशा कवीची बुज नाही कोणि करायला ।’ हे उद्गार पेशवाईच्या अखेरीनंतरचे असावे व पोवाडा १८१८ इ. नंतर रचला गेला, असें दिसतें. अशा या सुंदर पोवाड्याच्या आरंभीच यमक साधण्याच्या भरांत प्रभाकरानें चुका करून ठेवल्या आहेत. सवाई माधवरावाच्या जन्मकालाचें वर्णन ‘ कड-कडित दुपारचे अवसरी । झाला जन्म हा दैदीप्यमान पुतळा । जणुं सूर्य उगवला प्रकाश करि भूतळा ।’ यांतील ‘ कडकडित दुपारीं सूर्य उगवला ’ हें वर्णन विसंगत आहे. तसेंच ‘ म्होत्साह घरोघरीं लोक लागले करायला । परशुराम प्रत्यक्ष आले छत्र धरायला ॥ ’ यांत सवाई माधवराव हा प्रत्यक्ष परशुरामाचा ‘ छत्रपति ’ अवतार आहे असें सांगवयाचें आहे. ‘ छत्र धरायला म्हणजे राज्य करायला ’ असाच अर्थ रा. यशवंतरावांनींही केला आहे. छत्र-पति म्हणजे छत्र धरणारा हुज्या नव्हे. अगोदरच्या चरणांतील ‘ करा-याला ’ याचें यमक ‘ धरायला ’ असें जोडलें. पण त्यामुळें अर्थहानि होते.

बाजीरावाचे पोवाडे

एक वेळ हाताचे क्मानीपासून तीर सुटला ।

आला मार्गे परतून असा नाही कोणी कोठें पाहिला ।

—होनाजी बाळा

सवाई माधवरावाच्या मृत्यूच्या पोवाड्यांत जशी त्याची सर्व कारकीर्द प्रभाकरानें संक्षिप्तपणें दिली आहे, तशीच ‘ यशस्वी झाले श्रीमंत पहिले सर्वे लढायला । आतांच आलें अपेश कोटून बाजीरायाला ॥ ’ या पोवाड्यांत

बाजीरावाच्या जन्मापासून राज्यभ्रष्टेपर्यंतची कारकीर्द पंधरा चौकांत वर्णिली आहे. या पोवाड्यांतील दुसरा, तिसरा व चौथा या तीन चौकांत अनंत फंदीच्या माधव-प्रंथांतील हकीकत आली आहे. परंतु नानाफडणिसाने केलेल्या महाडच्या कारस्थानाची अनंतफंदीने गाळलेली हकीकत त्यांत जास्त विस्तृत आलेली आहे. अमृतराव, बाजीराव आणि चिमाजी आपा यांची एकभेकांवर फार बंधुप्रीति होती; 'एकास नख लागल्या दुःख होई त्रिवर्ग भावांस ।' ही प्रभाकराने सांगितलेली वस्तुस्थिति अनंतफंदीने केलेल्या वर्णनाशीं जुळते. या त्रिवर्ग बंधूंना कोपरगांवाहून नानाने जुन्नरास नेऊन ठेविले आणि तेथे 'मांडिला अति सासुरवास ।' प्रभाकर पुढे म्हणतो की, 'इतक्या संधीत सवाई माधवराव मरण पावले । तेव्हापासून नानांनीं राक्षसी कपटडौल दाखविले ।' दौलतराव शिंदे व नाना यांचा मतभेद; नानांचा बाजीरावास कैद करून आपास वख्खे देण्याचा बेत; वगैरे हकीकतीचा प्रभाकराने फारच संक्षेप केला आहे. परंतु शिंद्याच्या भीतीने नाना वार्डस जावयाला निघाले आणि 'साताऱ्यांत राहून लागले भेद करायला ।' बाळोबाने बाजीरावाला कैद करून चिमाजी आपाला दत्तक केला, त्यांत नानांचे अंग होतें, असे प्रभाकरही म्हणतो. परंतु 'करारांत दोघांच्या कांहीं झाली गफलत । म्हणुनी फिरून नानांनीं उलटी मारुनि केली गल्लत ।' बाळोबा आणि परशुरामभाऊ पटवर्धन यांना महाडचे कारस्थान करून नानाने कसे फशी पाडले तें प्रभाकराने मोठ्या सुरसतेने सांगितले आहे. 'सूत्रधारी जो पुरुष ज्याच्या गुणांसि जग भुलत । हातांत सगळे दोर पतंगापरि फौजा हालत । परशुराम, रामचंद्र आणि बाळोबास ठाडक रण । राज्यकारणी नव्हेत, एक केसरी, एक वारण । कठिण गांठ नानाशीं न चाले तेथे जारणमारण ।' यांत एक सिंह आणि एक हत्ती यांना नानासारखा कोल्हा कसा भारी झाला, हा विचार सहज सुचतो. ('जारणमारण न चले' या अर्थहीन चरणाची सांगड या मार्मिक वर्णनाशीं घालणाऱ्या प्रभाकराचा आचरटपणाही दिसून येतो.) असो. 'महाडास बसून नानांनीं बेत ठरविले । बाळोबास शिंद्याकडून कैद करविले । शिवनेरी गडावर पटवर्धन धरविले ।' परशुरामभाऊला प्रभाकराचे यजमान 'रास्ते राहिले जामिन प्रसंगी अवघड समयाला ।'

पुढे नानानें बाजीरावाला गादीवर बसविलें; नाना वारले; त्यानंतर यशवंत रावांची स्वारी झाली. ' सोडिना कंबर कधीं काढिना पायजमा । कुच मुकाम दररोज बनेना पलंगीं निजायाला । घेई जोठाची पचंग, (खादीच्या जाड कापडाचा कमरबंद बांधी) समरीं कोण जिंकील याला ? ॥ ' असें यशवंतराव होळकराचें वर्णन प्रभाकरानें केले आहे. होळकराच्या भयानें बाजीराव पुण्याहून पळाला. ' खंडेराव रास्त्यांनीं प्रभुला वसईस नेउनियां । सुखांत होते स्वस्थ पंचामृत जेवुनियां । इंग्रजांस कुमकेस प्रसंगीं बरोबर घेउनियां । ' या वर्णनांतील खंडेराव रास्ते हे प्रभाकराचे यजमान. पुढें प्रसिद्धीस आलेला बाळाजी नारायण नातू हा याच रास्त्यांच्या पदरीं शागीर्दपेशांत होता. मस्तानीचा नातू अलीवहादर यानें कोट रुपयांचा नवा मुलुख सोडविला होता. तो त्याजकडेच सरंजामादाखल होता. त्याच्या सनदा बाजीरावानें इंग्रजांस करून दिल्याचा उल्लेख प्रभाकरानें केला आहे. इंग्रजांच्या मदतीनें बाजीराव पुण्याला आला. ' झाला बंदोबस्त सर्वही पहिल्यासारखा । परि घरांत शिरला शत्रु सबळ पारखा । लाल शरीर, टोपी, अंगीं आठ प्रहर आंगरखा । धर्मेकर्म ना जातपात स्थल नाही बसायाला । असें असून सम्पूर्ण व्यापिला प्राण हरायाला ॥ '

गंगाधर शास्त्र्याच्या खुनाचें निमित्त करून इंग्रजांनीं आपले पाय जास्त रोंवले; त्याचें वर्णन प्रभाकर करतो; " फार दिवस जपत होते या इंग्रज राज्याला । अनायासें निमित्त झालें पंढरपुरास कज्जाला । संकट पडलें, कांहीं सुचेना प्रधान पूज्याला । रति (दैवगती) फिरली सारांश, मिळाले लोक अपूज्याला । भय, चिंता, रोगांनीं ग्रासिलें काळिज मज्जाला । पदर पसरिती उणाख आणखी नीच निर्लज्जाला । परम कठिण वाटलें, आठवलें त्रिभुवन रावबाजीला । '

त्रिंबकजी डेंगळा कैदेतून पळाला त्याचा कायदा इंग्रजांनीं घेतला. ' इंग्रजांचा अन्यायी (त्रिंबकजी) निघाला, (त्याला) पाठ (पाठिंबा) पेशव्याची । म्हणून साहेब लोकांनीं आरंभिली आगळिक दाव्याची । वसई-प्रांत, कल्याण गेली; गुजराथ पुराव्याची । रायगड, सिंहगड बेलाग जागा

केवळ विसाव्याची। कर्नाटक दिलें लिहून, ठाणीं बैसलीं पराव्यांचीं। कोणास न कळे इमारत इंग्रजी काव्याची।’

यानंतर खडकीची लढाई; ‘बैसले राव दुर्बिणींत युद्ध लक्षित।’ ‘दीड प्रहर रात्र होते श्रीमंत दम खाऊनी। गेली स्वारी मग मशाला हिलाल लावुनी। जलदी करूनी साहेबांनी लाविलें निशाण णियाला। खेंचुन वाढथा-बाहेर काढिलें कदीम शिपायाला ॥’ त्यापुढील कथा म्हणजे ‘रात्रंदिवस श्रीमंत न घेतां उसंत, पुढें पळती।’ नाहीं म्हणायला अष्टीच्या लढाईत, ‘माघ शुद्ध पौर्णिमेस बापुसाहेब (गोखले) रणीं भिडले। जखम करून जर्नेलास फिरतां जन म्हणती पडले।’

पळत्या रावबाजीच्या या सरत्या मोहिमीचें प्रभाकराचें वर्णन अत्यंत हृदयद्रावक आहे. “ नाहीं स्नान शयन, नाहीं स्वस्थपणें जेवले। ‘ आले ! आले !’ ऐकतां उठपळ राव धांवले। गर्भगळित जाहले, लागले शुष्क दिसायाला। बाईसाहेबांना फुरसद न पडे बसून न्हायाला ॥ दिवाळी आणि संक्रांत कंठिला दुःखांत फाल्गुन। रागरंग नाहीं आनंद ठाउक रायालागुन। सदैव चिंताप्रस्त, शब्द बोलती वैतागुन। कर जोडुन फौजेस पाहिलें घडो-घडीं सांगुन। धैर्य धरुन कोणी कसून लढेना, क्रियेस जागून। **कर्म पुढें प्रारब्ध धांवतें लगवग मागून ॥ × × × ॥** ओढवले कसें सर्वींचे समयीं संचित। कडकडुन पडलें गगन जसें अवचित। दुःखाचे झाले डोंगर नाहीं सुख किंचित ॥ × × ×। जे श्रीमंत सुकुमार वनांतरीं ते भटकत फिरती। कळेल तिकडे भरदिसास प्रभु कांटयामधी शिरती। आपला घोडा आपण स्वहस्ते चूचकारुन धरती। खालीं पसरून उपवस्त्रा दिलगिरींत वर निद्रा करती। अस्तमांनीं कधीं रात्रीं भात भक्षिती पाटावरती। दरकुच दरमजलिस कृपेंतिल सेवक अंतरती। पेशव्यांचे वंशांत नाहीं कोणी असा कहर पाहिला। हत्ती, घोडे, उंट, खजीना जेथिल तेथें राहिला।’ तरीही प्रभाकर बाजीरावाची स्तुतिच करतो की, ‘ बाजीराव होय धन्य ! म्हणून यापरी आकांत साहिला।’ नर्मदेस शालिवाहन शक संपतो; तेथेंच या शेवटच्या पेशव्यांनीं ‘ पंती शक ’ ठेवून दिला; असें वर्णन करतांना प्रभा-

कराच्या हृदयास ज्या यातना झाल्या तितक्या तरी ती गोष्ट प्रत्यक्ष करतांना रावबाजीला झाल्या, कीं एकदाचा या यातायातींतून सुटलों म्हणून आनंद झाला, तें त्याचें त्याला ठाऊक !

‘महाराज उपेक्षुन आम्हांस जाऊं नये । × × । हिंमत सोडूं नये सर्व पुढें येईल उदयाला । कोण काळ कोण दिवस धन्यांनीं पुसावें हृदयाला ।’ असें सांगणारी फौज होती; पण बाजीरावाला हिंमत नव्हती. ‘प्राण असुन शरीरांत बुडालों वियोगलोटांत ।’ अशी सैन्याची अवस्था करून बाजीराव इंद्रजांच्या स्वाधीन झाला. ‘कुंकवावांचुनि कपाळ, मंगळसूत्रावांचुनि गळा । तसा सैन्यसमुदाय उदासिन रंग दिसे वेगळा ॥’ शेवटीं ‘कसें प्रभूंनीं ब्रह्मावर्त शहर बसविलें । अगदींच पुण्याच्या लोकांना फसविलें । हुरहुर करीत उन्हांत कां बसविलें ।’ असें म्हणत बसण्याचा प्रसंग आला.

‘विपरित आला काळ मेरुला गिळलें मुंग्यांनीं । पंडितास जिंकिलें सभे-मर्धि मदांध भंग्यांनीं । भीमास आणिलें हारीस रणांगणि अशक्त लुंग्यांनीं । कुबेरास पळविलें कसें आकिंचन तेलंग्यांनीं । जळीं राघवमाशास अडविलें असंख्य क्षिण्यांनीं । जर्जर झाला विष्णुवाहन बदकांचे दंग्यांनीं । ईश्वरसत्ता विचित्र सारें दैवानें घडविलें ।’ असें प्रभाकर शोकावेगाच्या पहिल्या भरांत म्हणतो; त्यापेक्षां ‘फितुर करुन सर्वांनीं आपलें राज्य मात्र बुडविलें ।’ हा त्याचा या पोवाड्याच्या शेवटचा निष्कर्षच खरा ! अनंतफंदी व होनाजी बाळा यांच्याप्रमाणें ‘पावेल जर शंकर । तर दृष्टी पुढें पडतिल राव लवकर ॥’ असा प्रभाकराचाही विश्वास असलेला दिसतो.

बाजीरावावरील दुसरा पोवाडा ‘श्रीमंत झाले लोक श्रीमंतांपासुन लक्षा-बन्धी । दुरावले ते श्रीमंत आपल्या दृष्टिस पडतिल कधी ॥’ असा आहे. त्यांत फक्त पेशव्यांचे सरदार आणि सोयरे यांची यादी आहे. तेवढेंच त्या पोवाड्याचें महत्त्व ! नाहीं म्हणावयास ‘धन्य प्रभू पेशवे ज्यांचें ऐश्वर्य बघुन मन रिझे । परशत्रूंचें सैन्य ठायिंच्या ठायीं प्रसंगीं क्षिजे । सुखी केला मुलखांत केशरी भात घरोघर क्षिजे । गृहस्थ-भिक्षुकांचें गौरवें तुपांत मनगट भिजे । तीर्थोत्तीर्थां नित्य शेरभर सोनें सकाळीं क्षिजे । नाहीं दुःख कोणास, पलंगी

आनंदांत जन निजे ॥’ हें रावबाजीच्या काळाचें, दुष्काळ पेंढारांतून बचावून निघालेल्या ‘अजात रिपु हे प्रजा, इतःपर मजावृष्टि शिरकली।’ अशा रामजोशानें वर्णिलेल्या पुण्यांतील प्रजेच्या औटघटकेच्या सुखाचें वर्णन या पोवाड्याच्या शेवटीं दिलें आहे. प्रभाकरानें पोवाड्यांत दिलेल्या यादीतील शेंकडों सरदारांपैकीं एकाच्याही अंगीं हे नामदं विलास उधळून लावून महाराष्ट्राची मर्दुमकी जागृत करण्याची शक्ति असूं नये या विचारानें मन-विषण्ण होतें !

बाजीरावावरील दोन्ही पोवाडे त्याच्या कारकीर्दीची इतिश्री झाल्यावर रचले गेले. पेशवेवंशावरील एक पोवाडा पानपतच्या लढाईपर्यंतच्या वर्णनाचा आहे. त्यांत ‘प्रभुच्या पणज्यांनीं। पुढें प्रधानपद मिळवून, वैरी पळवून मारिल्या शयीं ॥’ असें बाळाजी विश्वनाथाचें वर्णन आहे. बाळाजी विश्वनाथ हा थोरले माधवराव, नारायणराव आणि दुसरा बाजीराव या तिघांही पेशव्यांचा पणजा लागतो. परंतु थोरले माधवराव किंवा नारायणराव यांच्यावर प्रभाकराचें कांहींच काव्य आढळत नाही. ‘हा पोवाडा दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत रचलेला आहे,’ असेंच रा. यशवंतराव केळकरांचेही मत आहे. ‘गंगुहैबती दीन, पदांबुजीं लीन, कृपेंतील भृत्य। महादेव प्रभाकर ध्यायीं × × × ॥’ या तुकांतील ‘कृपेंतिल भृत्य’ हें विशेषण दुसऱ्या बाजीरावाच्या मेहरबानींतील गंगुहैबतीच्या फडांतल्या प्रभाकरादिकांनाच योग्य आहे. त्यावरून हा पोवाडा दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत रचला गेला हें उघड आहे. ‘प्रभुच्या पणज्यांनीं’ या शब्दावरून ह्या पोवाड्याचा काल थोरल्या माधवरावाच्या कारकीर्दीतला असावा अशी शंका निघण्याचा संभव असला तरी वस्तुस्थिति तशी नाही. सवाई माधवरावाच्या रंगावरील पोवाड्या पूर्वीच्या काळांत रचला गेलेला असा प्रभाकराचा एकही पोवाडा मिळत नाही. ‘गंगू हैबतीचा फड माधवरावाच्या कारकीर्दीपासून गाजत होता’ व इ. स. १७७० त प्रभाकर बारा महिन्यांच्या आंतीलबाहेरील व्याचें अर्भक नसून ‘गोड गळ्याचा’ पंधरा सोळा वर्षांचा तरुण होता ह्या यशवंतरावांच्या विधानास कदाचित् ‘श्रीमंत ईश्वरी अंश धन्य तो वंश

परमपुरुषार्थी । बरोबरी तयांची कोण करिल पहातार्थी ॥’ या पोवाड्याचा आधार ‘प्रभुच्या पणज्यांनी’ या शब्दावरून मिळाला असता. परंतु हा पेशवेवंशावरील पोवाडा ‘दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत रचलेला आहे’ या यशवंतरावांच्या कबुलीमुळे तो आधारही त्यांना उरला नाही.

या पोवाड्यात सर्व पेशवेवंशाला देवांहुन श्रेष्ठता दिली आहे. ‘राजा-धिराज महाराज, गरीब नवाज, धनी श्रीमंत । भासती सदैव देव आमचे हेच भगवंत । पाषाण धातुच्या मूर्ती धरत्रीवरती, आहेत अनंत । त्या पूज्य, परंतु नाहीत प्रगट जीवंत । तसे नव्हे हे तर देव, कलिमधे भूदेव, ब्राह्मण संत । त्या वंशी पेशवे झाले सबळ बळिवंत ॥’ या पोवाड्यात प्रधानपद मिळविणारा बाळाजी विश्वनाथ; ‘आणिली घरास माषुक मस्तानी । दरवर्षी घालुन धौशास, जावें चालून आघाडीस मस्तानी ॥’ असा थोरला बाजीराव; वसईचा मोहरा चिमाजी आपा; ‘आणिलें पुण्यांत जपानी नळाचें पाणी । × × × । खुष केले शास्त्रीपंडित, विद्यामंडित, विप्र विद्यार्थी । गेले कीर्त गात ते ब्राह्मण तीर्थोतीर्थी !’ असा बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब; ‘भलत्याच ठिकाणी घाली रिपुशी गांठ ।’ असा राघो भरारी; ‘भाऊसाहेब योद्धा थोर, अंगामध्ये जोर, पुरा धैर्याचा;’ आणि ‘विश्वासरावही तो तसाच शौर्याचा’ इतक्यांची वर्णने दिली आहेत.

‘बाजीरावाचे कारकीर्दीत पोवाडा तयार झाला आहे, त्या अर्थी पान-पतानंतरच्या हकीकतीचे मूळ चौक पोवाड्यात असावेत, पण मागाहुन ते कोठे गहाळ झाले असावेत अशी **सकारण** शंका येते.’ असे या पोवाड्याविषयी रा. यशवंतराव म्हणतात; परंतु ही शंका अगदीं अनाठायी दिसते. भाऊसाहेब व विश्वासराव यांच्या वर्णनाने सुरू झालेल्या चौकांतच ‘किति कांची बसलीं घरेंच, हें तर खरेंच, ईश्वरीकृत्य । शोकार्णवीं नाना पडून, नित्य रडरडून, पावले मृत्य ॥’ हें पानपताचें टोटक वर्णन दिलें आहे व लगेच ‘कवि गंगुहैबती दीन, पदांबुजिं लीन, कृपेंतिल भृत्य ॥ महादेव प्रभाकर थ्यार्थी, सदा गुण गाई यथासाह्यार्थी । श्रीमंत प्रभूची कीर्त जशी भागीरथी ॥’ ही शेवटची अटकही आली आहे. ‘पावले मृत्य, आणि कृपेंतिल भृत्य’ या

यभकांनी जोडलेल्या चरणाच्या साधीत पानपतच्या विस्तृत वर्णनास जागाच उरत नाही. त्या अर्थी रा. यशवंतरावांच्या लाडक्या कवीने कोठे तरी पानपताचे वर्णन केल्याशिवाय राहू नये, ही त्यांच्या मनची इच्छा काय ती या शंकेस आधारभूत दिसते; व शंका अनाटायी आहे असे वाटते. पोवाड्याचा धागा कोठेही तुटलेला दिसत नाही.

या पोवाड्यांत देवाहूनही श्रेष्ठ असे ज्या वंशाचे वर्णन केले त्याचे वैभव अस्तंगत झाल्यावर 'जगदीश्वर कोपला गोष्ट झालि खरीच निरुपाई, म्हणून एकाएकी बुडाली ब्राह्मणवाच्छाई ॥' असा पेशवाईचे संक्षिप्त वृत्त गाण्याचा प्रसंग प्रभाकरावर आला. या पोवाड्याचा पहिला चौक अत्यंत सरस आहे. त्यांत सातारकर छत्रपतीची किंवा कदाचित् आय छत्रपति शिवरायाची आठवण प्रभाकराला झाली आहे, याकडे लक्ष वेधल्याखेरीज रहात नाही. तो चौक असा:—'सबळ वीरांचें राज्य पुरुष जे क्षणांत हरणारे । आकाश कडकडल्यास जे उचलून धरणारे । आणि जागा जिंकुन जे धन भांडार भरणारे । रिपुसन्मुख धैर्याने रणांगणी जे नर ठरणारे । चोहों सागरिंचें स्नान सन्यासमवेत जे करणारे । पूल बांधून नांवांचे जाव्हवी निर जे तरणारे । छत्रपतीच्या कार्मीं शरिर जे खर्चुन मरणारे । उभे कंबर आवळून वायुवत जे फिरणारे । स्वकर्म आचरणारे जे बळी सर्वांठायीं । पहा त्यांचे वंशज हिंडती पृथ्वीवर पायी ।'

'मनुष्यमात्रादिकांचें माहेर होति पेशवाई ॥' असा प्रभाकराचा पेशवाईचा अभिमान आहे ! बाळाजी विश्वनाथापासून पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत झालेल्या पंधरा पुरुषांची नांवनिशी त्याने दिली आहे. त्यांत रघुनाथरावाचा दत्तक पुत्र अमृतराव याचा मुलगा विनायकराव बापूजी आणि थोरल्या बाजीरावाचा राघोभरारीहून लहान असा कनिष्ठ पुत्र जनार्दनराव या दोघांखेरीज इतर तेरा पुरुष इतिहासप्रसिद्ध आहेत. चिमाजी आपा, सदाशिवराव, विश्वासराव, अमृतराव, विनायकराव बापूजी, व जनार्दनराव या सहा जणांशिवाय बाकीच्या नऊ जणांना पेशवाईचीं वस्त्रे कांहीं काळ तरी लाभलीं. पोवाडा रचल्या वेळीं 'गत झाले अकरा' बाकी अमृतराव, रावबाजी, चिमाज,

व विनायकराव हे चौथे हयात होते. त्यांनी 'दिल्या शत्रुसर्वे टकरा । उपाय हरले ह्याच प्रसंगी गोष्ट गेलि निकरा । × × × । हरण झाले सर्वस्व राहिला नाही बकरा । × × × । अशी अवस्था बहुत जनाच्या मनि पडल्या फिकरा । हरहर हे भगवान् कशा तरी घरिं रहातिल ठिकरा ॥'

पेशवे आणि पेशवाई यांजवरील प्रभाकराच्या सात पोवाड्यांपैकी 'रंगाचा पोवाडा,' 'खडर्ग्याच्या लढाईचा पोवाडा' आणि 'पेशवे वंशाचा' पहिला पोवाडा यांखेरीज राहिलेले चाव्ही पोवाडे पेशवाईचा अस्त झाल्या-नंतर रचण्यांत आले, असे त्यांतील उल्लेख दाखवितात. या सात पोवाड्यांत प्रभाकराच्या काव्यांतील अंतःस्फूर्ति दिसून येते, तशी त्याच्या इतर सहा उपलब्ध पोवाड्यांत दिसून येत नाही.

इतर पोवाडे

मत अटकावो कोई हमनसे अबी सबहि मैं छांड निकलकर खडी ।

सौख्यसंपदां त्यजून, घेऊन वैताग, जहालें केवळ सडी ॥

—प्रभाकर

प्रभाकराचा अहिल्याबाईवरील पोवाडा तिच्या मृत्यूनंतर त्याने रचलेला आहे हे 'सती धन्य धन्य कलियुगीं अहिल्याबाई । गेली कीर्ति करुनियां भूमंडळाचे ठायीं ॥' या ध्रुपदावरूनच कळते. त्यांत तिचा धर्मादाय व धार्मिकपणा यांचे वर्णन आहे.

दुसरे सयाजीराव गायकवाड हे १८१९ इ. मध्ये गादीवर बसले व १८४७ त निवर्तले. सयाजीराव, त्यांचे आप्त व दिवाण वगैरे नोकर यांच्या वर एक व बडोदेकरांच्या औदार्यावर एक असे दोन पोवाडे प्रभाकराने रचले. त्यांतील दुसऱ्या पोवाड्याच्या शेवटी 'प्रभाकर कवी भ्रमर गुंतला पहा कर्जीच्या कमळांत । द्रव्यकूपेचा प्रकाश पडल्या सुटून जाइल स्वकुळांत ॥' अशी याचना आहे. गंगुहैबतीचा फड या वेळीं तरी मोडलेल्ल नव्हता. 'आहेस ठाउका' ही ओंगळ लावणी प्रभाकराने रचली तेव्हाही तो

कड मोडला नव्हता. परंतु प्रभाकराला निदान बाजीरावाच्या राज्यभ्रष्टेनेतर द्रव्याची ओढ होती हे या पोवाड्यांत त्यानेच स्पष्ट म्हटलें आहे.

मराठी साम्राज्यांतून फुटून इंग्रजांच्या कच्छपीं लागणाऱ्या मराठे सरदारांत बराच बरचा मान बडोद्यास मिळेल. परंतु होळकर दंग्यानंतर पडलेल्या दुष्काळांत 'दीड शेंराचा दुष्काळ पडला कहर वाटला दुनियेला।' त्या वेळीं 'बडोद्यांत पोंचला तो जगला, न पोंचल्या वाटेस मेला ॥' अशी गोरगरीबांची स्थिति झाली होती. ह्या दुष्काळाचा प्रभाकरानें इतकाच काय तो उल्लेख केला आहे. दुष्काळांत जसा बडोद्यानें मराठी प्रजेला हात दिला, तसाच पेशवाईनंतरही विद्वान् ब्राह्मण, गवई, पहिलवान यांना आश्रय दिला. 'नाय-किणी, कसबिणी शाहिर नेहमीं बडोद्यामधि ठरले। पावे पगाराशिवाय बक्षिस, कसबी लोक यानें तरले।' 'येवढेंच विश्रांतिला राहिलें स्थळ पश्चिमच्या राहाळांत।' असें प्रभाकर गातो. परंतु हे पोवाडे केवळ अन्नाच्या ओशाळ-गतीचे आहेत. आपलें राज्य, आपली रियासत ह्या आपुलकीच्या भावनेची स्फूर्ति त्यांत नाहीं.

कुलाच्याचे राघोजीराव आंग्रे सरखेल व त्यांचा परिवार यांजवरील पोवाडा देखील 'श्रीमंत गेल्यासासुन भिळेना अन्न कोठें बाहेर। म्हणुन झड घालितात लाहेर।' अशा कारणानेंच उद्भवला. 'राज्य असुन तर लहान मुल्लोमुल्लुखीं कीर्त गाजती।' ही स्तुति आश्रय मागण्यास आलेल्या याचकानें केलेली आहे.

'चोहों वर्णीतुन कोण मुशाफर वर्ण मला सांगा। तुम्हांला वर देतें जागा ॥' या लावणीवजा पोवाड्यांत हिंदुस्थानांतील राजे, सरदार व सावकार यांच्या घराण्यांची नामावळ प्रभाकरानें दिली आहे. चित्रशाळा प्रतीच्या संपादकांनीं पोवाड्याच्या आरंभी दिलेल्या चुकीच्या माहितीचा अनुवाद करून "प्रभाकराचा हिंदुस्थानवर्णनाचा एक पोवाडा आहे, त्यांत 'ब्राह्मण क्षत्रिय आदि वर्णीत शिवछत्रपतीपासून पेशवाईअखेरपर्यंतचे काळांत कोणकोणतीं घराणीं व पुरुष उदयास आले त्यांचें संकल्पित वर्णन आहे. या वर्णनाची व्याप्ति उत्तरेस नेपाळापासून दक्षिणेस चिनापट्टण म्हणजे

मद्रासपर्यंत आहे, ही विशेष गोष्ट होय.” अशी रा. यशवंतराव केळकरही माहिती देतात. ती चुकीची आहे. ‘धनी छत्रपती तख्त सातारा हो।’ ही पोवाड्याच्या अखेरीअखेरीस आलेली एक ओळ काय ती शिवछत्रपतीपासूनच्या ‘सर्व मराठे राजांच्या वर्णनाची ! ‘शिंयांत पुरुष एक एक निवडतो तारा हो।’ हेच कायतें शिंदेशाहीतील पुरुषांचें अवघें वर्णन ! यांच्या उलट ‘वंश हजारों हजार ज्यांचे सुरतपाक बेटे। चपळ जसे बाघिणीचे पेटे। नगरशेट मसुदाबादेचे वतनदार शेटे, घालिती पैकेकरी खेटे। सधन गुमास्ते पदरीं बांधिति मंदिल फेटे, गळ्यामधिं लिंग गोफ गेटे ॥ आठ्याचे केशवळाल द्रव्य आजकाल तयांचे सदनीं। आल्या याचकास सत्कार पाट बस्कर मिठाक्षर वदनीं। परनारी सहोदर, सदय प्रफुल्लित हृदय, विषयसुख सदनीं ॥’ त्याचप्रमाणें ‘उज्जनचे गोकुळदास’ ‘बेदरचे मलापा मुख फिरस्ते वाणी’ वगैरे यःकश्चित् सावकारांचीं वर्णनें या पोवाड्यांत भरपूर केलीं आहेत. ‘क्षत्रिय मंडळींत घराणें प्रमुख उदेपुरचें।’ हें तर शिवाजीच्या पूर्वीच होतें. ‘संपत्तीवान कनकाप्पा चिनापट्टणचे राव जी’ हे एक सावकारच होते. ‘नेपाळचे रणजितसिंग’ यांचें फक्त नांव आलें आहे. ‘घराणीं वुरुष उदयास आले’ याचा अर्थ राजघराणीं किंवा सावकार घराणीं, राजे, सरदार आणि सावकार या सर्वांना सरसकट ध्यावयाचा असेल तर मात्र रा. यशवंतरावांचें किंवा मूळ संपादकाचें विधान अगदींच चुकीचें नाही असें कांहींसं समर्थन करतां येईल. परंतु अशा विधानानें वाचकांची फसवणूक होते. या पोवाड्याच्या पहिल्या चौकाच्या आरंभीं मात्र प्रभाकराच्या काव्याची चुणुक थोडीशी दिसते. ‘विप्रवंश संपूर्ण दरिद्रें आजवर नाचवले, ब्रह्मकर्माळा आंचवले। संकटीं पडतां पक्षी खगेंद्रें जसे काय वांचवले, सकळ सतेजें नाचवले। श्रीमंतांनीं तसे थोर पदाला ब्राह्मण पोंचवले। तयांकीं शत्रू वेचवले ॥’ हा पेशवाईच्या आठवणीचा अभिमान हृदयांत नाचत असतां गंगू हैबतीच्या फडाबरोबर उत्तर हिंदुस्थानांत दारोदार गाऊन पोट भरण्याची पाळी आली, तेव्हां कोठल्या तरी तिकडील सावकारापुढें किंवा महाजनसमाजापुढें ही पोवाडेवजा लावणी रचून

गायिली असावी. हा पोवाडा संबंध दिला आहे. यांतील कित्येक नांवांचा आज मागमूस नाही. कित्येक केवळ ऐकीव माहितीचीं व चुकीचीं आहेत. यापेक्षा 'नाना शंकरशेट'जीवरील पोवाड्यांतील जो एकच चौक दिला. आहे त्यांतील 'भलत्याचें पडेना तेज फिटेंना भ्रांती। यासाठीं लोक भर दिवसास हिसके खाती ॥' ही माहिती जास्त महत्त्वाची वाटते. 'भाग्यवान भोळे महाराज। कुटुंबसंरक्षणाचें जहाज। डामडौल नाही कांहीं मिजाज। दीनदुबळ्याचे गरीब नवाज। शरण आल्याची राखुनि लाज। अगोदर करावें त्याचें काज। मोठ्यामोठ्यांचा जिरवून माज। हारीस आणिले शेट बजाज।' ही माहिती इतर चरित्र ग्रंथांशीं ताडून पाहतां येण्यासारखी आहे. 'जेव्हां टिपूवर इंग्रज गेले। तेव्हां शेट सवें नव्हते नेले। परंतु भर्णे येथुन केले।' ही माहितीही नवीनच आहे. या पोवाड्याचें धृपद "दैववान् नाना शंकरशेट विजाति। केली केवढी उभय वंशांत ख्याति ॥" असें आहे. त्यांतील 'विजाति' याचा अर्थ लागत नाही. तेथें 'द्विजाती' असा शब्द मुळांत असण्याचा संभव आहे. 'दैवज्ञ ब्राह्मण' या नांवाचा नाना शंकर-शेटजींपासून परबांच्या सुधारणांच्या कायद्यापर्यंत अभिमान किती होता व हल्लीं विशिष्ट कारणांमुळे तो कांहीसा दबला गेला असला, तरी आहेच. त्या अर्थी प्रभाकरासारख्या याचकानें 'द्विजाती' असा शब्द ठळक वापरून खुष करण्याचा प्रयत्न करणें साहजिक आहे. नानांचा परिवार, त्यांचें बंगले, तेथील करमणुकीचे प्रकार याविषयीचे सहा चौक संपादकांनीं गाळले; मुंबईतील कांहीं शोकी मंडळी, साष्टी कलेक्टर हपीसांतील मंडळी, अब्बल इंग्रजींतील प्रिंगल साहेबांचें मोजणी हपीस, बाबाजी बिबलकर अलिबागकर, विकाजी व पेस्तनजी शेट वगैरेंवरील दहाबारा पोवाडे मुद्दाम दिले नाहीत. अब्बल इंग्रजींतील हपीसर व त्या वेळचे प्रकार यांची माहिती या पोवाड्यांत असली पाहिजे. 'पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड इत्यादिकांचीं वर्णनें ज्याच्या रसवंतीनें गायिली, त्याला मुंबईकडल्या पारशांची, सोनारींची वगैरे वर्णनें करीत सुटण्याची पाळी यावी,' याचा चित्रशाळाप्रतीचे संपादक, रा. भावे आणि रा. यशवंतराव केळकर या सर्वांना मोठा विषाद वाटतो

आणि हे असे कां व्हावें, याचें आश्चर्यही वाटतें. जगाच्या रहाटीकडे पाहतां ही कांहीं अद्वितीय गोष्ट नव्हे ! ' वाद्रेवीच्या गळ्याला दोरा बांधून तिला दरवेशाचे आस्वलीप्रमाणें दारोदार नाचविण्याची पाळी ' प्रभाकरावर आली याचा कोणालाही खेदच वाटेल. परंतु त्या खेदाच्या भरांत क्षुद्र भावनांना वश होऊन महाराष्ट्राच्या जीवनावर प्रकाश पाडणारें काव्य गुलदस्तांत ठेवावें आणि हिंदुस्थानवर्णनासारख्या केवळ नीरस नामावळीच्या पोवाड्यांची अवास्तव स्तुति करावी हें योग्य नाही. ओढेकर, नायगांवकर, पुरंधरे, पारोळकर, रणनवरे, नवरे, थोरात, खरड, खैरात, फडतरे, कवडे, आपतुळे, पिसाळ यांच्या नांवांच्या याद्यांपेक्षां, नानाशंकर शेटर्जींचा परिवार व रहाणी, आणि अव्वल इंग्रजींतील ' पारशा-सोनारांची ' वर्णनें यांचें महाराष्ट्राला जास्त महत्त्व आहे. या विचारसरणीतील तत्त्व आमच्याकडील संशोधकांच्या मनास पटेल तो सुदिन !

पौराणिक लावण्या

कंठ तुझा मंजूळ सुसंगित फिरक स्वरामधें स्वर फिरती ।

क्षणोक्षणीं मेनका विलोकुन अमरपुरीं तारिफ करती ॥

—प्रभाकर

पोवाड्यांत प्रभाकराच्या काव्यस्फूर्तीचा प्रकाश पडतो तसा त्याच्या लावण्यांत पडत नाही. बाह्य वर्णन व फिरकोळ तपशील यांचें वर्णन प्रभाकर फार बारकाईनें करतो; परंतु हृदयाच्या सूक्ष्म भावना, मनाचे तरंग, अंतःकरणाच्या वृत्ति यांचा ठाव त्याला घेतां येत नाही. लौकिक विषयांवरील लावण्यांपेक्षां देवादिकांवरील आणि पौराणिक कथांवरील त्याच्या लावण्या जास्त शुद्ध व सरस वाटतात.

‘ लक्ष्मी गवें निंदा बोलुनि झिडकारिति पार्वती । आहे ठाउक पुरुषार्थ तुझा तुज प्रिय असो पशुपती ॥ ’ ही त्याची लक्ष्मी-पार्वतींनीं भांडखोर शेजा-
रणीप्रमाणें एकपेकीच्या नवऱ्यांच्या उखाळ्यापाखाळ्या काढल्याची लावणी

फार प्रसिद्ध आहे. आजकाल कृष्णाला चोर म्हटलें, किंवा सीतात्याग करणाऱ्या रामाच्या न्यायबुद्धीला दोष दिला, की आमच्या कित्येक धर्म-मार्तंडांचा जीव कासावीस होतो. त्यांना जिकडे तिकडे पाखंड व धर्मनाश दिसूं लागतो. परंतु संस्कृत कवींनी देखील देवादिकांच्या चरित्रावर यथेच्छ विनोद केला आहे, याचा त्यांना विसर पडतो ! देवाविषयी हिंदूंच्या ज्या कल्पना आहेत त्यांत देवाला बरोबरीच्या नात्याने वागवून त्याचा विनोद करण्यास देखील हरकत नाही अशी एक कल्पना आहे. तिचा फायदा प्रभाकरानें या लावणींत भरपूर घेतला आहे. शंकराचें विचित्र ध्यान वर्णून 'लक्ष जन्मींचें पातक म्हणउन पडलिस ऐशा हाती !' असें पार्वतीला लक्ष्मी टोंचून बोलते, तेव्हां नवऱ्याचा कड घेऊन 'भोळा मामा सांब लक्ष्मी उगाच निंदूं नका ।' असें मोठ्या कळवळ्यानें म्हणून तिला 'कशा भाळल्यात गोरक्षका ?' 'तुला सवती आहेत !' 'तुझा बाप चोराचा सासरा !' असें उलट टोले देऊन 'जन्म गेला पद्मा अशाखालीं, म्हणे लक्ष्मीला पार्वती ।' 'शंकर भणंग भिकारी, जिवंत पहातां भुत !' असें लक्ष्मीनें म्हणतांच 'तूं चंचळ, नाहीस सुधी ! शंख सहोदर तुझा' असें म्हणून तिच्या भावाचें दारिद्र्य, पार्वती लक्ष्मीच्या तोंडावर फेंकते. शेवटीं 'घरोघर मातीच्या चुली' हें तत्त्व पटून आपापल्या घरच्या व्यंगाकडे डोळेझांक करून, 'एकस्वरूप शिव-विष्णु लक्ष्मी-गौरी एक स्मरा' असा वादाचा निकाल लागतो. देवादिकांच्या बायका देखील आपल्यासारख्याच आहेत, असें पटविणारी ही लावणी आमच्या प्रपंचमग्न स्त्रीसमाजास प्रिय व्हावी हें साहजिक आहे.

शंकर-पार्वती संवादाच्या लावणींत पार्वती शंकराला 'भस्मभूषणा, मदन-शोषणा, पशुपति गंगाधरा ! ध्यान कुणाचें करितां सांगा त्रिपुरांतक सुंदरा !' असें विचारतांना, 'नका चोरूं; मज खरेंच सांगा ! हें काय डमरूधरा !' असा इषारा देते. पश्र अडचणीचा असला तर कांहीं तरी थाप देऊन सोड-वणूक करून घेण्याची लौकिक नवऱ्याची धूर्तता पार्वतीच्या परिचयाची होती असें खुबीनें दाखविण्याबद्दल प्रभाकराची तारीफ करावी असें मनांत येतें. परंतु 'रामसखा हृदयस्थ ध्यातसें !' असें शंकरानें सांगितल्यावर 'तुम्ही

अनाद्यन्त तसा रघुवीर नव्हे ! सीते सीते म्हणून वनांतरी भटकत झाडांना कवटाळतो; असा तो राम झीलंपट आहे !' असे पार्वती म्हणते; तेव्हा 'तुझे तुला मुळी विदित असुन कां ठेवितेस दूषणे ?' 'ब्रह्मांडाचा स्तंभ नेणखी कसा तूं महाकालिके ?' अशी पार्वतीचें दैवी, सर्वज्ञ स्वरूप दाखविणारी वचने शंकराच्या तोंडी घालून प्रभाकर सर्वच विचका करतो ! पार्वतीला शंकरानें 'आदिकुमारी' असे संबोधवें हें योग्य दिसत नाहीं. 'सुहास्यवदने' सुरूपसखे हे रक्तबीज शोषणे ! स्वर्पदि सुरेश्वर स्वस्थ तुझ्यामुळे त्रिभुवनि यशघोषणे !' अशी शंकरानें पार्वतीची मध्येंच स्तुति केली आहे, त्याला कांहीं कारण दिसत नाहीं. लाडक्या बायकोला केव्हांही गौरवाच्या विशेषणांनीं गौरविणें अनाठायीं नसलें तरी लावणींतील संदर्भांत या गौरवाचें कांहीं कारण नाहीं. वेळींअवेळीं उगाच गौरविल्यानें बायको चढेल होण्याचा संभव असतो. परंतु अनुभवानेंही शहाणें न होणाऱ्या भोळ्या सांबाची संवय, दाक्षायणी सतीच्या दक्ष-प्रकरणांत कटु अनुभव आल्यावर, गौरीशीं संसार करूनही, सुटली नव्हती असें दाखविण्याचा प्रभाकराचा उद्देश असेल तर न कळे ! शंकराला शेवटीं अनुभव मात्र तसाच येतो. फाजील लाडानें शेंफार-लेली पार्वती, 'रामलक्ष्मण हे विष्णु आणि शेष यांचे अवतार नाहींतच !' असा हट्ट घेऊन बसते व म्हणते, 'क्षीरसागरिंच्या मूर्ति नव्हत ह्या, अहो भस्मोद्धारणा ! जरि असते महाविष्णु शेष, कंदर्प दर्पहरणा ! तरी न नेत, जानकीस रावण जगदुद्धरणा ! × × × ! पशुपते भोळ्या शंकरा ! नका प्रपादूं व्यर्थ मला; निज मुक्तीच्या माहेरा !' तरीही तामसी गणलेला बिजवर महादेव तिची समजूत घालीत राहातोच !

गणपति, विष्णु, शंकर, सूर्य, आणि पार्वती या पांच देवतांची पंचायतन प्रार्थनेची 'हे गणेश, हे माधवा, हे गौरीधवा, लोकबांधवा मित्र तमारी, उदयोस्तु अंबे जगदंबे आदिकुमारी ॥' ही लावणी सुंदर आहे. धृपदांत वरीलप्रमाणें पंचायतनाला वंदन करून पुढें एकेका कडव्यांत प्रत्येक देवतेचें स्वतंत्र स्तवन केलें आहे. सूर्यस्तवनांतील 'उदास समयीं हैवानां पाव तूं !' या वरपांत 'हैवान' या शब्दाचा 'हैराण झालेला' हा अर्थ ध्यानांत ठव-

प्यासारखा आहे. अंबेच्या वर्णनांत 'अन्नपूर्णा भवानी' अशा तिच्या स्वरूपाचें 'शशि सूर्य तुझ्या बळभयें उगवती । हे धन्य धन्य अन्नपूर्ण भगवती ।' असे वर्णन आहे; तें पंचायतनांतील अंबेस योग्य आहे.

प्रभाकरानें कित्येक पौराणिक कथानकांवर लावण्या रचिल्या आहेत. त्यांत देखील बारीक तपशील व बाह्य वर्णन हीं जितकीं चांगलीं साधलीं आहेत तितका मनोभावनांचा उठाव प्रभाकराला साधलेला नाही.

कांचनमृगाच्या मार्गे गेलेल्या रामासारखा आर्तस्वर कानीं पडल्यावर शोकाकुल झालेल्या सीतेला 'परोपरी शांतवन करी, धरी पोटासी लक्ष्मण आकांती ।' हें वर्णन 'नूपुरे एव जानामि नित्यं पादाभिर्वंदनात् ।' अशी ख्याति असलेल्या लक्ष्मणास जसे शोभत नाही, तसेंच सीतेच्या निर्भर्त्सनेनें लक्ष्मण कितीही संतापला तरी त्यानें 'पडशिल पहा चौडाळणी बंदिखान्यांत जाउन लंकाभुवनीं ।' असा शाप आपल्या भावजयीला देणें संभवनीय नाही.

प्रभाकराचें सावित्रीगीत साधारणच आहे. सावित्रीच्या कथेंतील अनेक हृदयभेदी प्रसंगांची प्रभाकरानें अगदीं कशीबशी बोळवण केलेली आहे. डोक्यावर झाडाची फांदी पडून सत्यवान् गतप्राण झाला त्याचें वर्णन 'लागतां काष्ठभाळीं जीव तेव्हांच घाबरला । टाकिलें शरीर धरणी, पाहिला पंथ दुरला । मातुश्री पिता कांता या तिघांस अंतरला । घेऊनी शीर अंकीं सतीनें सांवरला । थापटी हृदय अबला, जीव फारच गहिंवरला ।' इतकेंच केलें आहे. यांतील सावित्री हृदय 'थापटी' आणि जीव 'गहिंवरला' ही शब्दयोजना अगदीं चुकीची आहे. पतीचें प्राणसंकट पाहून सतीचा जीव 'गहिंवरला' किंवा ती हृदय 'थापटूं' लागली या शब्दयोजनेत गहिंवरणें व थापटणें हे दोन्ही शब्द तेथें उचित असलेला अर्थ देण्यास अगदीं असमर्थ आहेत.

प्रभाकराच्या हरिश्चंद्र-कथेंत मुळापेक्षां कित्येक फेरफार प्रभाकरानें केले आहेत. त्यामुळे कथेचें स्वारस्य वाढलेलें तर नाहीच, पण कित्येक ठिकाणीं अप्रयोजकपणा मात्र झाला आहे. विश्वामित्र आणि वसिष्ठ यांनीं ईदसभेंत हरिश्चंद्राच्या सत्वाविषयीं प्रतिज्ञा केल्या. त्यानंतर विश्वामित्रानें देवीला प्रसन्न

करण्यासाठी शाक्तांना बोलावून स्वतः प्रेतासनावर बसून यज्ञ केला. त्याने देवी प्रसन्न झाली व हरिश्चंदाच्या राज्याजवळील अरण्यांत तिने क्रूर श्वापदे उत्पन्न केली. त्यांची शिकार करण्यास हरिश्चंद्र स्त्रीसह गेला. तेथे कौशिक मुनीने जाऊन 'राजा हे कांचनमृग दे धरून' अशी आज्ञा केली. राजा बाण सोडून लागला तेव्हा मृग ऋषीच्या आश्रमांत शिरून बसले. कांचनमृग धरण्याचे काम सोडून राजा वनशोभापाहून लागला. अर्थात् निरनिराळ्या झाडांचीं नांवे आलीच ! ज्या श्वापदांमुळे 'स्वदेश सारे उजाड पडले' होते तींच 'पशुपक्षी निर्वैर मनानीं'। स्वेच्छ फिरती घोर काननीं।' असा चमत्कार होतो. आणि मग 'स्नान करी नृप तडागजीवनीं । नंदीसहित शिव पुजून भवानी । नरेंद्र कांता प्रसन्न वदनीं । प्रधानसुद्धां स्वस्थ बैसले ।' अशा स्थितीत विश्वामित्र दोघां वेश्यांना गाण्यानाचण्यास पाठवितो. घोर काननांत या वेश्या कोठून आल्या याची हरिश्चंद्राला शंकाच येत नाही. 'हरिश्चंद्र लुब्धला गायनीं । बक्षीस कंकण दिल्लें काढुनी । न घेति वेश्या देति टाकुनी ।' आणि राणीच्या देखत राजाला सांगतात 'आहे अंगसंगाची अपेक्षा ।' अर्थात् राजा रागावतो प 'प्रधानास सांगुनी घालवी त्या मारुन दुर्मती ।'

सत्यवान मेला तेव्हा सावित्री हृदय 'थापटीत' होती; पण या वेश्या मात्र हृदय 'पिटीत' कौशिकाच्या आश्रमांत जातात. 'विटंबिलें कोणी तुम्हांस त्याचा घ्रास करिन जाउनी ।' अशा आवेशाने विश्वामित्र राजाकडे येतो, राजाला दम देतो; परंतु शेवटी त्याच्या विनवण्यांनीं शांत होऊन परत जातो. मृगया केल्यावर देखील पूजा करून नृत्यगायनाचा आस्वाद घेण्याइतकी तरतरी असलेला 'राजेंद्र शशांक' मुनींचे स्तवन करून थकून जातो; 'म्हणून करी पुढें कांता अंक । उसें ठेऊन वर निःशंक । रत्नदेऊळीं निजून राहिले ।' स्वस्त्रीच्या अंकावर उसें ठेवण्यांत राजाच्या 'निःशंकपणा'ची जितकी तारीफ करावयाची तितकीच अरण्यांत एकाएकी रत्नदेऊळ उत्पन्न होण्याच्या चमत्काराची केली पाहिजे ! विश्वामित्राच्या शाक्तयज्ञापासून या रत्नदेवळांत राजा निजण्यापर्यंतचा भाग प्रभाकराचा स्वरचित आहे. इतका सर्व खटाटोप करून हरिश्चंद्राला जी क्षीप प्रभाकराने आणून दिली त्या

शोपेंतच ब्राह्मणांस राज्यदान केल्याचें स्वप्न पडून पुढें सर्व कथाभाग मूळ हरिश्चंद्राख्यानासारखाच झालेला आहे.

कालियामर्दनाच्या लावणीत प्रभाकरानें 'घरस्थळें' हा प्राकृत संस्कृत समास रामजोशाच्या 'मजावृष्टि' सारखा बनविला आहे. त्याखेरीज लावणीत विशेष असें कांहीं नाहीं.

सुदामचरित्रांतील वर्णनें चांगलीं आहेत. 'घोटीं व तेथें नीळ शुद्ध पान्चूचीं जोतीं । सरूदार हिऱ्याचे खांब झळाळित ज्योति । लालांचि उयाळी चौफेर माणिक मोती ।' हें द्वारकेच्या राजवाड्याच्या चौकाचें वर्णन अरेबियन नाइट मधील कल्पनाशक्तीच्या तोंडांत मारणारें आहे. द्वारकेच्या कोटावर 'काळापरि तोफांचीं वक्त्रें ।' हा काळविपर्यास आहेच ! रसिकतेला बाध आणणारा भडकपणा जरी प्रभाकराच्या वर्णनांत आढळला तरी बारीक तपशील वर्णन करण्याची वेळ आली असतां मात्र त्याच्या बुद्धीचा कुशाग्रपणा दिसून येतो सुदामजीच्या तीन मुठी पोह्यांतून पहिला घांस घेत असतां कृष्णाचा हात रुक्मिणीनें 'बळकट धरिला;' आणि आपण एकंदर सोळा हजार बायका आहों, हें लक्षांत घेऊन बरोबर हिशेब करून 'एक एक कण या गोप सजणातें ।' अशी विभागणी सांगितली. त्याचप्रमाणें 'काशीक्षेत्रवर्णन' करिताना, तेथील निरनिराळ्या महादेवांची 'कुठवर सांगूं नामावळी? एकेक मुठ टाकितो गोणि अगदींच होईल मोकळी!' हें प्रमाण सांगून काशीक्षेत्रांत महादेवाचीं स्थानें किती आहेत याची यथार्थ कल्पना प्रभाकर देतो.

दुर्वासभोजनप्रसंगाच्या लावणीत अपरात्रां आलेल्या ऋषींनीं भोजन मागितलें असतां त्यांना स्नानास पाठवन द्रौपदी कृष्णाचा धांवा करते. त्यांतही मुळांत फरक करून 'पंडुकुमार सर्वही । घाबरले प्रतापी अपुन भले झुंजार सर्वही । दीनवदन पाहती मजकडे ते वारंवार सर्वही ।' असें वर्णन केलें आहे. द्रौपदीच्या धांव्यांत दशावतारांचें वर्णन करून 'हे बौद्ध्यरूपा । हे कलंकी !' अशा नांवांनी कृष्णाला कृष्णावतारांत हांक मारली आहे. या लावणीच्या पहिल्या चौकांत 'सर्वह' या शब्दानें कित्येक चरणांचें यमक साधलें आहे. दुसऱ्यांत 'श्रीपती' तिसऱ्यांत 'श्रीपती' व चौथ्यांत 'त्यावरी'

अशा शब्दांची यमकें बारा बारा चरणांच्या शेवटास घातली आहेत, तो एक काव्यदोषच आहे. तेथे ' श्रीहरी ' व ' श्रीपती ' अशी पुनः पुनः आकांतानें हांक मारली म्हणूनच " लोटून ताट धांवले सुदर्शनपाणी । सप्रेम आर्लिगुन बोले ' आलों अनवाणी ' " असे समर्थन करितां येईल. परंतु ' क्षोभले फार सर्वही । × × शिकवुन कपट अविचार सर्वही । × × शिष्यपरिवार सर्वही । × × दिशा धुंदार सर्वही । ' वगैरे 'सर्वही'चें यमक किंवा 'त्यावरी' हें यमक समर्थन करण्यासारखें नाही.

' मुरली ' वर प्रभाकराच्या तीन लावण्या आहेत. त्यांपैकी ' वेडें करी विचरतां घरीं, हरी तुझी मुरली । ' ही साधारणच आहे. मुरलीनें वेडें केल्या-मुळें नाकांतली नथ काढून तेथें कर्णफूल घालणें, भाळीं अंजन लावून डोळ्यांत कुंकू घालणें या चेष्टांप्रमाणें दंडांतली वांकी गळ्यांत कशी घालतां येईल हा प्रश्नच आहे !

दुसरी ' मुरली बजावत री रिझजा । ' ही हिंदी लावणी त्याहून सरस आहे. ' भूल गये सुर किन्नर बांके । बैठे ऋषेश्वर इंदर आके । ' हा मुरलीचा परिणाम होऊन पुढें ' रोजे लगे सब मुरली सुनके । ' हें वर्णन पटण्यास त्यांचें रडणें आनंदाचें होतें असें समजून घेतलें पाहिजे.

' मुरलिनें ग मन अवध्यांचें मोहिलें सखये बाई । ' ही मुरलीवरील तिसरी लावणी मात्र फार बहारीची आहे. 'तृण त्यागुन सर्वही धेनू वत्साविण घालिती पान्हा । स्तन आदरें वदनीं देतां पयप्राशन करिना तान्हा ॥ ' हा मुरलीच्या परिणामाचा विरोधाभास तर आहेच; त्याहीपेक्षां ' तल्लीन किती होवुन रत्नीं गर्भिणी पुत्र प्रसवीती । अध्ययना विप्र विसरले । काननीं समुदाय पसरले॥ घन मौन्य धरुन अनुसरले । ' असा मुरलीचा मोह आहे. 'धरणीधर असतां खालीं, करि डळमळ अवघी अवनी । जिवजंतू उसळ्या घेती, खळ-बळाट होतो जिवनीं । ' तर याच्या उलट ' रथ पळपळ तिष्ठत राहे गगन-मंडळीं प्रखरकराचा । गति कुठित, मार्ग न चाले अंजनिच्या आज वराचा ।

मति मोडून बसल्ल खालीं ऐरावत वज्रधराचा । ' अशी जिची जादू ती 'ध्या-
हिसकुन कोणी मुरली । त्रिभुवनांत कशि संचरली । नाहीं निवांत जागा ठरली ।
अशि भरली सर्वां ठायीं । ' तिच्या योगानें ' निवैर धरित्री झाली, चाटि-
तात व्याघ्र करीना । भेटतात सन्मुख अंगें शार्दूल आणि शरभ हरीना ।
निर्जिवांस सये जिव आले, श्रव सुटले महान गिरीना ॥ नव पल्लव तरुना
फुटती । गरगर्जुन मधुकर उडती । अंतरिक्ष तारे तुटती । अंबरांत नाद
न मायी ॥ '

परंतु अशा सुरस वर्णनांतही ' गिरीकंदरि मुनिजन करती, किति साधन
थोर तमांचें । तळिं डगमग आसनें हालती जंव चाले मंत्र जपाचे । ' या
मुरलीच्या जादूशीं अर्थाअर्थीं कांहीं संबंध नसलेल्या ' शोधिती मुळ अंत-
र्यामीं शुक्सनकादिक पुरुषाचे । परि अगम्य हा व्यभिचारी । शोषिली पुतना
ग बिचारी । गवळ्यांचा पूर्ण आचारी । सर्वां घटीं भरला राही ॥ ' ' गव-
ळ्यांचा पूर्ण आचारी, ' यांतील आचारी म्हणजे आचार करणारा-गवळ्यां-
प्रमाणें वागणारा हा अर्थ लक्षांत घेण्यासारखा आहे. गवळी व दद्यांदुधाचे
घडे यांच्या निकटपणानें ' सर्वां घटीं भरला राही ' यांत ' घट ' शब्द श्लेष-
युक्त होतो. तथापि अशा गोष्टी निष्कारण जोडून मध्येंच रसभंग केला आहे.
त्याचप्रमाणें शेवटच्या कडव्यांतील ' जगदीश्वर अंतरसाक्षी हा हरि वैकुंठ-
विलासी । मदनांतक प्राणसख्यांनो तो नवनीतपय अभिलाषी । कर जोडून
सोंगडे म्हणती, अरे कृष्णा बहू श्रमलासी ॥ ' या चरणांचीही तशीच गत
आहे. मुरलीच्या मोहिनीशीं या वर्णनांचा संबंध पोचत नाही. ' मदनांतक '
हें विशेषण ' मदनतात ' कृष्णाला अगदीच अयोग्य आहे. ' मदनाला शम-
विणारा ' असा त्याचा अर्थ घेतला तरी ' नवनीतपय अभिलाषी ' या वर्ण-
नाचें तेथें साहचर्य मुळीच शोभणार नाही. जेथें काव्यरसाचा अत्यंत उत्कर्ष
झाला पाहिजे. तेथें असा गडबडगुंडा करून प्रभाकरणें सर्व लावणीची दुर्दशा
केली आहे !

देशस्थितीचें वर्णन.

प्रभाकर आणि परशराम.

जुने कायदे अगदीं मोडले जर्धीपुन झाली इंग्रजी ।

कांदा भाजी एक्या मोलें तुपसाकर मैदा मोजी ॥

—परशराम.

पेशवाईचा अस्त झाल्यानंतर प्रभाकर, परशराम आणि सगन हे तिघेही शाहीर सुमारे वीस वर्षे हयात होते. त्यांपैकी सगन लवकरच सातारकर महाराजांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. त्याची बरीच कविता अप्रकाशित आहे किंवा अद्याप उपलब्ध झाली नसावी. इंग्रजी अंमलांतील लोकस्थितीचें वर्णन करणारी त्याची कविता आढळत नाही. प्रभाकर मात्र मुंबईत बरेच दिवस राहिला. मुंबईतील शेठसावकार, हपीसें, कारकून यांजवर त्यानें केलेल्या लावण्या बहुशः वैयक्तिक वर्णनांच्या असाव्या. परशरामाच्या काव्यांत अगदीं अव्वल इंग्रजीच्या स्वरूपाचें जसें वर्णन केलें आहे तसें प्रभाकरानें केलेलें आढळत नाही. प्रभाकराच्या मृत्यूनंतर अवघ्या वीस वर्षांत त्याच्या ऐतिहासिक पोवाड्यांकडे विद्वानांचें लक्ष गेलें. परशरामाच्या कवितेचें त्याच्या सांप्रदायिक शिष्यांनीं जतन केलें, तर प्रभाकराची कविता संग्रहित करण्याचे प्रयत्न त्याच्या मृत्यूनंतर लवकरच विद्वानांकडून होऊं लागले. त्यामुळे या दोन शाहिरांच्या काव्यांचा बराच भाग आज उपलब्ध झालेला आढळतो. त्यांत प्रभाकराची दृष्टि केवळ तपशीलवार वर्णनाची, तर परशरामाची नजर जास्त व्यापक व अंतर्मुखही आहे, हा फरक ठळक दिसून येतो. केवळ राजेरजवाड्यांचेंच नव्हे तर शेठसावकारांचेंही वर्णन करण्यांत प्रभाकराची कविता जशी रंगते तशी परशरामाची रंगलेली दिसत नाही. गायकवाडांचें वर्णन करितांना 'विश्वकुटुंबी श्रीमंत ते तर तूर्त प्रजेला अंतरले । गायकवाड आहेत म्हणून हे समस्त ब्राह्मण. सांवरले ॥' असें गायकवाडांचें व गायकवाडीत मिळणाऱ्या खिचडीचें सुद्धा

वर्णन प्रभाकर करतो, तसा खुल्या दिलाने परशरामाची रसवंती या राजांचे वर्णन करण्यास वहात नाही. त्याची स्तुति केवळ मामुली वाटते. खंडेराव महाराजांनी 'प्रीतिमध्ये ठेविले इंग्रजाला रोहोऊन' हा विशेष परशरामाला जाणवतो तसा प्रभाकराला जाणवत नाही. बडोद्यापासून कुलाव्यापर्यंत जी लोकस्थिति दृष्टीस पडली तिचे निरीक्षण करून इंग्रजांचे भावि वैभव आणि स्वजनांचा न्हास यांचे भविष्य प्रभाकराला करता आलेले दिसत नाही. प्रभाकर दरबारी कवि होता. पेशव्यांच्या वैभवाचा थोडाबहुत लाभ त्याच्याही वांटयास आला होता. ठाणे-मुंबईसारख्या महाराष्ट्रातील इंग्रज सत्तेच्या केंद्रांत त्याने काही दिवस काढिले, तथापि खऱ्या कवीची व्यापक व भविष्य पाहणारी दृष्टि त्याला लाभली नाही, असे त्याच्या काव्याची परशरामाच्या कवितेशी तुलना करतांना अनुमान निघते. इंग्रजी राज्यांत वर्णाश्रमांचे महत्त्व कमी होऊ लागले, लक्ष्मी समुद्रापलीकडे चालली, जुने राजेरजवाडे निष्प्रभ झाले, हिक्मतीने दिल्लीपासून श्रीरंगपट्टणापर्यंत इंग्रजांनी सत्ता पसरविली या गोष्टी प्रभाकराच्या काव्यांत न मिळता परशरामाच्या कवितेत दिसतात. आमच्या पैश्यांचे छिद्र पाहून मोठमोठाले किल्ले इंग्रजांनी ढासळून पाडले व इमारती मोडून त्यांच्या सदरा बनविल्या हे परशरामाला जाणवले. इंग्रजी राज्याची न्यायरीती विशेष आहे; देहदंड करतांना ते शास्त्राची कदर ठेवीत नाहीत; खून केला की फांशी चुकणार नाही; ह्याचे वर्णन परशराम करितो. प्रभाकराला ते जाणवलेले दिसत नाही. इंग्रजांनी कोठे अंमल गाजविला, तर कोठे नुसता शहच दिला, कोठे पैसे घेऊन आश्रय दिला; चोरटे, भूमिये वगैरे लोकांना रुपये मोहरांचा पगार देऊन वश करून घेतले हे इंग्रजांचे कसब परशराम उघड वर्णितो; प्रभाकराच्या काव्यांत त्याचे दिग्दर्शन नाही. मातीचे सोने करावे, अशी इंग्रजांची करामत यंत्रशक्तीने आलेली आहे, हे परशरामाने जाणले; प्रभाकराच्या काव्यांत त्याचा उल्लेख मिळत नाही. पेशवे दरबारच्या उलाढालींत पूर्ववर्त्य घालविलेल्या प्रभाकराच्या कवितेत या गोष्टी याव्या अशी सामान्यतः असलेली अपेक्षा चुकते

व उलट केवळ तमाशाचा धंदा करणाऱ्या, वेदांताकडे मनाचा कल असलेल्या, सुईदोऱ्याचा अभिमान बाळगणाऱ्या शिंपी कवीच्या काव्यांत इतका चाणा-
 क्षपणा पाहून सकृद्दर्शनीं आश्चर्य वाटतें. परंतु प्रभाकर आणि परशुराम यांच्या
 सामाजिक परिस्थितीचा थोडासा विचार केल्यास त्याचा कांहींसा उलगडा
 होतो व इंग्रजी अंमलाच्या सुरवातीस महाराष्ट्र समाजावर त्या अंमलाचा
 काय परिणाम झाला याची माहिती मिळते. पेशवाई जाऊन इंग्रजी राज्य
 आल्याने आमच्या समाजाच्या वरच्या थरांत फारशी उलटापालट झाली
 नाही. स्वराज्य गेल्याचा विषाद पांढरपेशा वर्गास कदाचित् विशेष वाटला
 असेल; परंतु पेशवाईतील सरदार, जहागिरदार, इनामदार यांच्यावर इंग्रजांनीं
 प्रत्यक्षपणें हात टाकिला नाही. शास्त्री, भिक्षुक, ब्राह्मण यांची एकाएकीं
 आबाळ झाली नाही. कारकुनी पेशांतील माणसांना नव्या अमदानींत बेकार
 होण्याची पाळी न येतां त्यांचें प्रस्थ थोडेसें वाढलेंच. पेशव्यांचा आश्रय
 सुटला तरी शेटसावकार, कारकून वगैरे नवे यजमान प्रभाकरा-
 सारख्या कवीला मिळत होते. इंग्रजांची विद्या, कला आणि नियमवद्ध
 राज्यपद्धति यांनीं सुरवातीस दिपविलें असेल, तर तें उच्चवर्णीतील
 लोकांना ! सरदार, जहागीरदार, शेटसावकार आणि उच्चवर्णीय पांढरपेशे
 यांच्या अभिमानाला धक्का बसला; परंतु शांतता, शिस्त, आणि स्वास्थ्य
 यांचा फायदाही त्यांनाच प्रथम मिळूं लागला; सरदारांची सत्ता कमी झाली,
 परंतु आपसांतील चुरशीनें किंवा पेशवे व त्यांचे कारभारी यांच्या लहरीनें
 त्यांना त्रास होण्याचा किंवा त्यांच्यावर संकट येण्याचा संभवही नाहींसा
 झाला. सावकार व व्यापारी निश्चित झाले. ज्या पांढरपेशे अधिकाऱ्यांच्या
 हातीं मुल्की सत्ता होती त्यांची जरूर इंग्रजांनाही असल्यामुळे त्यांचे अधि-
 कार मर्यादित झाले तरी कायम राहिले. परंतु ज्या वर्गीशीं परशुरामाचा
 निकट संबंध होता ते मराठे लढवय्ये शिपायी बेरोजगार झाले. पावसाळ्यांतील
 शेतकीचा हंगामी धंदा त्यांच्या कपाळीं कायमचा होऊन बसला. सालेसालीं
 मुलुखगिन्या करून महाराष्ट्राबाहेरील संपत्ति लुटून आणण्याची संधि राहिली

नाहीं. ' एक चपराखी चकती पाहून रयत थरथरी बकरी जशी । ' हा अनुभव त्यांना जाणवला. पाटील, कुळकर्णींची खरी सत्ता बुडाली ' महाराचा त्याहून तोरा । ' हे त्यांना जाणवू लागले. इनामें व जहागिरी कायम होत्या, पण सामान्य जनतेला दिसणारे इनामदार-जहागिरदारांचे वैभव कमी झाले. ते परशरामासारख्या सामान्य माणसाला 'चवरी, अबदागिरी टांगुन ठेविल्या, छत्री आपण आपली धरी शिरी । ' अशा रीतीने दिसू लागले. इंग्रजांपुढे जुने राज्यकर्ते निस्तेज झाल्याची जाणीव जशी समाजातील खालच्या थरांस प्रथम झाली, तशीच वाढत्या दारिद्र्याची आंच देखील त्यांनाच जाणवली. अशी स्थिति कां व्हावी याचा कांहीसा विचार सामान्य जनता करू लागली आणि परशरामासारख्या व्यापक दृष्टीच्या कवीने त्यापासून सामान्य विधाने काढून भावि परिस्थितीचे यथार्थ चित्र रेखाटले. तपशिलांत गढलेल्या, व्यक्तिपलीकडे न पाहणाऱ्या, परिस्थितीत फारसा फेर न पडलेल्या आणि याचकवृत्ति अंगी मुरलेल्या प्रभाकराची नजर त्या मानाने फारच आकुंचित होती. परिस्थितीपेक्षाही परशरामाच्या कल्पनेला बरेच श्रेय यावे लागेल.

चालीरीति.

अनंत कोटि ब्रह्मांडें ज्यामधिं माती हो ।

करिती ज्याच्या पदरजासि नवस रमा ती हो ।

त्या कविराया निजपदिंची लाविति माती हो ॥

—रामजोशी.

महाराष्ट्रांत रूढ असलेल्या चालीरीती, नवस, शकुन वगैरे समजुती यांविषयी परशरामाच्या कवितेंत पुष्कळच वर्णने आढळतात. त्या मानाने इतर पांच शाहिरांच्या काव्यांत अशा विषयांचे प्रामुख्याने वर्णन असलेल्या

लावण्या कमी आहेत. तथापि कित्येक लावण्यांत याविषयीचे उल्लेख उपमा-
दृष्टांतांच्या रूपाने किंवा प्रासंगिकपणे येतात. पतिदर्शनासाठी उत्सुक झालेली
होनाजी बाळाची नायिका म्हणते: 'आज कां गे काग बोलतो घरावरी ?
हाचि शकुन साच पती येतसे घरी ! शुभ चिन्हें आज मला होती चांगली !
वळचणीस पाल बरी बोलुं लागली ! प्राणपती भेटतील आस लागली !
बाही स्फुरे, नेत्र लवे, हर्ष अंतरी !' व हे शकुन फलप्रद होऊन 'अकस्मात
घरीं आले कांत त्या क्षणी' होनाजी मुद्दाम सांगतो की, 'होनाजी बाळा
कवी देश दक्षणी !'

'रामाचें न्हाण' या लावणीत रामजोशी, 'ज्या रामाचें पदतीर्थ जगाला
शुद्ध करतें त्याला पायावर घालून स्त्रियांनीं न्हाण घातलें, त्याची टाळू माखून
भय बालविलें, कानांत कुरें म्हणून फुंकिलें आणि आपल्या पायांची मातो
काढून त्याला लाविली,' अशा नवबालकाच्या संस्कारांचें वर्णन करितात.

'कृष्णाची दृष्ट' काढल्याचे महाराष्ट्रांतील प्रकार प्रभाकरानें वर्णिले आहेत.
कृष्ण रडूं लागला, अंगावर पिईना, तेव्हां त्याला दृष्ट लागली असें यशोदेला
वाटलें. 'डचडचून लेंकहं ग तिनतिनदां ऊठतें' या प्रकारानें तिचा संशय
दड झाला. यासाठी ती राधेला सांगूं लागली की, 'नको नेऊं हरी राधे,
दूधभात भरवूं दे । गाई, तुळशी, देवापाशीं आण तान्हा फिरवूं दे । कान-
फाट्या हातीं सांजे अंगारे करवूं दे ।' परंतु इतकें करून देखील, 'नवसाचा
अजुन बाई मज ठोका येइना ।' हें तिचें गा-न्हाणें आहेच ।'

'सुदाम चरित्रा'च्या लावणीत 'मृग, मयुर, काग, घट भरून सवाष्णी'
या शुभ शकुनांची प्रवासांत होणारीं लक्षणें प्रभाकरानें दिलीं आहेत.

'प्रजायै गृहमेधिनाम' हें आर्य संस्कृतीच्या विवाहाचें ध्येय कालिदासानें
वर्णिलें आहे. बालविवाहाची रुढि असलेल्या आमच्या समाजांत बालवधू
वयांत येण्याच्या समारंभाचें वर्णन करून 'मोत्यांच्या झालरा, कळस'
असलेल्या मखराचें व सोदळ्यांचें वर्णन परशरामानें केलें आहे. तसेंच

पुत्रप्राप्तीसाठी नवस वगैरे उपाय करण्याच्या प्रकारावर प्रभाकर व परशराम या दोघांच्याही लावण्या आहेत. प्रभाकराची नायिका 'कधि ग होइन लेंकुर-वाळी' अशा उत्सुकतेने म्हणते, "नाहिं घरांत एक लेंकुरं । चोपलें खंत करकहं । गडे काय कपाळाला करूं ।" अपत्यप्राप्तीसाठी ती नाना उपाय करिते. 'विपुल धन देऊन तपाला पवित्र भट घातले ।' बदरिकाश्रमाच्या बर्फीत 'कामनिक भ्रम' केले; काशीला मठ आश्रम बसविले; उज्जनीचा महंकाळ, ओंकार ममळेश्वर, वेरूळचा घृणेश्वर, सोरटी सोमनाथ, आंवढथा नागनाथ, परळीचा वैजनाथ यांना नवस केले. भागीरथीची कावड रामेश्वराला पाठविली. म्हसोबा, जोतिबा, सिधोबा, झाले. 'दवा जाणते' धुंडून आणले. झोटिंग, बीर, मुंज्या आणि मारुतीदेखील झाले. शनिवारच्या दिवशीं धोतरा आवंतुन आणला. तरी 'निरमाल्य गमे नाही तेज कुण्या मंतरा !' हें पाहून 'न कळे वांझ पती, न कळे वांझ वांचलें मी अगजाळी !' अशा रीतीने 'प्रभाकर म्हणे नार फार पडली शोकजाळी !'

परशरामाच्या नायिकेचा देवादिकांपेक्षा तंतरमंतरावर जास्त विश्वास आहे. 'पोट पिकेना म्हणून बांधिले भाराभर गंडे !' 'आधींच वर बिजवर !' त्यांत मुहुर्त वांकडा ! तिचे तोडगेही विचित्र ! 'लेकाची माय पाहुन गे तिच्या बाजेजवळ गेले । तिंशि ना कळतां चोरून गे जावळाचे केस आणिले ॥' टाणाटोणा, पंचाक्षरी आहेतच. वेरूळच्या वैनगंगेत जोडप्याने स्नान करणें, गंडेदोरे वगैरे झाल्यावर अनेक देवतांची उपासना ! 'केस थोडके देव पूजिले माळावरले धोडे !' वाळकेश्वर व मुंवादेवी ही स्थाने परशुरामाला माहित होती. शेवटीं सात वर्षांनीं नवस पावला. "दैवाची अशी मी गडे । लेंकुरं घेऊनिया कडे । प्रीतीनें उभी पतीपुढें ।" अशा परशरामाच्या नायिकेला 'जन्म जुगी नांवा चडे ।' असा हर्ष झाला.

अपत्यप्राप्तीची लालसा तृप्त होण्याचें चिन्ह जें गर्भारपण त्याचीं वर्णनें होनाजी बाळा, प्रभाकर व परशराम या तिघांनींही केलीं आहेत.

पहिल्या दोन महिन्यांत ओकारी सुरू झाल्यापासून मासोमासचें मामुली वर्णन होबाजी बाळा करितो. अशा प्रकारच्या जुन्या काळच्या स्त्रीवर्गास प्रिय असलेल्या वर्णनापलीकडे त्यांत विशेष असें काहीं नाहीं. सातव्या महिन्यांत हिरवी चिरकंचुकी लेवून सगेसोयऱ्यांकडे जेवावयास जाण्याची चाल त्यानें वर्णिली आहे. प्रसूतिकाळीं स्वतःची वेणी हुंगण्याची चालही त्याच्या कवितेंत नमूद आहे.

परशरामाच्या नायिकेस चौथ्या महिन्यांत नाना प्रकारचीं फळें खाण्याचे डोहाळे झाले असून घरोघर डोहाळ जेवणें होतात. अपत्यजन्मानंतर वाजंत्री वाजणें, पतीनें पुत्रमुखदर्शन करणें, शोकशेगड्या, व पुढें पाळण्यांत मूल घालणें यांचीं तो वर्णनें करितो.

प्रभाकराच्या या लावणीच्या सुरवातीस अश्लीलतेचीं झांक आहेत. पुढे त्याच्या नायिकेला तपस्वी रणशूर पुत्राचे डोहाळे होतात. सफेत परंतु जरीचें वस्त्र नेसून वनांत व्रतस्थ राहाणें व तसेंच रणांगण जिंकणें अशा परस्पर-विरोधी डोहाळ्यांचींही लक्षणें आहेत. गरोदर स्त्रीच्या-जवळ गाभण्या म्हुर्शा, घोड्या देखील असूं नयेत; त्या दूर नेऊन बांधाव्या ही समजूत तो सांगतो. तिच्यावरून दिवसांतून तीनदां भ्रतार लिंबलोण करतो. मूल जन्मतांच त्याला दूधमध पचविणें, गंगेत न्हाऊन पूर्वजांस गती देणें, पांचवी, बारमे, घरोघर शर्करा वाटणें, बगैरे चाली प्रभाकराने वर्णिल्या आहेत.

एकुलतें मूल आजारी झाल्यानें आईची कर्शा त्रेधा उडते, ती कावरी-बावरी होऊन नवसधुपारे करते, याचें वर्णन करणारी एकट्या परशरामाची लावणी आढळते.

शृंगारिक कविता.

प्रभाकराचे छंदबुंद अक्षर साध्या चाली हो !

प्रेमसुखाची निद्रा सखीला धुन ऐकुन आली हो !

—प्रभाकर.

रामजोशी, होनाजी बाळा किंवा परशराम यांनी कृष्णाचा शृंगार मोकळेपणाने वर्णिला आहे तसा प्रभाकराने वर्णिलेला नाही. मानवी शृंगाराचे व विशेषतः संभोगशृंगाराचे वर्णन करणाऱ्या रामजोशांच्या फारच थोड्या लावण्या आहेत. शृंगारवर्णनात जोशीबुवांचा बहुतेक भर कृष्णलीलांवर आहे. देवादिकांच्या लीला वर्णन करतांना सुद्धा कल्पनेला स्वैर संचार देण्याची पद्धत संस्कृत कवींपासून चालत आलेली असल्यामुळे हिंदु संस्कृतीला त्यांत मोठेसे वैषम्य वाटणार नाही. न्या. रानड्यांनी हा प्रकार अनुचित आहे असे दर्शविण्यावरून निबंधमालाकारांनी न्यायमूर्तींवर गहजब केला आहे, त्यांत वाजवीपेक्षा जास्त कडकपणा आणि पुष्कळ अतिशयोक्ति असली, तरी तो अगदींच चुकीचा आहे असे म्हणता येणार नाही. देवाशीं सलग्न करणे, त्याच्या लीलांची वर्णने करणे वगैरे भाविकपणाचीं लक्षणें आहेत. असा भाविकपणा असतांना फक्त भक्तिभावना जागृत असते; कुत्सित विचारांना मनांत थारा मिळत नाही. परंतु ज्या भाविकपणाच्या मुळाशीं भोळेपणा असतो त्याचा फायदा घेऊन मतलबी कार्यसाधु धर्माला गलिच्छ रूप देतात आणि धर्माच्या नांवाने अधर्म व अनीति पसरविण्यास समर्थ होतात, हेदेखील विसरून चालणार नाही. तथापि रामजोशांच्या शृंगारवर्णनांत उत्तानपणाची छटा येते तेथे देखील देवलीलेचे वर्णन असल्यामुळे त्या वर्णनाला सौम्यपणा येतो.

अनंतफंदीच्या उपलब्ध कवितेंत चंद्रावळीची लावणी आणि त्रिस्तनी कन्येची कथा यांबाहेर उत्तान म्हणण्यासारखे उल्लेख चार दोन ठिकाणींच सांपडतील.

रावबाजीच्या दरबारांत मानवी श्रृंगाराच्या वर्णनाला क्त आला. त्यांतील होनाजी बाळाच्या कवितेंतील श्रृंगाराची चर्चा मागे केली आहे. सदभिरुचीचा अतिक्रम होण्यासारखे प्रसंग इतरांच्या मानाने होनाजीच्या कवितेंत फार थोडे आहेत. प्रत्यक्ष बाजीरावाच्या हुकमावरून त्याच्या विलासांची वर्णने केल्याचें ज्या लावण्यांत दिसतें त्या वगळल्यास असा प्रकार होनाजीच्या कवितेंत कमी आहे. त्यांतही शाहीरांच्या लावण्या म्हणजे कया-कीर्तने, किंवा बालोपदेशाची कविता नव्हे. तमाशाची पूर्वापार चालत आलेली ख्याति लक्षांत घेतल्यास जातीने गवळी असलेल्या होनाजीसारख्या पिढीजाद तमासगिरानें शिष्टाचाराची व सदभिरुचीची बंधने बरीच पाळली आहेत असें म्हणावें लागेल. तथापि कृष्णलीलेच्या लावण्यांत कृष्णाचें विलासवर्णन करितांना त्यानें रामजोशांहूनही संकोच बाळगिला आहे, हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. संस्कृत काव्याची छाप रामजोशांइतकी पूर्णतेनें 'न पडल्याचा हा परिणाम असूं शकेल. 'मुकुंद यमुने थडीथडी । खेळतसे मिळवून गडी ॥' ही होनाजीची लावणी कृष्ण व त्याचे संवगडी यांचे खेळ वर्णन करणारी आहे. तिच्यावरून विटीदांडू, चेंदू, लगोऱ्या, लपंडाव, कावडी, भोंबरे, हुतुतू, हमामा हे आजदेखील थोडेबहुत प्रचारांत असलेले मुलांचे खेळ होनाजीच्या वेळीं असल्याचें आढळून येतें. त्या लावणींत श्रृंगार नाहीं व लावणीचा शेवट भक्तिरसपूर्ण आहे.

प्रभाकराची कृष्णलीलेतील श्रृंगारवर्णन करणारी 'प्यारी देखने चली कुंजबिहारी ।' ही एकच हिंदी लावणी आढळते. त्यांत देखील श्रृंगार फार कमी असून मुरलीची मोहिनी, व रंगाचा खेळ यांचें वर्णन आहे. मानवी श्रृंगाराच्या वर्णनांत मात्र प्रभाकरानें अतिरेक केला आहे, त्याचें वर्णन पुढें येईलच.

सगनची कविता बहुशः श्रृंगारिक आहे. तिचेंही वर्णन यथाकाळीं येईल.

कृष्णाच्या श्रृंगारिक लीला वर्णन करणाऱ्या परशरामाच्या चारपांच लावण्या आहेत. 'चक्रपाणी । नको धरूं पाणी ।' 'मी चांगट फांकडी रूपानें

तं काळाबेंदरा ।' या लावण्यांत कृष्ण आणि गोपी शहरवासी नागरीक नमून अगदीं खेडवळ गवळी व गवळणी आहेत ही जाणीव जितकी पटते तितकी इतर शाहिरांच्या कृष्णलीलेवरील लावण्यांत पटत नाही. रामजोशी, होनाजी किंवा प्रभाकर यांचे गोप व गवळणी यांना थोडाबहुत शहरच्या रहाणीचा संसर्ग पोंचल्यासारखा दिसतो. परशरामाचें वर्णन गावढ्यांतील गवळ्यांचें आहे. परशरामाची भाषा शुद्ध मराठी असली तरी बहुशः खेडेगांवांतील साधी मराठी आहे. त्याचीं वर्णनें ही तशींच आहेत. मानवी शृंगारवर्णन करितांना देखील खेड्यापाड्यांतील साध्या रहाणीच्या सुख-वस्तु शेतकऱ्यांची रहाणी परशराम जितक्या साहजिक व मनोवेधक रीतीनें करतो, तितकीं शहरवासी नागरिकांच्या विलासांचीं वर्णनें त्याच्या लावणींत खुलत नाहींत.

प्रभाकराच्या शृंगारिक लावण्यांचें हिंडीस स्वरूप दाखविण्यापूर्वी त्याच्या व इतर शाहिरांच्या काव्यांतील भेदाभेदाची रूपरेषा दाखविणें अगत्याचें वाटल्यावरून हा विस्तार करावा लागला.

पेशवाईच्या अस्तापासून तो परशराम, सगन आणि प्रभाकर ह्यांच्या हयातीचा अंत झाला तेथपर्यंतच्या काळांत इंग्रजी वाङ्मयाशी महाराष्ट्राचा पगिचय होऊ लागला. मराठी गद्यवाङ्मयाला सुरवात झाली. त्यामुळे त्या काळांत व त्यानंतरही कित्येक वर्षेपर्यंत मराठी काव्यरचना मार्गे पडली. ज्ञानेश्वरीच्या रचनेपासून पेशवाईच्या अखेरीपर्यंत मराठी कवितेचा जो विकास झाला, त्याच्या सहज परंपरेतील हे तीन कवि मराठी राज्याचा अंत व आंग्ल-सत्तेचा उदय यांच्या संधिकालांत राहिले. त्यांची कविता वाचतांना त्यांच्या काळाचें वैशिष्ट्य व तत्कालीन समाजस्थिति यांचा विसर पडतां नये. प्रभाकराच्या शृंगारिक कवितेचें विवेचन करण्यापूर्वी इतका इशारा देणें अवश्य वाटतें.

लौकिक विषय

इष्क पेंचमें मगन भई लुटपुट सुन छंद परभाकरके ॥

—प्रभाकर.

प्रभाकराचे पोवाडे त्याच्या काव्याला जितकी उज्ज्वलता देतात तित-
क्याच त्याच्या लौकिक विषयांवरील लावण्या त्याच्या काव्याला हीनता
आणतात. पोवाड्यांतील किरकोळ तपशीलाची बारीकसारीक वर्णने तत्कालीन
इतिहासाविषयीच्या उत्सुकतेचे समाधान करितात. परंतु शृंगारिक वर्णनांत
अशा तपशीलाच्या किरकोळ चेष्टांचे वर्णन अश्लील आणि किळसबाणें वाटूं
लागते. पेशवाईच्या अखेरीचे इतर काव्य जरी पाहिले तरी त्या वेळच्या
सामान्य समाजाची अभिरुचि इतकी भ्रष्ट झाली असेल असे वाटत नाही.
शेवटले रावबाजी आणि त्यांच्या सारखे विषयलोलुप यजमान यांची
भ्रष्ट रुचि भागविण्यासाठी प्रभाकराने आपल्या कवितेची अशी विटंबना केली,
हें उघड दिसते. लौकिक विषयवर्णनाच्या प्रभाकराच्या एकशें एकोणीस
लावण्यांत आत्म्याच्या सदभिरुचीला किळस आणणार नाहीत अशा पंचवीस
देखील लावण्या सांपडणार नाहीत. विप्रलम्भ शृंगार असलेल्या फारच थोड्या
आहेत. त्यांत देखील उत्तानपणा आहेच. शेवटच्या रावबाजीच्या विलासि-
वर्णन विसांहून जास्त लावण्यांत आले आहे. कामांध, व्यभिचारी स्त्रियांची
आपल्या प्रियकरांना संबोधून उत्तेजित करण्यासाठी गाइलेल्या अशाच
बहुतेक लावण्या आहेत. 'झीच सौंदर्य पाहून सात्त्विक भावना जागृत होतात;
दुर्बुद्धि नष्ट होते; पश्चात्ताप होऊन दुरुक्तीच्या कल्पना लपतात।' असे
होनाजी बाळा वर्णन करितो. प्रभाकराच्या नायिकेच्या लावण्याचा परिणाम
त्याच्या उलट होतो. 'रुंद छातिवर बंद गेंद जणु गुलाब बहरामधि फुलती ।
अशा तरुणीची 'स्वरूपकीर्ति ऐकून घरोघर पुरुष भुजंगापरि डुलती ।'
नुषते डुलण्यावरच भागत नाही! 'आजन्मांत किती परझी मातेसमान;
त्यांची वृत्ति रिझली × × × । उदक हातावर केव्हा तपाचे घालावया ते किती
भुळती ।' 'गुणवती सती पतिव्रता रीतीची खरी । कंद नये विषयपर

कल्पना जरी ।' हे जाणून घ्यावे: 'कधी वेळ हातामध्ये धोव करी अंतरी ।' अशी त्यांना पातकी इच्छा उत्पन्न होते.

नवरा आणि बायको यांच्या विलक्षण वर्णनांत देखील प्रभाकराची अभिरुचि अधम वर्गाची आहे. बायकोने कामवश होऊन स्वतःच्या कामा-वशाचे स्वभावस्थिति वर्णन करताने आणि गलबान नवऱ्याला उत्तेजित करण्याचे परोपरीचे प्रयत्न करताने अशी कित्येक वर्णने आहेत. अताराला उत्तेजित करण्यासाठी पत्नीने केलेल्या कामबेझाची तपशीलवार वर्णने फारच बीभत्स आहेत. 'शुक्लामिसारखे अतिरेयि पूर्णपणे मासतां । असे हो कां हृदयांतरि मासतां ? ।' असा उपरोधिक टोपणा देऊन प्रारंभ केलेल्या लावणीतील अताराच्या गलबानपणाचे वर्णन तपशीलवार करतांना त्याच्या पत्नीकडून प्रभाकराने काय काय बदविले असेल ते मूळांतच पाहावे ! 'नका करुं बिगार अशि वरकशी ।' हा त्यांतला अगदी संभावितपणाचा मासलाच म्हणावा लागेल. कित्येक लावण्यांतील पानचढपणा याच्याही पलिकडे गेला आहे. प्रभाकराच्या नायिकांचा कामावेग इतका प्रबल होतो की, 'अतार नोहे दुस-मानपुरा । देउन मला विश्वास प्रवासी गेला निघुनी चाकळ करी ।' असा शिष्या 'अष्टांगी रंगा दाटती' अशी स्थिति झालेली की नवऱ्याला देऊ लागते ! 'मद् अष्टगुणित जरि ब्रियांस पुरुषाहुनी । तरि काळ सुखे कंठितात कळ साहुनि ।' असे म्हणून देखील अशा नवऱ्याच्या पदरी बांधले म्हणून बापाला दोष देणारी नायिका आहेच ! 'कर्मोऽष्टगुणः स्मृतः ।' हे प्रमाण चवचाळ पुरुषस्मृतीने हिंदू ब्रियांच्या माथी मारवल्याचा प्रत्यय प्रभाकराच्या लावण्यांत जागोजाग दिसतो.

पतिपत्नी-विकासवर्णनाचा प्रभाकराचा दुसरा प्रकारही इतकाच अभ्रम आहे. कामावेळाच्या मर्यादा पति स्त्रीवर असा कलात्कार करितो की, 'मी नव्हे नार गहाण्ण्वी ।' अशी आठवण देऊन त्याला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न पत्नीला करावा लागतो. 'मलाच माझे स्वरूप पहावेना उगीच पडते झूळ ।' अशी स्वतःच्या सौंदर्याची जाणीव असणाऱ्या 'मळ मळ मूळ मूळ मूळ । तैसे शरीर गुळगुळित सुगंधित जसे गुलाबी फूल ।' अशा

नववैष्णवेना पति 'केही कैफान बंदी, (बढिच्या)।' अशा कृत्रिम उपायांनी सज्ज झालेला आहे, असे त्याच्या 'भुंद नेत्रां'वरून तिच्या डळून येते. 'करा काही काळजी जिवलग्या माझे हो प्राणांची।' अशा इशारा अत्यंत नाचुक प्रसंगी देण्याचे तिच्या कपाळी येते. अगदी विकारावर येऊन 'कुशी राख ठिवा; या आज किडून फारखती।' असे सांगण्याची पाळी पत्नीवर यावी, त्या लावण्यांतील वर्णन किती उत्तान, अश्लील, आणि बीभत्स असेल याची कल्पनाच करावी!

'काय सुख सांगूं सखये विलासी भ्रतार ग । धिरटया सभोवत्या करितें होउन मी चार ग । चतुर सखा मी त्याची प्रियकर नार ग । असा अक्षे जन्मोजन्मी स्वामी ग ।' असे जेथे पतिपत्नीचे प्रेम आहे तेथे देखील 'रत नसो परझीच्या कामी ग ।' असा उद्गार पत्नीच्या तोंडून प्रभाकराने काढवावा यांत त्याची प्रेमाची कल्पना किती हिणकस होते, हे दिसून येते.

'नको रे धिरटया घालूं दोहों द्वारीं प्रहराप्रहरासी । पतिविण न घडे संग मोठया भमिरासी ॥' अशी सुरवात करणारी नायिका शेवटी 'मनांतुन माझ्या तुसी वाटे प्रीत जोडावी । परंतु पतिची कशी शपथ सांग मोडावी ?' या विवंचनेत पडते. अखेर एकदांचा मनाचा हिड्या करून 'येऊन आज रात्री भ्रमाची मूठ फोडावी ।' असे सांगून टाकते. तेव्हा तिला 'धडा आज करुनी शरीर परकामीं लागूं दे । × × × । म्हणे कवी गंगू हैबती संजोग जुगूं दे ।' ही 'प्रभाकर कविची न ये करणी नविन सुगरासी।' हें अगदी खरे ! असा उपदेश करण्यास निढावलेला प्रभाकर असेल तरच 'पती आढ किती करितो कर्म, हा व्यवहारच सृष्टीचा । × × × । तारुण्यनदीचा पुर । काय भर कसुन भरपुर । मुळी क्षणिक कायापुर । नाशिवंत जाणून चतुर चतुरावर आती रिझून । पाहुन तुझा मुबचंख विसरलो मार्ग न चाले खजून । आलों दक्षिणेकडून जावया उत्तरेस चर त्यजून ॥' असे सांगण्याचे स्वप्न हिंमत होईल.

'वर्षाची विवाळी, भर पाडवा, मुख्य सुद्ध ।' असे दिवसाचे महाम्य सांगून 'केव्हाची हो करितें लाडबोड या ।' अशी लाडीबोडी लावणाऱ्या

बायका प्रभाकराच्या विवाहित नायिका आहेत. प्रभाकराच्या लावण्या-
वरून त्या वेळच्या महाराष्ट्राची कल्पना करावयाची असेल तर थोडेसे पुरुष-
कामांष होऊन माजलेल्या पोळांसारखे सुटले होते आणि बहुतेक निष्पौरुष
झाले होते; व्यभिचार बोकाळला होता असेंच म्हणावें लागेल ! 'दुधसुळा
बुळा पति आवडेना ह्या जिवा । म्हणुन मैत्र म्यां सुरेख केलां नबा ॥' असें
सांगणारी 'नार नवी तरणी ।' आपल्या प्रियकराला 'घडाची ती गोष्ट
नाहिं कधिं ग घडली ।' असे उद्गार काढावयास लावते; किंवा 'व्यभि-
चारपणाची आण । एकांती जाण प्राणप्रियकराजवळ वाहिली । × × × ।
निसंग व्हावें कसें असें भय वाटे चित्तामधीं । हाच अनुताप, होतो कधीं ।'
असा विचार करून एखादी स्त्री पतिव्यतिरिक्त वल्लभाला 'पुढले जन्मीं
अचित आयीं । भार्या होइन तुझी ।' व ती इच्छा पूर्ण व्हावी म्हणून
'प्रयागीं कर्बत घेऊन येउन लागेन चरणांबुजीं ॥' असें आश्वासन देते;
तेव्हा कामातुर स्त्रिया देखील अगदींच बेफाम झाल्या नव्हत्या अशी शंका
येण्यास थोडीशी जागा राहाते. परंतु पुढच्या जन्मीं नवा वल्लभ मिळण्यासाठीं
प्रयागावर करवतीचें दिव्य करणारी ही स्त्री 'भरपूर घरीं संपत्ती, सधन काय-
पती । पती प्रिय केवळ मनधरणिचा । पवित्र, प्रेमळ, उदार भोक्ता, भक्तराज
तरणिचा । शास्त्रज्ञ शिरा पंडित, दिसे मंडित आखंडित, जो वल्लभरणिचा ।
मातबर माहेरीं सासरीं नवलाखिण म्हणवित्ये ।' अशा स्थितीतली आहे
हें विसरतां नये. तिची जर अशी दशा तर 'पति आळशी फार ।' अशा
स्थितीतल्या फांकडीनें 'स्वरूपवान मजपरिस देखणा उजेड रुपाचा पडे ।
नित्य उठून अशेला मित्र करावा गडे ॥' असें सख्यांना बेशरमपणें सांगवें-
यांत नवल नाही ! अशा बेफाम नायिकांनीं 'हाता चढसी कसा
जंगळच्या मोरा ? ।' 'स्तवितां तुजसी न येसि हाता रे ।' अशा
कॅविल्ल्याच्या काकुळतीनें परपुरुषांना आळविणें साहजिक आहे. पेशवाईच्या
राजधानींत त्या काळी झालेल्या अवनतीचें चित्र प्रभाकर आपल्या
काव्यांत रंगवीत असावा असें वाटतें. कोठें व्यभिचार उघडकीला

पेईल म्हणून भिगारी स्त्री प्रभाकर वर्णितो, तर कोठे 'मितिभाळ नांदतो हक्किम शेजारी । तशीमधिं झाळीं अनुकूल घरांतिक सारीं ।' अशी कुटुंबानें व शेजाऱ्यानें अनीतिमार्गाचा परवाना दिलेली स्त्री, 'वचन कुठें टळतां, जिभ शेंडयापुन कात्रा ।' अशी ग्वाही 'प्रियकरपात्रा'ला—नवऱ्याला नव्हे—देते तर 'स्वरूपगुणी तरुण स्वतां, शूर भ्रतार माझा सरदार । पुण्यपरायण परोपकारी पिढिजाद जहागिरदार । × × × शहर पुण्यामधिं घरदार । अतिशय मजवर लोभ मनांतुन × × × । घडिभर बाहेर चैन पडेना × × × ।' असें भ्रताराचें वर्णन करणारी 'पतिव्रता व्रत कठिण आरंभुन, शरिर सदोदित आठवले ।' अशी स्त्री देखील 'करुन व्रतभंग नाहक मज बाटविले ।' अशी कबुली देते. 'कसा करुन तरि बाटवडा । मन माझे मोहिलेंस न कळे, आहे तुझ्यापाशिं मनकवडा ।' असें आश्चर्य प्रदर्शित करणारी ही घरंदाज स्त्री इतक्या अधःपाताला जाते कीं, ती शास्त्रपुराणांच्या आणाभाका घेऊन या घाणेरड्या प्रेमाची ग्वाही देते कीं, 'जंवर कुडीमधीं प्राण तंवर नाहीं अजुन तुम्हाला विसराचे । शेवटास स्नेह लावुन मजला, नांव राखणें पितरांचें । कठिण दुरुस्तर करिन पुढें जर, शब्द न मानुन निकराचे । गंधमादनापरि तरि मुख, दुर्गंधि सकल होउ डुकराचे । × × × एकादशी शिवरात्री चतुर्थी, प्रदोष करतां अंतरले । म्हणून प्राणी नरकांत बुडाले असे समुच्चय कुठें ठरले । पतिव्रताव्रत कठिण तयाहुन, स्वधर्म सगळेच आचरले । अधर्म एक पहा कुर्म घडतां, कितिक दोष शास्त्रीं धरले । कळुन असें धडधडित तुझ्यावर पंचप्राण माझे फिरले ।' शास्त्रपुराण जाणणाऱ्या, श्रीमंत, कुलीन स्त्रीचा असा अधःपात वर्णन करणाऱ्या प्रमाकरासारखा सगळाच महाराष्ट्र अनीतिकर्दमांत लोळत होता असें मानण्यास मन वेत नाहीं; तरी पुरुष देखील असेच बदकैली बनून 'प्राणप्रियकरणी तुजवांचुनी चैन पडेना । × × × । वाचितां लिहितां अर्थातरिं चित्त जडेना । पुराणीं भजनीं कीर्तनी लयलक्ष गडे ना ।' असें परस्त्रीला सांगून "हें मी खरें सांगतो, हें माझे 'सत्य पाहुन या आलें युधिष्ठिरासि विमान ।'" अशी आपली धर्मराजाशी

तुम्हा करितात. विश्वामित्राने रंभेचा विश्वासघात केल्याचा दाखला देऊन 'सुखाचे सांगती परंपुरुष तुम्ही रे बेमान ! बहार मोमुबिबी सोबटी व्हाऊ दुस्मान !' असा पांडित्याचा आव बाळंजारीवर 'दाखून भावार्थ केसाने कापलिख मान !' असे म्हणण्याचा प्रसंग येतो.

'घरी अतार आहे विजवर । कोण संवत एक विवशी पकडली, तो लंपट तिजवर । मी म्हणुन खुष तुजवर ।' अशी जशास तसे करणारी श्री प्रभाकराने वर्णिली नसती तर नवलाखी गोष्ट झाली असती ! संक्रांतीला तिकगुळ देण्याक्या निमित्ताने परंपुरुषाला घरात बोलावणारी; 'उगीच नकां कंके पायपिटी । उघां मी आपल्या पोरिबरावर लिहून बाठविन हळुच विठी ।' असे आश्वासन देऊन 'तुम्ही तर माझे खिलावणे । विषयसुखाचे झुलावणे । म्हणुन धाडिते बलावणे ।' अशी कार्यकारणाची मीमांसा करणारी 'बाळपणापासुन चतुर खुब सराईत' नायिकाही प्रभाकराने निर्माण केली आहे. अशा व्यभिचारी झीकडून 'कधी तरी वियोग झाली हरकत । एक निश्चय आहे तेथे भगवान देइल बरकत ।' अशी देवाची हमी देववून प्रभाकराने प्रत्यक्ष परमेश्वराला अनीतीचा साहाय्यक बनविले आहे. 'विवाह झाला ज्या संगे त्यास दुर ठेउनी । आनंदे गुज पुसते येउनी । × × × । घरी असुन सर्व मंगळ । भासती सगळ इंगळ ।' अशी प्रभाकराची नायिका स्वतःला तुकाराम महाराजांची उपमा घेऊन 'अनंतरूपी लय लक्ष जसे तुकोबाचे रंगले । तसे तुझे ध्यान मळा रे लागले ।' असे मोठ्या दिमाखाने सांगते. 'शहर पुण्यामधि वाजुन चुकला शंका । नाही मुळीच धरली शंका ।' अशी लाज वाटून प्यालेली प्रभाकराची प्रेमपिखी ज्या नादान मनुष्याला 'आडकाठी जिवळणा रे केळी कुणी । य दिवसा नवऱ्यावाणी ॥' म्हणून सांगते, तो इतका मेषपात्र आहे की, 'नको रडूं उगा; डोळ्यावर चढली लाळी ।' असे तिमेच त्याला सांगायचे लागते ! दुसरी एक श्री 'मी कुल-नंताची झिया' असे म्हणण्यास तिकमात्र काज न वाटता 'दूर असुनि तुझे वदन, मदे अधोवदन, होउन येते !' अशी 'कामाची सोसे न अगन !' म्हणून उघड सांगते. अशा नाइतक कामिनींना प्रभाकराने उपमा देण्यात

अप्रयोजकपणाची कमाल केळी आहे. 'किरे चरी वल्ली सख्या चार उपाशी रे । तरी तिचे सारें लक्ष लेंकरोपाशी रे । तसा चरी देह, मन येथें जडलें तंपाशी रे ।' या उपमेनें मत्तप्रेमाची बिटबना केली आहे. अशांच रीतीनें किरयेक सुंदर उपमांच्या जोडीला 'पंडितास जिकिलें सभेमाधिं मदांध भंग्यानीं ।' अशी एक आचरट उपमा पेशवाईची अखेर वर्णिलेल्या पोवाड्यांत देऊन प्रभाकरानें रसभंग केला आहे ! 'घरांत सुंदर समाग्य स्वामीला टाकुनि रतलें' अशी कबुली देणारी प्रभाकराची नायिका 'ईश्वरा सखा दे त्रिकालज्ञानी ऐसा । नको देऊं म्हैसा ।' अशी रक्षिता प्रगट कडून बळभातें गुणवर्णन करते. 'कारण ज्याचें तेंच तुम्हाका समग्र सांपडलें ।' अशी संभोगमाधुर्याच्या वर्णनाची सुस्वात करणाऱ्या 'उजेड पडे मंचकीं रुपचा देह संगिन ऐना' अशा 'माशुक मैने' नें स्वतःच्या क्रीडेचें केलेलें तपस्वीलवार वर्णन जितकें बीभत्स आहे, तितकेंच 'दानधर्म पूर्वी हातें या असेल काहीं घडळा । तर लाभो ही वस्त कुणी पाहिला दिवस पुढला ॥' असें आपल्या पुण्याचें उदक सोडून गरती झाला 'कुंटण अथवा स्नेहाकडुन संग घडेलसें करवा ॥' असें फळ मागणाऱ्या पुण्यवान् धार्मिक पुरुषाचें वचन अंगावर शहारे आणणारें आहे !

रा. यशवतराव केळकर आणि रा. भावे हे दोघेही ज्या प्रभाकराचें मुक्त-कंठानें गुणगान करितात त्याच्या कवितेचें स्वरूप असें हिंडीस आहे. एकशें एकोणीस लावण्यांपैकीं फार तर पंचवीसच अशा सांपडतील कीं, त्यांतील शृंगारानें नीतिमतेला हरताळ फांसलेला नाही. ज्या रावबाजीच्या कृपेनें प्रभाकराची सदसद्विवेकबुद्धि अशी बोंबटली त्याच्या विलासाचेंही वर्णन या एकशें एकोणीसांपैकीं सुमारे पंचवीस लावण्यांत रावबाजीचा उबड उल्लेख करून दिलें आहे. त्या वर्णनाचें दिग्दर्शन केव्हाचित्वाय प्रभाकराचें मन इतकें कसें निर्ढावलें हें उमगणें कठीण होईल.

रावबाजीचे विलास

हारी हारी फवारे उडत होते बहराचे ।

ते गेले दिवस हे आले मोठया कहराचे ।

मिळपाच प्याले प्यावे आतां जहराचे ॥

—प्रभाकर.

प्रभाकरानें बाजीरावाच्या गुणविलासांचें अगदीं मनापासून वर्णन केलें आहे. त्याची नीतिभ्रष्टता देखील सुरक्षतेनें वाखाणण्यास प्रभाकर चुकला नाही. अवतारी पुरुष झाला की, त्याला नीति शुभाकून देण्याची पूर्ण मुभा असावयाची हा परिपाठ हिंदूंच्या धार्मिक वाङ्मयांत कृष्णचरित्रानें घातला. तेव्हांपासून एखाद्या व्यभिचारी पुरुषाच्या नीतिभ्रष्टतेचें समर्पन करावयाचें असलें की, त्याला अवतारी पुरुष म्हणावें असा सोपा उपाय मिळाला. त्यांतून पूर्वीच्या युंगी किंवा जन्मांतरी पतिपत्नीचें नातें होतें किंवा तसें नातें नसलें तरी एकाचें मन दुसऱ्यावर गेलें होतें, असें सांगितलें कीं काम भागलें । हाच उपाय अमलांत आणून प्रभाकर बाजीरावाच्या एका प्रियपात्रा-कडून 'युगायुगाची संगतीण सख्या रे नको विसंबूं गुणिराया ।' ही लावणी बदवितो. परशुराम-अवतारी आपण यत्न केले; पण परशुराम ब्रह्मचारी असल्यामुळें ते हरले । तेव्हां प्रथम यौवनांत तपश्चर्या केली. पुढें रामावतारांत अहिरावणाची बायको झाल्यें तेव्हां पलंगच मोडला. त्या वेळीं साप देत होत्यें, पण पुढील अवताराची आशा दाखविलीच. कृष्णावतारांत देखील ती आशा पुरी झाली नाही; तरी कळियुगांत पुरी होईल असें आकाशबाणीनें आश्वासन दिलें. 'आतां बसुन वामांकीं विलेकिन स्वरूपरूपाची मद-भरणी ।' अशी बाजीरावाची अवतारकथा सांगून प्रभाकर म्हणतो 'अजिंक्य हा मूपती । पाहुनी शुचिर्भुत, आर्किं विघ्नें कांपती ।'

'पुष्पक्षी राजा पृथ्वीवर ज्याची द्वाही । ××× । कितिक रूपवंत्या मुक वचन बलावा चेती ।' असें बाजीरावाचें वर्णन प्रभाकरानें केलें आहे.

नव्या नव्या तरुणींनी बाजीरावाच्या गळी पडवें, त्याने आपल्यावर प्रसाद करण्यासाठी परोपरीने विलाससुखाचे वर्णन करावें; परंतु मलयान नवव्या-प्रमाणे त्याची शांतता पाहून 'करतां मन कठोर कां हो कंथाळा । × × × । कर शांत नृपाळा ॥' उगीच कसे राहवतें तरी बळ घालून पुसतें ॥' असे विचारावें; असेही कांही प्रसंग प्रभाकराने वर्णिले आहेत.

कोठे 'कीर्त ऐकुनि खावदांची । आरंभिली मग आशा स्वामिच्या पदारविदांची ॥' अशी स्त्री 'घरच्या दुहीला कंटाळून पतीला सोडून स्त्रीचा मनोमग करूं नये' असा पद्मपुराणातील व्यासवचनाचा आधार देऊन 'असो पापपुण्य माझे मजकडे ।' असाही विश्वास देते आणि 'नाही मागत द्रव्य, टांक नको लावावा वहिला ।' म्हणून सांगते. तर कोणी 'नित्य पतीदेवता भोगितां उजागरीने मजा ।' असे वर्णन करून म्हणते, 'अशा स्त्रिया गळि पडून उडयावर उडया बळेंच घालती । रथ मेण्या पालखी समोवत्या, रूपवत्या चालती । कुणी धरती उचलून मगा, कुणि गोड हंसुन बोलती । तुज न्याहाळून सुंदरा । होती विव्दळ अति प्रियकरा । कामज्वरे व्यापती, तापती, म्हणती एकमेकिला । कशी करावी गती नित्य बाई जिव झुरणी लागला ।' 'हा मित्र दिल्यासारखा । नको करूं हरी पारखा ॥' अशा नादान स्त्रियांच्या या प्रार्थनेला प्रभाकर दुजोरा देऊन त्याच लावणीत म्हणतो, 'पुरुष हा औतारिक जन्मला । × कवि गुणी प्रभाकर ऐकुन संतोषला ॥' या औतारिक पुरुषाने स्वतः डोकीला केंसांचा टोप घालून, बायकांचे दागिने घालून, पळेदार पैठणी लालमडक नेसून, असा स्त्रीवेष घ्यावा की, 'जणू बहुनि स्त्रिया लाजती; ' पुरुषाचा पोशाख लावणीतील नायिकेकडून करवून त्याने जे विलास केले ते प्रभाकराने मनसोक्त वर्णिले आहेत.

हा अजिंक्य भूपति ईप्रजांच्या हातावर मराठी राज्याचे उदक सोडून गेला, तेव्हा त्याच्या मागे राहिलेल्या विलासपात्रांचे पूर्वस्मृतियुक्त विलास प्रभाकर वर्णू लागला.

'कोण खबर प्रियकरास कळविक गंगातिरी जाऊन । कोण बरी आणिल समजावून । × × × । सर्वांन पुंक्षिळ येऊन ।' अशा चिंतित 'कोणास घालून

भार-कामर देड हातीं आडकन ।' ह्या वितेचा भार होताच । 'खेवट
 केवळ कव्याचा रंगातिरी ग । नाही सखे गोष्ट आतां बरी ग । पडले पर्वत
 दोघांमधीं ग । बीव कुणी वातलें दुधीं ग ।' असा विलाप कल्याणा बाजी-
 रावाच्या प्रियजनानें 'निरुपाय प्याले प्यावे आतां बहराचे ।' असेंच
 ठगविलें. तरीही 'असतील तेथें असोत सुखरूप स्वामी ।' असा खेवटचा
 आशीर्वाद देतांना बाजीराव पुनः राज्य वेढेल अशी कल्पना देखील न करतां
 त्यांना वाटतें तें इतकेंच कीं, रंगेल बाजीराव जमला बांचला तर असेल
 तेथें त्याला 'मिळतील खिया मजपरीस नामी नामी ! ॥'

अशा यजमानाचे अष्ट विलास वर्णन करून प्रभा कराच्या अभिरुचीचा
 अन्वेषात आला !

अशा या उत्तान आणि अश्लील काव्यांतही प्रभाकराचे नैसर्गिक काव्यगुण
 लपत नाहीत. किरकोळ गोष्टी देखील न बगळणारी त्याची सूक्ष्म दृष्टि दिसून
 येते. त्याच्या वेळीं चहापान ही एक चैनीची गोष्ट बनली होती असा 'चहा
 बनाकर में देती अजी तुम पीवो ।' अशा एका उर्दू लावणीतील उल्लेखावरून
 दिसतें. 'बय बारा तेरांत आळि ऐन भरांत' असें जरी एका लावणींत
 वर्णन आहे तरी चौदा, सोळा, सतरा, आणि वीस वर्षांच्याही नायिका
 त्यानें वर्णिल्या आहेत. उर्दू किंवा हिंदी लावण्यांतील नायिका जास्त
 उमरीच्या आहेत हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. हिंदी आणि उर्दू या भाषा-
 तही प्रभाकराची चांगलीच प्रगति होती. 'खडी बागन मुळबदन परी तो कहां
 चले टोना करके ।' या लावणीतील जीसौंदर्याचें वर्णन फार सुंदर आहे.
 'नैनोका तीर मारा कलिजाके पार ।' या लावणीतील वर्णन हिंदी काव्यांत
 सामान्य असलें तरी त्यावरून प्रभाकराचा हिंदी काव्याची चांगलाच परिचय
 होता असें दिसून येतें. 'दिलका दिलभर जळदी मिळावरी । नहिं तो लाव
 अफीम खिलावरी' आणि 'दिलभर दिलभर मुझे मिळावो । नहीं तो
 अफीम खिलावो' या दोन्ही लावण्यांतील विप्रलंब शृंगारांत अर्थादेखा अति-
 कट्टा न होतां विरहावस्थेचें चांगलें वर्णन केले आहे. 'लाव लखिर सिर
 काट थक । बिर भरवत गाई ॥' 'सवार होकर कळे मुसाकर किरर ह्मर नै

नजर पुकारत घरी । शब्द उल्लेखून आले असे कव्याच केले काय तरी ॥ ' या हिंदीमराठी मिथ कावण्यांत रामचोपाचें अनुकूल उच्च दिसतें; परंतु सम-
जोशाची खिचडी मात्र रा. यक्षवंतराज केळकरांच्या वशांत अडकली, प्रभाक-
राची तेवढी पंचनी पडली, असा विपरीत परिणाम दोघांच्या वावरीत बडला.

प्रभाकरांच्या कित्येक उपमा फार सुंदर आहेत. 'प्रीत बळ अळवामलें
तशि आलि दिसुनी ।' 'बोंगरचे आंवळे समुद्राचें मिठ । गोडी झाडी अविट ।'
'खुडुं नको प्रीतीचा नळकुन देंठ ।' 'कोय आम्रकळाची अति पातळ ह्रस्वटी'
'मान हिमाल ।' 'सखीव सारंगी ।' बगैरे वर्णनें फारच मार्मिक आहेत.
परंतु 'पंचरत्नांत समुज छळ्या (cat's eye) ।' अशी विलक्षण उपमाही
कोठे आढळते.

'संशय दीप निःसंशय समीरें उठून आधि मालवा ।' या रूपकांत
संशय हा दिवा आणि त्याचा अभाव हा वायु हें रूपक अगदीच टाकाळ आहे.
परंतु त्याच्याच पुढें 'एकनिष्ठय दूध त्यामचीं ममताखडीसाखर कालवा ।' असें
सुंदर रूपक येतें । 'अळक नळगे सहज बोलतां येती दुकन धांवत हरणें ।'
हें मंजुळ अवाजाचें वर्णन अत्यंत मार्मिक आहे. 'कंठ तुमा मंजळ सुसंगित,
फिरक स्वरामधि स्वर फिरती ।' या लावणीत प्रभाकराचें संगीतज्ञान व राग-
रागिणीचें वर्णन उत्कृष्ट दिसून येतें. 'आधींच झियांचा कंठ, तझामधि पूर्वी
खुळे तिसरे प्रहरी । हावभाव प्रत्यक्ष दाविशी नेत्र तुझे केवळ जहरी ।
जार्हेळ वाळतें प्राण मनाला भ्रवण होतां गंगालहरी । काय काय शिकलीस न
काजे अंत दोबाळा बस-सहरी । नको बेउ तरी तान अतां या परज वसंताची
गहरी । गुप्तकपें घरी सरस्वतीच्या भरल्या असतिल दारी विहिरी । दैव मुळां
प्रधान्य पतीचें कावळीस वस्तू पुरती ॥' या वर्णनावरून कुलझियांनाही प्रभा-
करांच्या वेळीं संगीतकळा येथे निविड नव्हतें असें वाटतें. 'कवचिदानी
वसिष्ठस्य' या सुभाषिताला का कावणीत मुळीच दुबोरा दिला नसून अन्धी-
कतोपासून मुक्त असलेल्या दहापांच कावण्यांत हिचा समावेश होतो. तरी
'उदक, धुम, सारंग वेळतां ब्रह्मचारी वेळा चळती । अलम उभी रसग्रांत
कवच्ये तजुन झिया गर्जित ठरति ॥' हें गाळबोट आहेच !

वतिविरह झाला असता 'खेळतां गंजिका येतें रवें ग ॥' या एका लावणीतील उद्गारावद्दम तरुण, कुलीन स्त्रियांस वेळ चालविण्यासाठी गंजिका खेळण्यासदेखीक हरकत नसावीसं वाटतें.

'कधी ग होइन लेंकुरबाळी' या लावणीत कम होण्यासाठी नवस, तंतरमंतर बवैरे उपायांचें वर्णन असून त्याच्या पुढीक लावणीत गर्भारपणाचें वर्णन आहे.

पंथीत वाढणारी यजमानीज देखीक प्रभाकराच्या वर्णनांतून सुटली नाही. 'मोहोनी जसी सुरसमेसवीं अमृत बाढी करी । तशी नार पंगतीत आम्रह करी ॥' या लावणीतील वर्णनांत सभ्यतेचें अतिक्रमण नाही 'कुणासवें शब्द नकरी फारसा । × × × दुधी कांचन झाल्या अकन । ध्या ध्या म्हणे आदरेंकरून ॥' हे गृहिणीचें वर्णन योग्य आहे. परंतु 'नट नाटक कलियुगांत ही राधा दुसरी । × × × हावभाव दावी पद्रावरून ।' हे वर्णन जसें यजमानपत्नीस योग्य नाही, तसेंच 'पात्र पाहुन, उभि राहुन, जरा नजर करी घ्यावरी । झजेव पडे चपळेपरि त्यावरी ॥ लोकांस चंद्री लागली । नाही शुद्ध मागली । असी सुगर फार चांगली । स्वच्छंदामधि घाली वनी गुंजारव मंजुरी ॥' हे वर्णन तिला आणि जेवणाच्या पाहुण्यांनाही फारसें भूषणास्पद नाही.

प्रभाकराच्या वैयक्तिक लावण्या अशा गुणदोषयुक्त आहेत. त्याच्या काव्यांत पदलाक्ष्मि आहे; वर्णनांत ठावदारपणा आहे; परंतु कल्पनाचातुर्य नाही आणि अर्थवभवही नाही. रसिकाच्या हृदयाला भेदणारी अशी कल्पना त्याच्या काव्यांत सांपडत नाही. वर्णनाचा सूक्ष्मपणा मात्र भरपूर आहे. तो पोवाड्यांत खुलतो, परंतु लावण्यांतील श्रृंगाराला उणेपणा आणतो. त्याचे पोवाडे मनाचें समाधान करितात, क्वचित पूर्ववैभवाची स्मृति देऊन चित्त उद्विग्नही करितात.

त्याच्या लावण्या व पोवाडे यांतील या फरकाचें कारण उघड आहे. पहिल्यानें रावबाजीसारख्या उच्छृंखळ चैनी यजमानासाठी त्यानें लावण्या रचल्या व नंतर चरितार्थासाठी त्याला लावण्या रचून ज्यांचें मनोरंजन करणें भाग झालें, असे लावण्यांचे शोकिन लोक त्या काळांत बहुधा रावबाजीसारख्याच ठावाचे होते. शिष्टमंडळीत लावण्यांना फारसा मान नव्हता. प्रभाकराचा पेशा कीर्तनकाराचा असता तर त्याच्या लावण्यांतील उत्तानतेला आळ्य पडला

लता; परंतु अश्वल इंप्रजीतक्या केवळ तमाचे पाहणाऱ्या श्रोतृवर्गातच प्रभाकराच्या लावण्यांना बहुसंख्य आश्रय मिळाल्यामुळे त्याच्या लावण्यांत अश्लीलपणा जास्त वाढला, असे अनुमान होतें. परंतु त्याच्या पोवाड्यांची स्थिति तशी नव्हती. पेशवाईत असो किंवा पेशवाई विलयास येण्यावर असो, स्वराज्यातील ऐतिहासिक प्रसंगांचे वर्णन ऐकणारे श्रोते तमासगिराहून जास्त योग्यतेचे असले पाहिजेत. त्यांच्यासाठी प्रभाकरानें जे पोवाडे रचले त्यांतील विषयांसंबंधानें त्याला आपलेपणाची भावना होती. पेशव्यांच्या सत्तेविषयी व त्यांच्या वैभवाविषयी पूर्ण आपलेपणा प्रभाकरासारख्या चित्पावन कवीला जितका वाटेला तितका होना गवळ्याला, परशुराम शिंप्याला, सगन मुसलमानाला, किंवा रामजोशासारख्या देशस्थालाही वाटणें शक्य नाही. नानासाहेबांच्या कारकीर्दीपासून चित्पावन सरदारांची घराणीं उदयास आलीं तसें आपलेंही घराणें जातीच्या किंवा नात्याच्या वशिल्यानें त्याच रियासतीत वैभवास चढणें संभवनीय आहे; पुत्रपरंपरेनें नाही, तरी कन्यावशाच्या नात्यानें पुढेंमार्गे पेशव्यांच्या गादीवर बसणाऱ्या पुरुषाच्या पूर्वजपणाचा मान आपणांकडे येणें अशक्य नाही; अशी भावना कोणत्याही चित्पावनानें पेशवाईत बाळगणें साहजिक होतें व त्यांत काहीं गैरवाजवीही नव्हतें. त्यांतूनही महाराष्ट्रासारस्वतकारांनीं म्हटल्याप्रमाणें, “ चित्पावन कोंकणस्थ ब्राह्मणांत जे थोडे कवि झाले त्यांत प्रभाकर हा बरच्यापैकी दिसतो.” अर्थात् ज्या सत्तेविषयी त्याला आपुलकी वाटत होती त्या सत्तेच्या वैभवाचें मनःपुराद वर्णन करण्यांत आणि ती सत्ता अस्तंगत झाल्याबद्दल मनःपूर्वक शोक करण्यांत त्यानें आपल्या अंगी असलेल्या काव्यगुणाचा उपयोग केला. प्रभाकराचे पोवाडे इतर शाहिरांच्या पोवाड्यापेक्षां जास्त सरस होण्याचें कारण त्यांतील वर्णनाशीं त्याची तादात्म्य वृत्ति हें होय ! तसेंच बाजीरावाच्या वेळीं वसईच्या तहापासून ज्यांचें प्रस्थ वाढलें होतें, त्या रास्त्यांच्या आश्रयास असल्यामुळे त्याला दरबारची माहिती चांगल्या रीतीनें मिळे. यामुळे त्याच्या पोवाड्यांत वस्तुस्थितीचें चित्र बहुतेक जसेच्या तसें आलें आहे.

परशराम

करीन लावणी । अलक्ष वेंचुनी । देवा पंढरीराया ॥

अमेदु पाणें । नामें तुझिया । गाहून मी ताराया ॥

—परशराम.

नाशिकच्या पूर्वेस क्षिप्र तालुक्यांत 'बाबी' किंवा राज्याची बाबी, या नांवाचें गांव आहे. १८५७ सालच्या बंडांत जंगळी महाराज या नांवाचें प्रसिद्धीस आलेल्या भोसले बराभ्यांतील जंगळी राजांच्या सख्ख्या बंधूंचा तेथें वंश आहे व त्या वंशाकडे तेथील पाटिलकी आहे. सदरील बाबी हें परशरामाचें मूळ गांव. चित्रशेकाप्रतीत परशरामाच्या लावण्यांस जोडून त्याचें चरित्र दिलें आहे त्यांत परशरामाचा जन्म शके १६७६ (इ. स. १७५४) व मृत्यु भावण शुद्ध १२ शके १७६६ (इ. स. १८४४) असा देऊन त्याच्या मृत्यु नव्वदाव्या वर्षी झाल्याचें नमूद केलें आहे. परंतु मृत्युपूर्वी पंधरा दिवस त्यानें आपल्या आईस आपली मरणवार्ता कळविली होती असेंही तेथें सांगितलें आहे. त्यावरून परशरामाच्या निधनकाळी त्याच्या आईचें वय १०५ वर्षांचें तरी असावें असा अदमास ठरतो. 'ही गोष्ट असंभाव्य दिसते; निदान कांहीं विश्वसनीय पुराव्यावांचून खरी मानतां येत नाही; ' हें रा. यशवंतराव केळकरांचें विधान योग्य आहे. तुकाराम पुंढलीक शेटथे यांनीं परशरामाच्या लावण्यांचा संग्रह प्रसिद्ध केला आहे त्यांत परशरामाचा जन्मशक समजत नाही; परंतु मृत्युसमयी त्याचें वय ८०-९० वर्षांचें असावें अशी माहिती दिली आहे. परंतु त्यांनींही परशरामाच्या निधनकाळी त्याची आई हयात असल्याचें वर्णन केलें आहे. त्यामुळे त्यांच्या माहितीवरही तसलच आक्षेप येतो. संतपण्याचा छाप परशरामाच्या चरित्रावर बसल्यामुळे अनेक अंशभाव्य आख्यायिका त्याच्या चरित्रांत आल्या आहेत. त्यांतील किंसेक पारंपारिकांच्या सत्यतेला त्याच्या लावण्यांचाही आधार दिला जातो. परशराम हा पूर्वी श्रीकृष्णाच्या देवा नामक संवगडी होता, दुसऱ्या जन्मी

‘नामयाचा गोंदा’ झाला आणि शेवटी ‘ लावणी करणेसाठी ’ परशरामाने जन्म घेतला असे त्याच्या ‘ करीन लावणी अलक्ष वेंचुनी ’ या लावणीच्या आधारें शेटये प्रतीत प्रतिपादिलें आहे. परशरामाला पंढरपूरच्या बडव्यांनीं देवळांतून मारून बाहेर काढिलें, तेव्हां पांडुरंगमूर्तीच्या डोळ्यांतून अभ्रुधारा वाहूं लागल्या. त्या वेळीं देवळांत असतां ‘ साक्षात् देव पंढरी ’ ही लावणी आणि देवळांतून घालवून दिल्यावर ‘ तुझी लिला तूंच वदविशी ’ ही दशावतारवर्णनाची लावणी रचल्याचें सांगण्यांत येतें. परंतु दुसऱ्या लावणीच्या शेवटी परशरामाने आपल्या सर्व साथीदारांचीं नांवें घेऊन ‘ सजवट कोल्हापुरी ’ असा स्थाननिर्देश केला आहे तो या आख्यायिकेस बाधक आहे. त्याचप्रमाणें परशरामाच्या पायाच्या आंगठ्याचें तीर्थ पिऊन एका अडलेल्या बाळंतिणीची रामपूर ता ॥ राहुरी येथें सुटका झाली. त्या वेळीं तिला झालेला मुलगा १९१८ सालापर्यंत हयात होता. त्याच्या आईच्या तोंडून त्यानें ती इकीकत ऐकिली व चरित्रलेखकास सांगितली अशी गोष्ट शेटये-प्रतीत आहे. ज्याच्या जन्मकाळीं हा चमत्कार घडला, त्याचें नांव दिल्यास बरें झालें असतं. तरीही आंगठ्याचें तीर्थ आणि प्रसूति या गोष्टींत काकतालीय न्यायही संभवतो. परशरामाला आपला मृत्युकाळ अगोदर कळला होता. “ मंजुरास जाऊन त्यानें मृत्यूच्या आदल्या रात्रीं आपल्या संवगड्यांकडून लावण्या म्हणवून घेतल्या. दुसऱ्या दिवशीं सर्वांची भोजनें करवून ज्ञानेश्वरीचा अकरावा अध्याय वाचून, हरीचा गजर करून, आपला भाचा नारायण शिंपी याचे अंगावर मान टाकून देह टेविला. त्या वेळीं त्याचा मुलगा रामकृष्ण हा जवळ नसून परगांवीं गेला होता. ‘ तो रामकृष्ण आला ’ असें कोणी लटकेंच म्हटलें. तेव्हां एक ढोळा उघडून पाहिलें. रामकृष्ण नाही असें पाहून तोही ढोळा मिटला. ” असें चित्रशाळा प्रतीत आहे. “ आईचे मांडीवर ढोकें ठेवून ‘ पुंडलीक वरदे हरि विठ्ठल ’ असें म्हणाळे झालें. ” व रामकृष्ण आल्याचें ऐकून ‘ ढोकें वर उचलून पाहिलें, परंतु रामकृष्ण खरोखर आला नसल्यामुळे पुनः मांडीवर ढोकें ठेवून पुंडलीक वरदे असा घोष करून वैकुंठवास केला ’ असें शेटयेप्रत म्हणते. चमत्कारांचे असे

मासळे परशरामाच्या चरित्रांत वर्णिले आहेत. परशरामास सुपारी खाण्याचें एकच परंतु जाडें व्यसन होतें. एकवारखी सुपारी तोंडांत पाहिजे होती. एका ठिकाणीं शिमग्याचा पांच दिवसांचा तमाशा ठरवितांना बिदागीबरोबर मणभर सुपारीचाही ठराव केल्याची गोष्ट शेटयेप्रतीत दिली आहे. परशरामाची कै. टिळकांशीं समानव्यसनता पाहून सदरील चरित्रकाराला स्फूर्ति झाली असावी आणि इंग्रजी अंमलांत बदललेल्या परिस्थितीचें परशरामानें जें वर्णन केलें आहे तें वाचून 'मवाळबंधूस एक प्रकारें अंजनच बसेल म्हटल्यास हरकत नाही;' असा खोंचदार अभिप्राय त्यानें ठोकून दिला असावा. असो; परशरामाच्या शिष्यांनीं व साथीदारांनीं त्याचा लौकिक पुढेंही चालविला. त्यांत भवानी तेली ऊर्फ बाकेराव यानें बडोद्यास पुष्कळ लोक-प्रियता मिळविली व देणग्याही मिळविल्या.

परशरामी लावण्यांत इतरापेक्षां पुष्कळच विषयवैचित्र्य आहे. अनेक विविध विषयांवर त्यानें लावण्या रचलेल्या आहेत. त्यामुळें तत्कालीन सामान्य जनतेची रहाणी, लोकांच्या समजूती, नवसांचे प्रकार आणि चालीरीति यांची विपुल माहिती मिळते. तितकी इतर पांच शाहिरांच्या काव्यांतून मिळत नाही. त्यांतही दोन विषयांत परशरामाचें वैशिष्ट्य आहे. त्यानें आपल्या लावण्यांत वेदांत आणलेला आहे आणि पेशवाईच्या अस्तानंतर स्थापन झालेला इंग्रजी अंमल व लोकस्थिति यांवर पोवडे रचले आहेत.

रामजोशी आणि अनंतफंदी हे कथेकरी हरदास असल्यामुळें त्यांच्या काव्यांत नीति आणि वैराग्य यांचा उपदेश केलेला आहे. होनाजी बाळा, प्रभाकर व सगन यांच्या या विषयांवर स्वतंत्र लावण्या नाहीत. परंतु परशरामाच्या कित्येक लावण्या केवळ परमार्थपर असून त्यांत वेदांताचे पारिभाषिक शब्द, उपमा इत्यादिकांची रेलचेल केलेली आढळते. तथापि हा वेदांत केवळ सुलभ हरदासी निरूपणाच्या स्वरूपाचा आहे. कथापुराणांस जाणाऱ्या महाराष्ट्रातील कोणत्याही हिंदु स्त्रीला अथवा पुरुषाला अशा वेदान्ताचा परिचय असतो. इंद्रिये व आत्मा, प्रकृति व पुरुष, माया आणि ब्रह्म यांविषयीचें हरदासी विवेचन सामान्य जनतेच्या परिचयाचें असतें, त्या-

पलीकडे परशरामी लावण्यांची मजल जात नाही. बाह्यतः शृंगारिक किंबहुना अश्लील दिसणारे वर्णन करून त्यांतून वेदांताच्या तत्त्वांचा अर्थ काढावयाचा किंवा सुरवातीस अशा प्रकारचे वर्णन करून त्याचे पर्यवसान पारमार्थिक तत्त्वोपदेशात करावयाचे अशा प्रकारची कांहीशी श्लेषात्मक रचना अनेक संतकवींच्या नांवावर खपते; तसाच या लावण्यांचा प्रकार आहे.

“ गणगोताची आशा सरली, संसाराला हात धुतले । जीव घेवो लग्नाचे नवरे, परपुरुषी हें मन रतलें ॥ ” अशा रीतीने लावणीची सुरवात करून कृष्णचरित्रांतील ऋषिपत्न्याख्यान सांगावयाचे आणि शेवटी ‘सकळ गोपि विषयानें तरल्या, परपुरुषी ज्यांचें मन रमलें । प्रकृति दृष्टि पाहतां कवलें उफराटें सकळांत दिसलें । × × × । परपुरुषाला गावें, ध्यावें, स्वहित करणें जरि असलें । नामें विडल करून पसारा परशराम म्हणे जिविं रतलें ॥ ’ ही विवेचनपद्धति आपल्याकडे बरीच रुढ आहे. “ × × × करीन परंतु लग्नाचा नको नवरा । माहेरी माझे चित्तमन रमलें सासरचा नको वारा ॥ ’ या लावणीतील कडव्यांत जी अश्लीलता दिसते तिचा निरास दहा इंदियें (ज्ञानेंद्रियें व कर्मेन्द्रियें) यांच्या मजनी लागून परमात्म्याची हेळसांड होते, या गर्भित अर्थानें होतो. आणि त्याच लावणीच्या पुढील भागांत ‘ त्रिकुट चोहटा ’ ‘ सहा चवघांचीं वचनें ’ ‘ सतरावी ’ ‘ परेहून परता त्याहून वरता परपुरुष ’ वगैरे पारिभाषिक शब्दांची खेरात व या वरकरणी अश्लील वर्णनाच्या पोटीं केलेली परमार्थचर्चा पाहून तज्ज्ञ भाविक ज्या ब्रह्मानंदानें डोलूं लागतात त्याची कल्पना अपरिचितांना होण्यासारखी नाही. ताढाच्या झाडा-खाली दूध पिणें चांगलें नाही, असा जरी उपदेश करण्यांत येतो, तरी वेदांततत्त्वांचें अमृत अश्लीलतेच्या मद्यघटांतून गटगटां प्रशान करण्यांत भाविक हिंदूना जो आनंद वाटतो त्याचा प्रकारच और आहे ! तर्शाच ‘ मायबापाची लेक लाढकी बसली आढी धरून । इजला भ्रतार यावा करून ॥ बापा आधीं लेक जन्मली नारी आधीं पिता । ब्रह्माविष्णुमहेश आदिशिदाची कांता ॥ ’ वगैरे कोडी “ नाथाच्या घरची उलटी आहे खून । पाभ्याला मोठी लागली तहान ॥ ” याच्या जोडीची असून ती उलगडण्यांत भाविकांना

मोठा उत्साह वाटतो. परशरामानें पौराणिक कथांवर ज्या लावण्या रचल्या आहेत त्यांत देखील अशीं कित्येक कोढीं ठेवून दिली आहेत. दुर्योधनाची पत्नी भानुमती हिनें पतिव्रतीकरणासाठीं म्हणून दुर्वास ऋषीकडून तेल भाकून घेतलें. त्या तेलाची वाटी लंबडल्यामुळें तें तेल पाताळांत शेषाच्या टाळूपर्यंत जाऊन पोचलें. त्या मंतरलेल्या तेलाच्या प्रभावामुळें शेष रोज येऊन दुर्योधनादेखत भानुमतीवर बलात्कार करीत असे. असें हरदासी आख्यायन सांगून परशराम पुसतो की, शेष जेव्हां भानुमतीच्या महालांत येत असे, तेव्हां 'पृथ्वी कशावर ठेवीत होता ? सांगून बोला पुढें !' तसेंच जयद्रथवधाच्या वेळीं कृष्णानें सूर्याभाड सुदर्शन धरून सूर्य मावळल्याचा भास उत्पन्न केला तेव्हां "सुदर्शनाचें तेज हरपलें कैसें त्या दिनीं ? नवशिकाला काय पुसावें शहाणा पडेल अडचणीं ॥" हा परशरामाचा सवाल आहेच ! पौराणिक कथानकांवर परशरामानें ज्या लावण्या केल्या आहेत त्यांत मूळच्या ग्रंथांवर हरदास, पुराणिक किंवा नंतरचे ग्रंथकार यांनीं फेरफार करून जीं आख्याने बनविलीं त्यांचा भरणा दिसून येतो. इतकेंच नव्हे तर द्रौपदीवन्नहरणाच्या लावणीत परशरामानें कृष्णाकरवीं द्रौपदीला 'खंबायति पितांबर तो मद्रा कडकडी । × × × । मुंबईचीं पातळ जरी । × × × । शाल मैलारचा शिट संगमनेरी । मदन गोल आणिला जालनापुरी । चोळिमहेश्वरी नागमोड किनरी । अष्टिचा धोतरजोडा मोल कर शाहण्या । नारायण पेठ बन्हाणपुरचा जुना ' ॥ अशा वखांचा पुरवठा केला.

“ अंतपार नाही हरिचा कळला बोलती शास्त्र-श्रुती । शेघाला नाही अंत लागला कुंटित झाली मती ॥ ” या लावणीत युगगणनेचा हिशोब किती अपार आहे तें दाखविलें असून “ सद्गुरुवांचुनि न पडे ठायीं साधुघंत जाणती खुणा । × × × । लीलावतीचे पाडून अडाखे ज्याशीं त्याशीं झाली पैना । ” असे चरण आहेत व शेवटीं ' वितंडवादी बाद करूनी जातील अपोगती । ' असें म्हटलें आहे. परशरामानें ही लावणी लीलावती म्हणजे गोसाव्याचा नक्षा उतरविण्यासाठीं रचली अशी आख्यायिका आहे. अल्पसिद्धितांनीं वेदांताच्या किंवा देशकार्याच्या मोठमोठ्या गोष्टी

सांगून विद्येची अवहेलना करण्याचा प्रकार आजदेखील दृष्टीस पडतो ! परशरामाच्या परमार्थपर आणि पौराणिक लावण्यांवरून त्याने अध्ययन मुळीच केले नसावे, परंतु तो बहुश्रुत असावा असे वाटते. एखाद्या खेडेगांवांतसुद्धा त्या काळी कथापुराणादिकांच्या श्रवणाने पौराणिक आख्याने आणि वैराग्यपर शिकवण कशी फैलावली होती, याचा परशरामाच्या काव्यावरून चांगल्या प्रकारे बोध होतो. ' दुर्घट माया ब्रह्मादिकांहीं—' ' केस घोडे बाई । पुरुष इतके करूं करूं बसले तपी । इतुके करून पतिव्रता आगळी । घर माझे निजरुपी ॥ ' वगैरे लावण्यांत पंचीकरणाची ठळक मूलतत्त्वे आले आहेत. सगुणनिर्गुण उपासनेंतील भेदही वर्णिले आहेत. परशराम सगुणोपासना श्रेष्ठ मानितो. ' नाही सगुणाविण मनशांति ।' असा त्याचा अभिप्राय आहे. ' त्रिगुणाचें तिनपण केले सर्व पाहिली मजा । ' या लावणींत जन्मापासून मरेपर्यंत सामान्य मानवी चारित्र्यांत होणारे फरक वर्णिले आहेत. ते शेक्सपियरच्या समानार्थक वर्णनाशी ताडून पाहाण्यासारखे आहेत.

कृष्णलीलेवरील परशरामाच्या कित्येक लावण्या हृदयंगम आहेत. ' ना तीळ रती चळ । तव कळा अचळ । तूं निर्मळ ब्रह्मचारी । अनंत माया शेष वर्णितां दुभागली वैखरी ॥ ' या लावणीतील राधाकृष्णांच्या प्रथमविलासाचें वर्णन एका ठिकाणीं कांहींसे उत्तान असले, तरी देवलीला म्हणून समर्थनीय ठरेल. ' चक्रपाणी । नको धरूं पाणि । भरूं दे पाणी । जाइल पाणी झणि माझे ॥ मी नवतरणी । माथां तरणी । देहभान गेले हरी तुझे ॥ ' या लावणींत पदलालित्य, श्लेष, आणि वर्णनकौशल्य तीनही गुण आले आहेत. विद्वत्तेची ज्यांत झांक मारते अशा परशरामी लावण्यांत या लावणीचा सहज समावेश होईल. परशरामी लावणीच्या धृपदांत सुरवातीस ठसकेदार शब्दलालित्य आणि अर्थगौरव हे दोन्ही गुण असतात; परंतु त्याच लावणींत त्या गुणांचा उत्तरोत्तर बहुधा अपकर्ष होत जातो. धृपदानें उत्पन्न केलेला आदर व अपेक्षा लावणींत पुढे कमी होत गेल्याचें पुष्कळ वेळां दिसून येतें.

कित्येक विनोदी कहाण्या व कथा परशरामानें लावण्यांत गोंबलेल्या आढळतात. त्यांतील कित्येक येथें देतो. १ नवव्यानें हांक मारिली म्हणून एक

पतिव्रता धान्य कांडतां कांडतां मुसळ बरच्यावर अधांतरीं सोडून पतीजवळ गेली, तों तिनें सोडून दिलेलें मुसळ तसेंच राहिलें. तो चमत्कार पाहून तिच्या शेजारणीनें तिचे अनुकरण केलें असतां मुसळ कपाळांत पडून रक्त वाहू लागलें आणि ती नवऱ्याला शिष्या देऊं लागली. २ एका नवऱ्यानें बायकोला म्हटलें, 'जीब गेला तर जाऊं दे नारी ! केला नेम ! ना कधीं डगन ! तूं मरशील मी सता रिघन !' बायको 'तऱ्हेबाज ती आधींच खिलाडू !' नवऱ्याच्या गोष्टी ऐकून मिष दुखण्याचें करून निजली; आणि नवरा 'खरेंच निघल काय सता, पाह्याला घेट घेतली प्रेतकळा !' नवरा सता निघण्याच्या गोष्टी विसरला; आणि मनांत म्हणाला, 'अशी वस्तु कां आज भोगुन घ्यावी; दिवस उगवल्या लाऊं अगन !' तो तिजला झोबूं लागला. नार उघडून पाहे डोळा; आणि म्हणाली, 'बरा किं रे वचनांचा खंबीर ! भोगुन घेशी सुख सोडळा !' ३ कल्पतरूच्या झाडाखालीं कर्महीन येऊन बसला. त्याची इच्छा होताच त्याला तेथें पाणी, पंचपक्वान्नांचें भोजन, छपरी पलंग, रंभेसारखी मदनाची पुतळी, आणि रथ, अंबाऱ्या देखील मिळाल्या. परंतु कर्मानें भ्रांति पाडली. तो मनांत अचंबा वाटून म्हणाला, "भुतचेशा गमती मजला ! " "तधीं अवधीं तों भूतें झालीं; पाहुन मनीं बहु गजबजला. 'स्वातिक' म्हणतां खाऊन घेतले ! " अशी कहाणी सांगून परशुराम म्हणतो, 'कल्पतरूकडे दोष मुळीं ना। भ्रांति भ्रमाच्या भ्रमिं रिझला ॥' ४ मुलुख-गिरीवरून नवरा आला आणि लष्कराच्या बढाया सांगूं लागला. दोनचार बहुमोल कपडे मात्र त्याच्या अंगावर होते. 'चवरी, अबदागीर आणि दोनचार उंट दौलत मिळविली होती ती भिल्लांनीं लुटली;' अशी त्यानें थाप दिली. बायकोनें हुरळून जाऊन त्याची मोठीच बडदास्त ठेवली. डोकीला टक्कल पडलें होते, आणि खांद्यावर घटे होते. ते शिरस्त्राण बातल्यानें व पाठीखांद्यावर डालबंदुका पेलल्यामुळें पडले. सोन्याचे मंदिल व तुरे आपल्या मर्दुमकीमुळें बक्षीस मिळाले, असें त्यानें सांगितलें. एके दिवचीं एक पाहुणा आला. त्यानें खरी स्थिति सांगितली कीं, 'हा बुगण्यांत होता ! मोठ्या वाहुन टक्कल पडलें व बादल्या वाहुन खांद्याला घटे पडले. लढाई झाली तेव्हां पोषाक घेऊन हा

पळाला' तें ऐकून 'नारीचें शिजलें कपाळ पायां पडतां। वाण्याची उचापत देऊं कशानें आतां ॥'

स्वतः नवऱ्यानें लग्नास उभें न राहातां खंजिराला प्रतिनिधि करून त्याच्याशीं लग्न लावण्याची चाल 'पतिव्रता खुण करून पतीला गुंफून दिधला तरा।' या लावणींत आली आहे. त्या लावणींतील पतिव्रता नायिकेनें विक्रम-पुत्र ठकसनाच्या आईप्रमाणें नवऱ्याला दाद लागूं न देतां पुत्र तर मिळ-विलाच; परंतु त्याशिवाय नवऱ्याच्या खंजीराशीं लग्न लावून एक सवत देखील त्याच्यापुढें अचानक हजर केली. सवतीचीं भांडणें, त्यामुळें नवऱ्याची ओढाताण, तर कधीं दोघींचा सलोखा यांचें वर्णन करणाऱ्या सहास्रात परशरामी लावण्या आहेत. पहिली उतार वयाची नवऱ्याला जपणारी, तर दुसरी ताडण्याच्या तोऱ्यांत त्याला मुठींत ठेवणारी; एक लग्नाची तर दुसरी पाटाची; दोन बायका असतांना तिसरी एखादी राख आहेच; अशी गृह-स्थिति परशरामानें वर्णिली असून, या सवतींच्या 'नित्य धुमाळी सांज सकाळीं' होत असल्यामुळें 'बेजार केला नवरा करून ठेविला बिल्ली।' असा प्रकार घडत असलेला त्यानें वर्णिला आहे. त्याचप्रमाणें गांवढ्यांतील नवरा-बायकोचें भांडण कित्येक 'बालेघाटी' लावण्यांत त्यानें वर्णिलें आहे. 'धटाकटा तरणा ताठा कांहीं करिना चाकरी।' असा आळशी नवरा 'धष्टपुष्ट हा लड्ड सुमाना घर सोडून कुठें जाइना।' असें बायको आपल्या नवऱ्याचें गान्हाणें सांगते. ती म्हणते की, हा 'उगाच बाता मात्र मारतो; शिराळशेटी गोष्टी सांगतो; बाहेर लटक्री मिजास मारतो; एक कानावर पगडी ठेवून दर्पणीं मुखढा पाहे; जन्मापासून आइतखाऊ कवडी जोडतां नये।' याच्या उलट नवरा सांगतो, 'पाटीळ हिचें ऐकूं नका! लागलें वेड हिला चळ भरला माहेरचा! काय बापाचें भूषण सांगती? तिथें खडबडती पिसा! तोंड धुतां धड येईना चिपडें, दो गालांतून एक वांसा! इचा बाप तो आमचा मामा; मागत होता भीक! बळेंच आणून यानें पदरीं घातली लेक!" त्यावर बायकोची तक्रार आहेच की, माझे माहेरचे दागिने यानें मोडून खाझे; 'आहाळण्या किती सोसूं याच्या घुकून देह झाली माझी माल!

साहिना दुःख म्हणून मी आलें पारावरी; लेक मी तुमची धर्माची काय
अन्याय घाला पदरी! खरी पंचाईत करा! 'यावर पारावरचे पाटील दुसरा
निकाल काय देणार? ' चुकेना लग्नाचा जोडा; पायीं खोडा जज्य बोले! '
आणि समजी करून ' उभयतां धरून मणगटी घरी नेलें! ' इतच निकाल
ठरलेला.

बायकोच्या शिकवणीने भावापासून विभक्त होणाऱ्या गृहस्थाची पुढें
होणारी दुर्दशा एका लावणीत परशरामानें वर्णिली आहे. मूल होण्याची हौस;
तें नसल्यामुळे वांझपणाची खंती; ' म्यां काय तरी देवाची चोरी केली ?
की पूर्वजन्मीं फळें नव्हतीं वाहिलीं ? कोण इवशी (विवश) माझ्या अंगणा-
मध्ये नहाली ? ' अशा शंका; इतकें झाल्यावर दैवी उपचार आहेतच.
त्यासाठीं अंगारेधुपारे व्हावयाचे. एक 'सगट सुपारी। लागेल पाउण पैसा।
विड्याचीं पानें शंभर, लवंगा तिन विसा। वीस केळीं, जायफळ, खारका दोन ।
एक आण कोंबडा उकराटे पर ऐसा। नऊ लिंबें, तिधारी नारळ—' वगैरे
यादी पूरी केल्यावर कळतें की, ' बाई समज तुज दोष असे लाविला ।
गे तुझ्या वेणीचा अग्रभाग कापिला । पुजला उंबरठा तुझा सोम अवसाला । '
परंतु ' अंगारे केले जागजागीं पुसून । परि गुण कशाचा शेंद्री गोट्यापासून ।
नाहिं गर्भ राहिला धन महामुर नासून । ' तेव्हां पंढरपुरची यात्रा, नवस
वगैरे करून एकदाचा गर्भ राहातो. त्यानंतर त्या गर्भाचा विकास; पुढें
मूल होणें; " एक्या पोऱ्यानें घर भरलें जणुं कीं अंगण सारें । दिसे माझें
लागलें रांगुं अंगण त्याशीं न पुरे ॥ पानसांकळ्या हंसळ्या पुतळ्यांमधीं वाघ-
नखें मढविलें । पायीं पैजण तोडे बालुन राव्यापरि पढविलें । आणुन
जरीची टोपी त्यावरी जाळी काढविली । लेकाची माय म्हणती, होती हौस
मनामध्ये बाई कल्पना तितकी उडविली । घडी आनंदाची वाढविली ॥ "

असा होणारा आनंद; व नवसांची फेड यांचें वर्णन किथ्येक लावण्यांत
केलें आहे.

नवऱ्यानें बदफैलीपणा करव्यापेक्षा ' एक नाटकशाळा ठेवा घरीं । देख-
ण्यांत जैशी इंद्रचरची परी ॥ ' असें बायको बेशक सांगते. त्यावरून तत्कालीन

नीतिमत्तेची कल्पना होते. अशा रीतीने परशरामाच्या अनेक लावण्यांतून पेशवाईअखेरच्या व इंग्रजी अंमलाच्या आरंभीच्या समाजस्थितीची पुष्कळच माहिती मिळते.

परशरामाचें वैशिष्ट्य.

वाहिळी ती गंगा राहिले तीर्थ मग आतांतरी होय शहाणा ।

—परशराम.

इंग्रजी अमदानीपूर्वीच्या प्रसंगांवर परशरामाचे पोवाडे उपलब्ध नाहीत. ‘पश्चिमवाहिनि गोदा प्रतिमूळगंगा’ या लावणीत रघुनाथरावाने कोपरगांवास वाढे, महाल, देवळे बांधून बागा तयार करविल्याचा निर्देश आढळतो. ती माहिती अद्याप इतरत्र मिळाली नव्हती, असें यशवंतराव केळकर म्हणतात. ती लावणी ऐकून खुष झाल्यामुळे रावबाजीने परशरामास इनाम देऊं केले. त्यावर परशरामाने बाणेदार उत्तर दिले की, ‘सुइदोन्याला ह्यात असो था; तोचि इनाम मोकासा । निजकमी रत नर झाल्यावर काय उणा मग त्या पैसा॥ × × × । पोट भराया उमारिला ना तमाशाचा धंदा । महाल मोकासे जहरी वळसे करितील आपुला बंदा । रुची मनाची गायन करुनी आळवावें गोविंदा । चैनीखातर आम्ही राया पडलों नाही या फंदा । कर्म आमूचें हरिगुण गावे, नाम न विकरीं परिसा ॥ × × × । गाण्याविरहित सुइदोन्यावर नित्य मिळवुनियां पैसा । खातो पीतो चैनी करितो, घेउनि विठ्ठलाचा दिलासा ।’ असा सडेतोड जबाब देणाऱ्या परशरामावरही होळकरशाहींत व बडोद्यास जाऊन याचना करण्याचा प्रसंग पेशवाई बुडाल्यावर आला आणि महाराज होळकरावरील पोवाड्यांत ‘परशराम म्हणे आलों नांवावर गरीब, महाराज नवाजे । कल्पतरूचें दर्शन होतां दरिद्र हरलें अनुसहजे ॥’ असें त्याला गावें कागलें. फातेसिंग गायकवाडांना ‘कल्पतरूचें दर्शन झालें, दरिद्र तेथें कोठें उरे ।’ असें वाखाणवें कागलें; आणि ज्यानें ‘प्रीतीमध्यें ठेविलें इंग्रजाला रोहोकून ।’ त्या खंडेरावाची विनवणी केली कीं, ‘चकचकाट कल्पतरू नांव आलें ऐकून !’ ज्या इंग्रजी अंमलामुळे ही घटना झाली त्या इंग्रजी अमदानीचें वर्णन या सहा शाहिरांपैकी एकट्या परशरामानें केलेलें उपलब्ध आहे.

मराठांशी ज्या इंप्रजांचा मुख्य संबंध आला ते मुंबईकर इंप्रज ! मुंबईला परशराम लंकेची उपमा देतो. 'रावरंक समसमान उंच नीच एकंदरी' हे मुंबईचे वैशिष्ट्य परशरामाच्या काळीं देखील होते. त्याचप्रमाणे मुंबापुरस्थ म्हणजे पिढीजाद संपत्तीवर चैन करणारे नव्हत; कसून अंगमेहनतीने उदयास येणारे ! हे 'पायपिटी बोईचा गाढा तर ममईची वस्ती बरी। हेलपाटी जर करून रहाशिल चौघांमधीं मातबरी ॥' या त्याच्या वर्णनावरून उघड होते. परशरामाच्या वेळीही मुंबईत कर्मठ धर्माचाराना वाव नव्हता. कर्मठ हिंदूंच्या दृष्टीने येथे 'राज्य राक्षसी प्रत्यक्ष जेथे पापाचे पर्वत होती। चौयुगांचे दोषी प्राणी अवतरून जेथे रहाती ॥' अशी स्थिति होती.

इंप्रजांचे वर्णन करणाऱ्या पोवाड्यांत इंप्रजांचा 'शककर्ता अवतार कलीमधे हीच भासली नवी मुद्रा।' ही परशरामाची विचारसरणि महाराष्ट्रांत सर्वत्र पसरली होती. इंप्रजांपुढे पेशवे, मोगल, जाट, होळकर हे सर्व 'शिरपून गेले' आणि 'महाल मुलुख कुल पहाडी किल्ले ना लढतां बसले अर्पून !' परशराम म्हणतो, 'तेज हीन अवघ्यांचे झाले, ना आले जननी उदरां। शूरवाशी डाग लागला यास्तव दैवी आल्या मद्रा ॥' विलायत कोणी पाहिली देखील नसतां त्यांची अशी जरब बसली की, 'एक चपराशी चकती पाहून रयत थरथरी बकरी जशी।' 'न्याय नीति बालाहुन बारीक, मुसळाहून ठोसर लइशी ॥' हे इंप्रजी न्यायाचे परशरामी वर्णन फार मार्मिक आहे. 'दहा हत्तींना न ढळणारे काम इंप्रजी अमदानीत एक माणूस हालवूं लागला.' 'कोठे अम्मल, कोठे शह नुसता पदर खाऊन, लाऊन थारा' अशा रीतीने हिंदी सत्ता इंप्रजांनीं व्यापित्यामुळे 'शिंदे होळकर फक्त शिपाई जसे बाहुलें भिंगाला।' अशा दशेस आले. परशरामाप्रमाणेच महाराष्ट्र थक्क होऊन मनांत म्हणूं लागला की, 'तेज हीन अवघ्यांचे झाले शूर शिपाई काही नसतां। तराजूत तोलून काढिल्या पृथ्वीतील अमोल वस्ता ॥' इंप्रजी अमलाखाळी हिंदुस्थानची संपत्ति देशाला सोडून जात चाललेली पाहून परशरामाने भाकित केले की, 'लक्ष्मीका मूळ आठे वाटते, समद्रात जाइल दिसतां !'

अव्वल इंग्रजी अंमलांतील देशस्थितीचें हुबेहूब चित्र परशरामानें रंगविलें आहे. पूर्वी 'रोजगार होता बेबंदीत; ' त्या वेळीं 'धावलें फावलें असेल कांहीं त्या संधीत । तें धनरत्न ठेवा बांधुन तुटव्या चिंधीत ! ' आतां काळ पालटला आहे. ' जे पंचहत्तारी होते आपल्या लावणीत । दालातलवारा ठेविल्या घरच्या गोणीत ' । ' हिंदवणी राजे होते, अवघ्या गोष्टी सोईच्या । वडिलांनीं मिळविली जहागिरी बसल्या ठायींच्या । जमविला पैका जशा बाळुवा नदीच्या । ' आतां ' तप्त ज्याचा हा सूर्य झाला उदित । शक जबरा केवढा ! चळ पडला अवघ्यांच्या बुद्धीत । शहाण्याचें शहाणपण न चाले या संधीत । ज्या नामी नामी वस्ता गंजल्या रहींत । चाल सख्या पाय फुंकून मार्ग नीट शोधित । यापुढें कठिण काळ थोडक्या अवधीत । ' असा परशरामानें इपारा दिला. इंग्रजी अंमलामुळें झालेलें स्थित्यंतर त्यानें यादूनही स्पष्ट वर्णिलें आहे तें आजच्या एखाद्या वर्तमानपत्रांत शोभेल. तो म्हणतो, 'जुने कायदे अगदीं मोडले जधीं पुन झाली इंग्रजी ।' मोठमोठे उमराव धारकरी ज्यांचा चहूंकडे जबर दरारा होता ते 'राब्यापरि पिंजऱ्यांत कोंडिले, मायेणीचा चंदी चारा ।' 'शहाणे पुरखे, अकलवंत, हेवट, म्हातारे बिनकाजी । कवळे कोंब वय तरणे कारभारी त्यावर बहाल खुष मर्जी ॥' 'जिकडे बदली तिकडे जावें कुटुंब कबिला बरोबरी । राजधान्या अगदीं बुडाल्या राजांचे झाले फर्जी । चवरी, अबदागिरी टांगुन ठेविल्या; छत्री आपुण आपली धरी शिरी ।' अशा या अमदानींत 'सावकारी मारवाडणाची घर बुडविल दिवसा दिसता । ती (तीन) टोल्यांचा कागद, त्यावर हजारींचा मरी दस्ता । बरदाराचा लिलांव करून तुहंगांत खाती खस्ता । एक साल सुकळ एक साल दुकळ । x x x जिकडे तिकडे मरी पांगली पावस घाला घाली शिस्ता ।' परशराम म्हणतो की, या राज्यांत वाघ बकरी एकत्र पाणी पितात हे लक्षण बऱ्याचें नव्हे. 'शक न बरा म्हणून वाघ बकरी एके ठायीं पाणी पाजी ।' आज बिकट झालेला अस्पृश्यांचा प्रश्नही त्याला जाणवला होता की, "चहू वर्णांची अवघ्यांनीं एकच केली घांदल । आठरा पगढ महारमांग एक्या पोहऱ्यानें पाणी सेंदळ !"

पेशवाईतील शाहिरांत कलगी तुऱ्याचा वाद होता. गवळी आणि रावळ यांची चुरस नेहमी चाले. 'ज्ञानवल्लीची फत्ते तलवार रेवढी रावळाची।' असे बाळा बहेरुने गावें, तर 'होना गवळ्याचा झाला चुना' असे सगनभाऊने म्हणावें. कलगीतुऱ्याची ही चुरस परशरामाला अनिष्ट वाटे. तो म्हणे 'तुझी आई कलगी ! बाप तुम्हा तुरा ! कां करिशी लटका वाद । कलगी तुऱ्याशी निंदुन गाइल तो मांगाची अवलाद ॥'

'मर्दानी देखणेपणा म्हणजे शिपाईबाणा' हें होनाजीप्रमाणें परशरामा-
नेही वर्णिलें आहे. तसेंच स्त्रीलावण्याचें वर्णन करणाऱ्या त्याच्या कित्येक लावण्या आहेत. 'नाजुक रुपडें दिपडें ठिकडें जिकडे तिकडे असकारा । कन्हा-
डची कां कोल्हापुरची देखण्यांत बाकी तारा ॥' अशा युवतीच्या रूपाचें वर्णन करितांना 'गोरे गाल जसा नरम खवा' 'जशी चमकली नंगी समशेर अलम पाहती भिराभिरा' हें त्याच्या वर्णनाचें वैशिष्ट्य आहे. होनाजीप्रमाणें अंतरंगांत शिरून 'हंसणें, रुसणें हीं प्रीतीचीं लक्षणें' असें विवेचन परश-
रामाला करता येणार नाही. त्याच्या भाषाशैलींत नागरिकांची सफाई नाही, संस्कृत शब्दांची लीला नाही, अलंकारांची कृत्रिम शोभा नाही; परंतु अस्सल मराठीचा जोम, स्वच्छंद भराऱ्या, आणि स्वाभाविक मोहकता हे गुण भरपूर आढळतात. 'टुमदार कुणाची छान । नवती भरजवान पुसा रे आली कुटून ॥ स्वरुपाचे तुटती तारे कडाकड विजवा पडतिल तुटून ॥' ही त्याची लावणी, रामजोशाच्या 'कोण्या ग सुभगाची मदनमंजरी।' ह्या लावणीपेक्षा कांकणभर सरस वाटते. 'गगनांत चांदणी ठळक । मारशी झळक । उभी ग अंगणी । किति नटुन घटून मारशील छनाछन नैनाच्या संगणी ॥ झालों घावाविण घायाळ । झोंबला विखारी व्याळ । जणूं टाहो करी कोयाळ । तूं न कळे घालशी माळ । कोणाला ग उठून ॥' या तुफानी वर्णनापुढें 'सुंदरा मनामधि भरली, जरा नाही ठरली, हवेलित शिरली, मोत्यांचा भाग ॥' हें वर्णन फिकें पडतें. 'कसून तीर गेला उराशी नवळी गवळी जशी नागन । प्राणवज्रभे उभे तुजसाठी प्रभे नभाचें भरलें गगन ॥' असे नायिकेला सांग-
णारा नायक 'भला घोडा अस्सल काबुलचा लालबोर टाकम तुरकी । जडाव

जीनवर स्वार होउनिया शिंदेसाही बाधुन फिरकी । चतुर सुलक्षण बत्तीस लक्षणी दबलत चरीं 'महामुरकी ।' असा विलासिक उमदा शिपाई गडी असला पाहिजे आणि त्याची प्रियकरीण 'कठी बारिक वेताची जशी बोयाटी, देखणी, सरळ सडक । × × × । हास्यबदन जशी मदन पुतळी' ही मराठमोळ्यांतील मोकळ्या वातावरणांत वाढलेली कुलीन कुमारी असली पाहिजे, हें सहज ध्यानांत येतें. पढिक विद्येचे संस्कार न झालेल्या काव्यांत ताजेपणाचा तजेला आणि जोम कसा असतो हें परशराम आणि सगन यांच्या लावण्यांत स्पष्ट दिसून येतें.

पेशवाई बुडाल्यावर प्रभाकराप्रमाणें परशरामालाही ईदूरबडोद्यापर्यंत उदरभरणार्थ भटकावें लागलें; परंतु त्यानें आपल्या कविताबधूची विटंबना केली नाहीं. शृंगाराच्या अश्लील वर्णनांनीं रंगेल यजमानांना खुप करण्याचा गौण मार्ग त्यानें पतकरला नाहीं-गोष्टा झुगारून देणाऱ्या स्वतंत्र महाराष्ट्रांत स्त्रियांविषयीं छबोर आणि कुजट कल्पनांना थारा नाहीं, हें होनात्री बाळा-प्रमाणें परशरामानेही व्यक्त केलें आहे. 'देहकांति कर्दळीचा गाभा प्रभा तिच्या मुखचंद्राची । × × × । महान महाची तपें डाळिलीं एकुलती एक नवशाची । × × × । छडी फुलांची कंबर बारिक पितांबर नेसली । नटल जणुं गगना उवित तूटली ।' अशी 'छेल छबीली नाजुक पुतळी उबर (उम्पर) कांहीं एक वर्षाची ।' पाहून परशरामाच्या मुशाफर नायकाला 'पुसावी कोण्या हवशाची ।' असें वाटेले । परंतु ती परस्त्री आहे असें कळतांच 'ज्याची त्यास लखलाभ असो ! आम्ही मुशाफर अकृत्यारा । आम्हां निर्गुणीं मुखत्यारी । पाहुं बाहुलें जसें भिंतीवर चित्र काढतां चितारी ।' असें म्हणून तो वाटेस लागेल । तारुण्याच्या भरांत वकाम न होण्याचा उपदेश करण्यासाठीं परशराम म्हणतो 'जुने ढोळं नवे तमाशे आम्ही पाहिले फार । सखे गे दे सोडुन वेडेचार ॥ करूं नये तें भल्लेंच करिती नव्या नवतिच्या बळें । उतार बयांत पदरी पडतील फळें । × × × । धनदैल्लत जरि पदरी असली पाण्यावाणी पळे । × × × । विषय हाच बचनाग प्रथम खातां लागे गोड । अर्गिं भिनत्या मोळितसे खेड ।'

उपरोधिक वचनांनीं उपदेश करण्यांत परशराम अनंतकंदीची बरोबरी करू शकणार नाही; परंतु त्या धर्तीच्याही त्याच्या कित्येक लावण्या बऱ्याच वरच्या दर्जाच्या आहेत. 'सोनार शिकका नवा निषाला पंधरा आणे जरी बट्टा ॥' या लावणीत अंगी अवसान किंवा योग्यता नसतां भल-तीच फुशारकी मारणाऱ्या घमेंडखोरांचा-अनेक उदाहरणे देऊन-चांगलाच समाचार घेतला आहे. तो म्हणतो 'हेल्यावर जरी दिली अंबारी मटकन बसेल भारानं । × × × । उदंड झाला ताजा गधडा, वर शोमेल काय जीन ? । भीक मागून पित्र घालशी तर स्वर्गी कॅसा वाजेल घंटा ? ॥' "श्रावणमासीं शिड मातले शोपाघरीं नेऊं लग्न । चैत्रवैशाखांत या म्हणून म्हटलें तिकडेच गेले म्हण ।" हें परशरामानें दिलेलें उदाहरण अंगी कर्तवगारी नसतां परिस्थितीमुळें आलेल्या आँट घटकेच्या वैभवाचा गर्व कसा आपोआप उतरतो, तें फार मार्मिकतेनें निदर्शनास आणितें. शीलहीनाचा गर्व कसा पोकळ असतो त्याविषयी परशराम याच लावणीच्या शेवटीं म्हणतो "अशी-लाचा पोकळ ताठा ! साऱ्या गांवचे ओढोळ मिळून गंगेची करिती घट्टा ! "

'सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति ।' हें तत्त्व 'जराविण जगिं जरब वसेना जर पदरीं तर काय होईल । जर पदरीं जर नसला तर तो नर संसारीं येऊन बैल ॥' या परशरामी लावणीत आलें आहे. 'जर पदरीं तर गंगा यमुना घरीच येउन भेटावी । 'जर पदरीं तर जवराईनें खऱ्यास खोटें करि रेंटून ।' हे अनुभव त्रिकालावाधित आहेत; परशरामाला आले तसे आजही येतात !

परशराम आणि प्रभाकर समकालीन होते. प्रभाकर पेशव्यांच्या दरबारीं मान्यता पावला. परशरामाचें बहुतेक आयुष्य एका गांवांत गेलें. परंतु परशरामाच्या लावण्यांत तत्कालीन समाजाचें चित्र जसें दिसून येतें तसें राजदरबारच्या ढंगांत रंगून गेलेल्या आणि काव्यगुणाच्या जोरावर द्रव्यार्ज-नाच्या पाठीस लागलेल्या इतर पांचही शाहिरांच्या काव्यांत आलेलें नाही. राजे, पेशवे, सरदार यांची मनधरणी करण्यासाठीं इतर शाहिरांनीं इतिहास, प्रेम, शृंगार यांवर कबनें केलीं. परशराम साऱ्या मोळ्या गांवकऱ्यांत राहिला-

त्यांचे आचारविचार, त्यांची रहाणी, आणि त्यांचा जीवनक्रम यांचें वर्णन करून सामान्य जनतेचें रंजन करण्यांतच त्यानें समाधान मानिलें. त्यामुळें त्याच्या कवितेंत पांडित्याचें तेज, कलनेचें वैभव किंवा कलेचा उठाव हे गुण नसले, तरी त्याचें काव्य जिज्ञासेनें वाचण्याची आतुरता वाटते. मराठ्यांच्या मर्दुमकीच्या काळीं छिया देखील बीरांगना बनल्या होत्या याची जाणीव देणारें 'अस्सल जरदी घोडी भिवरयडी वर बसली चांदणी । कान कळाशी फेरफटक्यामधीं कोणी तरी दिली आंदणी ॥' असें घोडीवरून फेर फटका करणाऱ्या स्त्रीचें वर्णन त्या दरबारी शाहिरांच्या काव्यांत मिळत नाहीं. रंगेल यज्ञमानाना मोह घालणाऱ्या नाजूक फुलराण्यांचें वर्णनच त्यांनीं बहुशः केलें आहे. दरबारी कारस्थानांची झळ न लागलेला, शहरक्या चांचल्यांची बाधा न झालेला, रावबाजीच्या अनीतिकर्दमापासून अलिप्त असलेला, खेड्यापाड्यांतील, शेतांमाळांवरील, झोपड्याखोपट्यांमधील, मोकळा, स्वतंत्र, साधाभोळा, दिलदार, बाणेदार, दौशी, उप्रध्या मनाचा खरा मराठा परशरामाच्या लावणीत पाहावयास मिळतो ! तो स्वभावतः रंगेल आहे, त्याला झुकाची आवड आहे, त्याची नीतिमत्ता कांहीशी सैल आहे, त्याच्या रहाणीत गांवढळपणा आहे; परंतु त्याचा धर्माकडे आढा आहे, त्याचा स्वभाव मानी आहे, आचरण सरळ आहे, वर्तन प्रामाणिक आहे, आणि मन उदार आहे असें आढळून येईल.

सगनभाऊ.

जाळावांचुन कड येइना !
 मायेवांचुन कोण रडतं ?
 जखमी माणुस तरफडतं !
 आतां अंत कां पहातां माझा ?
 सांगा हितगुज आवडतं !

—सगन.

महाराष्ट्रांतील हिंदूंप्रमाणेच मुसलमानही मराठेशाहीशी कसे समरस झाले होते, ते सगनभाऊंच्या कवितेवरून दिसून येते. मराठी राज्याच्या आरंभापासून मराठी सैन्यांत मुसलमान सैनिक होते; पानपतच्या लढाईत इब्राहिमखान गारद्याने मराठी राज्यासाठी अखेरपर्यंत लढून प्राण दिला; राणाखान हा मरादजी शिंद्याचा एक आधारस्तंभ होता; तथापि केवळ त्यावरून मुसलमानांना मराठी राज्याविषयी अभिमान वाटत होता असे सिद्ध होणार नाही. कारण निजाम वगैरे मराठी राज्याच्या शत्रूंच्या पदरीं अनक मराठे सरदार असून मराठेशाहीच्या मुळावर उठण्यास त्यांना मुळीच दिक्कत वाटत नव्हती. हिंदु मराठे हिंदु रजपुतांना सतावून सोडीत होते आणि बंगाली हिंदूंच्या मनांतील मराठ्या 'बुरजी' विषयीची तेड अद्याप समूळ गेलेली नाही. परंतु सगनभाऊंसारखा मुसलमान शाहीर मराठेशाहीचे शरराक्रम प्रेमाने गातो; महाराष्ट्रीय संतांच्या भावनांत रंगून जातो; पंढरपूर आणि विठ्ठल यांवरील मराठ्यांची प्रेमवृत्ति आपलीशी करतो; मराठमोठ्याच्या चालीरीति अभिमानाने वाखाणतो; हे पाहिल्यावर मराठेशाहीच्या वेळी महाराष्ट्रांतल्या हिंदु-मुसलमानांच्या अंगी बाणलेली वृत्ति केवळ स्वामिभक्तीची किंता खाल्ल्या मिठास जागण्याची नव्हती—महाराष्ट्रभूमीवर त्यांची निष्ठा होती राष्ट्रीयत्वाची भावना महाराष्ट्रांत संचरली होती, असे वाटू लागते. जगन्नाथरायाने 'दिल्लीश्वरो व जगदीश्वरो वा मनोरथान्प्रयितुं समर्थः।' असे

जे स्वामिमानशून्य उद्गार काढिले त्याचा वचपा “ जन्मा येउनि नामस्मरणी विद्रक्त जागवाल काय ? । सगनभाऊचें कवन रावबाजीला ऐकवाल काय ? ” असा सवाल करून सगन शाहिरानें सव्याज भरून काढला ।

पुणें दरबारासारख्या विद्वानांनीं गजबजलेल्या ब्राह्मण पेशव्यांच्या दरबारांत सगन मुसलमानानें काव्यगुणांत मान्यता मिळविली, ती आजवर टिकून आहे, ही एकच गोष्ट त्याच्या कवित्वाची साक्ष देण्यास पुरेशी आहे. सगनभाऊ जातीनें मुसलमान होता. त्याचा पिढीजाद धंदा शिकल-गारीचा म्हणजे हत्यारें पाजवून त्यांना धार देण्याचा होता. त्याच्या विषयींची माहिती कारच थोडी उपलब्ध आहे, तशीच त्याची बरीच कविताही अप्रसिद्ध आहे. सगनभाऊ इ. स. १७७८ त जन्मला असें भावे म्हणतात, तें रा. यशवंतराव केळकरांना मान्य आहे; परंतु पुण्यांतला रंग व खडर्ग्यांची लढाई या प्रसंगांचीं सर्व शाहिरांनीं वर्णनें केलीं आहेत, असें रा. भावे यांनीं लिहिण्याच्या भरांत ढिलाईचें वर्णन केले आहे, तेवढ्या चुकीसाठीं रा. यशवंतराव, भाव्यांच्या सर्वच विधानांविषयीं शंका प्रदर्शित करून त्रैसुमार टीका करितात तें योग्य नाही. पुण्यांतलं रंग व खडर्ग्यांची लढाई यावर सगनभाऊचें कवन उपलब्ध नाहीं हें खरें; परंतु तशीं कवनें उपलब्ध असतां तर त्याचा जन्मकाल मागे न्यावा लागला असता, हें रा. यशवंतरावांचें अनुमान तर्कशुद्ध नाही. कारण सगनभाऊचा पानपतचा पोवाडा आहे, त्याचा काल बरील दोन्ही प्रसंगांपूर्वीं तीस वर्षांचा आहे. तेवढ्यावरून सगनभाऊ नानासाहेब पेशव्यांच्या काळीं हयात होता असें सिद्ध करूं पाहणें चुकीचें होईल. दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दींत सगनभाऊ प्रसिद्धीस आला. लवकरच त्याची गणना दरबारी शाहिरांत होऊ लागली. होनाजीवाळाचा तो प्रतिस्पर्धी होता असें ‘ सगनभाऊ म्हणे होनाजी बाळा उत्तम गावें गेकें ! ’ ‘ होना गवळ्याचा झाला चुना ! ’ वगैरे त्याच्या लावण्यांत उद्गारांवरून दिसते. परंतु त्याची कविता असे उद्गार काढण्याइतकें दोन त्रैसुमार काव्या-च्या तोडीची नाही.

सगन मूळचा जेजूरीचा, पण त्याचा पुष्कळ काळ पुण्यांत गेला. इ. स. १८१८ त पेशवाई बुडाल्यानंतर त्याला सातान्यास सातारकर महाराजांच्या पदरी आश्रय मिळाला. तेथे त्याने पानपतावरील पोवाडा लिहिला. पेशवाईप्रमाणे सातारकर छत्रपतींच्याही राज्यनाशावर पोवाडे लिहिणे त्याच्या नशीबी आले. सगनभाऊ १८४० नंतर किंवा त्या सुमारास वारला.

सगनभाऊने पानपतचा पोवाडा रचला तो पेशवाई बुडाल्यानंतर म्हणजे पानपतच्या लढाईनंतर सुमारे साठ वर्षांनी लिहिला. शाहिरीचे पोवाडे बहुशः समकालीन प्रसंगावर रचलेले असतात. 'अमुक प्रसंग घडून आल्यानंतर ६०।७० वर्षांनी त्यावर फिरून पोवाडा झाल्याचे एवढे एकटे एकच उदाहरण शाहिरी वाङ्मयांत दृष्टीस पडते,' असे रा. यशवंतराव केळकर म्हणतात. जंगबहादूर नामक मूळ उर्दू पोवाड्याचे हे स्वैर मराठी भाषांतर असल्याचेही त्यांनी नमूद केले आहे. या पोवाड्यांतील वर्णन अनेक ठिकाणी चुकीचे आहे. " भाऊ नाना तलवार धरून । गेले गिलच्यावर चढाई करून ॥ ' या सुरवातीच्या कडव्यातच सदाशिवराव भाऊबरोबर नानासाहेब पेशवेही गेले होते, अशी चुकीची माहिती दडपून दिली आहे. या पोवाड्यावरील रा. यशवंतरावांची सुरवातीची टिप्पणी वाचनीय आहे. 'पोवाडा भाषेच्या दृष्टीने बरा असला तरी ऐतिहासिक माहितीच्या दृष्टीने अगदी अधम प्रतीचा आहे ' हे त्यांचे मत प्राप्त वाटते; तथापि सगनभाऊ महाराष्ट्रांतील हिंदूंच्या भावनांशी कसा तद्रूप बनला होता हे देखील त्या पोवाड्यांत व्यक्त होते. " नाना भाऊ गादीवर शूर जन्मले जैसे अर्जून । × × × । गर्व कौदला फार जैसा लंकापती रावण । होणारासरिखें अक्षर कैसे लिहिलें ब्रह्मयानं ॥ ' हे पौराणिकसंदर्भ सगनभाऊने यथोचित योजले आहेत. अपशकून झाला असताही ' भाऊ ऐकेना कोणाला । दखनची सौभाग्यगळसरी तुटली त्या समयाला ॥ ' ही उपमाही मराठ्या हिंदूंचीच आहे. ' ब्राह्मणराज्य पेशवाई बुडाली असे नाही होणार ! ' असा सगनचा विश्वास आहे. ' होळकराने फितवा केला । ' हा प्रवाद त्यानेही खरा मानिला आहे. या युद्धाला भीष्मयुद्धाची व कर्ण-

‘युद्धाची भारती उपमा सगन देतो व म्हणतो-‘ नवकाळ बांगडी फुटला हाहाकार । दक्षिण बुडाली सती पडल्या महामूर । × × × । सोन्याची जळली भट्टी, उरलें खापर ।’

बाजीरावाची सगनभाऊवर फार मर्जी होती. खडकीच्या लढाईनंतर बाजीरावाला पुणें सोडावें लागलें त्या वेळची पुण्याची दीनबाणी अवस्था सगनभाऊनें वर्णिलेली मागें होनाजीच्या प्रकरणांत दिक्कीच आहे. त्यानंतर पावणेदोन वर्षांनीं सगनभाऊनें केलेला त्यापेक्षाही उत्कृष्ट असा रावबाजी-चरील पोवाडा रा. यशवंतराव केळकरांनीं दिला आहे. “गगन फडकडुन पडलें, पार नाहीं दुःखाला । श्री शैल्य मलिकार्जुना आम्हीं अंतरलों सुखाळा॥” असा त्या पोवाड्याचा प्रारंभ आहे.

‘दुनया बापुडी दिसती, पैसा असून गांठीला, दक्षिणचें सौभाग्यगळसरो कोण्या रोहकाला (जलचराला=इंम्रजाला ?) ।’ ‘लक्षांचें अन्न गेलें राव अंतरले गादीला । एकटे पक्षावाणि उडाले टाकुन मादीला ।’ ‘आग लागली दर्यांत बुडालें जहाज ठीक नाहीं । वनवास आला राजेन्द्राला निजला शेष-शायी । ज्याचें होतें त्यास पारखें काळोखी मुखाला ।’ ‘रोजगार सावकार बंद उदम्यांचीं दुकानें । केंविलवाणे जन आपापल्या दुःखानें । नाहीं निखालस उदीम, अठरा बंद कारखाने । × × × । धड आहेव न, रंडकी न; कैमें केलें भगवंतानें ।’ ‘रयत बिचारी लोल झाली, उपटली पराला ।’ अशी स्थिति तेवढ्या पावणेदोन वर्षांत झाली. तरी इतर क्रियेकांप्रमाणें सगनभाऊलाही विश्वास वाटत होता कीं, ‘घोर होईल परीं हरण; चार दिवस स्वस्थ राहीं !’

छत्रपति प्रतापसिंह महाराजावर सगनचे दोन पोवाडे आहेत. न्यांत प्रतापसिंह पदच्युत झाल्याचें वर्णन आहे. सगन म्हणतो, ‘अवध्या राज्याची हीच गती पुकार झाला सर्वांना । अवघें राज्य करीना लढाई, खंडणी देती बहादुर इंम्रजाला ।’ पेशवाई गेल्यामुळे सगनभाऊनें काढिलेले कळवळ्याचे

उद्गार भाव्यांनी दिले आहेत. ' राजा कुणीकडे प्रजा कुणीकडे काय अशी आण पाखळली । अन्न विसरलों पाणि विसरलों वाळवंटी जशी मासोळी पडली । तयेंच काय हो चहुं भवंत्या कौजा भयाभित झाल्या आभाळांत । जरिपट-क्याचा हत्ती आमुचा रुतला गाळांत ॥ '

मराठी राज्याशी जशी सगनची आत्मभावना झाली होती तशीच मराठी संतांविषयीही होती.

' विद्रल दासी त्याची मी गाइन नामनगा रे । मुक्तेश्वराची ओवी, जनीचा अभंग सुदाकाळ गा रे । ' ' कटीवर कर ठेवुनि उभा । पंढरपुर भीमातिरीं; भजा रे राईच्या वल्लभा । भक्तराज ज्ञानेश्वर, तुकाराम सांवता माळी, चोखामेळा वाट पाही दुर्लभा । माय माउली विद्रल आमुचा त्रैलोक्याचा सुभा । अगाध महिमा निष्कलंक जगद्गुरु । सगनभाऊ म्हणे असो यावी पूर्ण कृपेची प्रभा ॥ ' हे सगनभाऊच्या कवितेतून रा. भाव्यांनी महाराष्ट्र सार-स्वतांत घेतलेले उतारे जरी संतचरित्रकार रा. ज. र. आजगांवकरांच्या नजरेखालून गेले असते तरी सगनभाऊची 'तुरेवाला सगन' अशी हेटाळणी त्यांनी केली नसती असे वाटते. रामायण, महाभारत, व संत कवींची कविता सगनला अवगत होती, आणि हिंदूंचे आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान त्याच्या ठिकाणी मुरले होते, असे त्याच्या कवितेवरून दिसते.

सगनची नायिका आपल्या वल्लभास आठवून म्हणते ' त्या संगें प्रीत घडो असा कधि पावशील पंढरीनाथा । ' प्रीतीची ग्वाही देऊन ती सांगते, ' यामध्ये संशय नाही साक्ष विठाई । '

गीतगोविंदकार जयदेवाच्या स्त्रीने पतिमरणाची लटकवी वार्ता ऐकून प्राण सोडला व अष्टपद्या म्हणून जयदेवाने तिला उठविले, हा पातिव्रत्याचा दृष्टांत सगनने दिला आहे. परदारामिलाषाने रावणाची गत कशी झाली याचा दाखला तो अनेकदा देतो. भारतातील दाखले त्याने पदोपदी दिले आहेत, ' जीर्णत तोंपर्यंत नाही जाणार तुला ठाकुनी ! ' अशा आणा भाका देणाऱ्या

मुशाकर वल्लभाच्या यापांना आपण भाळून गेलें नाहीं असें खुबीनें सुचविणारी नायिका म्हणते, “ एक वचन राहिलें, बसा शेजारीं राव ऐकतां । × × × । कृपा करुनि भगवंतानें मुखपाठ शिकविली गीता । मग कां अर्जुन पुन्हा चालला अभिमन्यूकरितां ? ॥ ” अर्जुन जसा समजून उमजूनही मोहवशा झाला, तशीच माझीही गत आहे. मी उमजून आहे तें “अक्षर धरावें चित्तीं, साजणा । या कलियुगाच्या प्रीती, साजणा । ×××। तुम्ही मुशाकर लोक प्रीत करूं पाहातां कोणत्या रीती । प्रीतीचा हावभाव काय तो सांगा मजप्रती ॥ ”

कुंतीच्या सांगण्यावरून भीमानें इंद्राचा ऐरावत आणल्याचें कथानक एका लावणीत आलें आहे. तशीच हिंदु तत्त्वज्ञानाचीं कित्येक प्रमेये सगननें आपल्या लावण्यांत गुंफिलीं आहेत. ‘ दुपारची सावली, नाहीं धनदौलतिचा भरंवसा ! ’ ‘ मुळमाया सोडून बरळतो, दावितां कड आष्टी । ब्रह्मज्ञान कथून कांहीं उयोत पडेना दृष्टी । ’ असे दृष्टांत सगनभाऊ देतो. यादवी होऊन यादवांचा संहार झाला; किराताच्या बाणानें मर्मभेद होऊन कृष्ण विकळ झाला; ‘ बाण काढा प्राण चालला या समयीं बाचिव आम्हां । ’ अशी त्याला अर्जुनाची काकुळती करणें प्राप्त झालें ! सगन म्हणतो, “ चतुर्भुज नारायण त्याच्या गती अशा; शिव ! शिव ! रामा ! ! काय पाह आमच्या राज्याचा ! ठावें असे लिहिलें कर्मा ! ! ”

प्रभाकराची वाखाणणी करणारे रा. भावे सगनच्या “ लावण्यांत शृंगार फार आहे. कांहीं कांहीं ठिकाणीं तर हा उत्तान शृंगारांत फारच रमतो व याची रचना अगदीं विचकट होते. मग याला कसलीच मर्यादा राहान नाहीं; ” असा अभिप्राय देतात. ‘ सगनभाऊच्या लावण्या भेदक आहेत. ’ हें रा. भाव्याचें वाक्य घेऊन रा. यशवंतराव केळकर भेदक या शब्दाबद्दल ‘ भेदिक ’ (म्हणजे परमार्थपर) हा शब्द भाव्यांच्या माथीं मारून त्यावर निष्कारण टीकेचा खटाटोप करितात. ‘ अज्ञ जनांत सगन-भाऊच्या किंवा त्याहूनही शृंगाररसानें थबथबलेल्या अशा लावण्या म्हणण्याचा परिपाठ आहे व थोर व गंभीर मनाचे पुरुष त्यांचा धिःकारच करितात. ’

हें शाळिग्रामांचें वाक्य उद्धृत करून रा. यशवंतराव अप्रत्यक्षपणें सगन-
भाऊला नादान ठरवितात; परंतु ज्या प्रभाकराला रा. यशवंतराव 'पेशवाई-
तला खराखुरा शाहीरतुरा' म्हणून वाखाणतात त्याच्या अश्लीलपणाच्या
पासंगासही सगनभाऊची उपलब्ध शृंगारिक कविता लागणार नाही. प्रभा-
कराच्या शृंगाराचा भर किळसवाण्या वर्णनांवर आहे, तसा सगनचा नाही.
विलासाच्या बाह्य वर्णनापेक्षा प्रेमाच्या मनोभावनेलाच सगन महत्त्व देतो.
'चतुरसे चतुर मिला ! चांदसे खुला ! एकरपर एक हो गये फिदा !' अशा
प्रेमाचेच तो वर्णन करितो. 'कुंकुं कपाळीं राजस वाळी बांधा केवळ बिन
अरवा । बुचडयामध्ये खोउन मरवा । पेंडें तन्मणि जीवलग गडणी शालू
नेसुन आज हिरवा ।' अशी सगनची नायिका सांगते की, 'सजणाकडे
मोहरा फिरवा । घडिभर जाऊं, दर्शन घेऊं, बोलूं त्यासी बेपरवा । भेट
सुल्याची आज करवा । लई मन मिळलें, नाही कधी टळलें, आण घाला
माझ्या रक्ताची ॥ चंचल मैना बांधुन पैना आले सजनाला भेटाया । चला
उभयतां रंग पाह्या । राजस रूपहें जिविचें ठिकडें, भेटतांच लागन
पायां । आहे मजवर त्याची माया । आड पडद्यानें बहु युक्तीनें मुख
कुर्वाळिन पतिराया ॥' ती म्हणते 'प्रीतीच्या मंत्राची नाही दिधली मातेनें
भुटी । काळें सांघळें स्वरूप माझे राख घेऊनि मुठी । नित्यकाळीं अंगास
लवितें; काय होईल शेवटीं ? ।' तरी मनाचा धडा ती करतेच की, 'होईल
तें होऊ, साजणा । नाही करीत कोणाची आस, साजणा । औषधास वेडा
ऊंस, साजणा । गोड निघे ना रस; कडूपण काढिलें विरळा सुती ।'

प्रियकराचा बेइमानपणा त्याच्या पदरीं घालणारी सगनची नायिका त्याला
लावून म्हणते 'चोरटी पाऊलें ओळखलीं बरी चित्तचोरा ।' परंतु 'कसुन
मारिला बाण, भेदला जाण या जिन्हारीं !' अशी व्याकुळ होऊन 'दो
घटकेचें सुख शेवटीं पडलें मी उघडी !' असें तिला वाटतें. 'प्रीत घरोघर
नाहीं !' असा ती आपल्या प्रियकराला उपदेशही करिते. शेवटीं आपण
त्याला व्यर्थ दोष दिला, असें तिला कळून येतें. तिच्यासारख्या नाजूक सुंदर

झीचा पति बेइमान होणार नाही 'कवळी शेंग चवळिची सेवील कोण गव्हारी?' असा सगनचा सवाल आहे.

'मनांत हसलें ग बाई हसलें । जाणून बुजून कसलें ॥' असें म्हणणारी नायिका देखील जाणते की, 'प्रेमरसाची गोडी । आकाशीं आवा पिकला पाडी ॥'

मराठमोळ्याचा सगनभाऊला फार अभिमान आहे. "नार मऱ्हाठमोळ्याची । काय गोड बोलणें; भुजवर चालणें; मुरवत चौढोळ्यांची !" असें तो वर्णन करितो.

सगनचीं वर्णनें मार्मिक आहेत. 'चंद्राचें चांदणें शितळ कां उष्ण प्राण-पती ? तें सांगा मजप्रती । कल्पना डोळ्यांमधिं खुपती।' या नायिकेच्या प्रस्नावर नायक उत्तरतो 'आपण शितळ असल्यास प्रभा चंद्राची शितळ दिसती । आपण उभयतां उष्ण । कल्पना मनिं वसति ।' त्याच्या उपमाही विशिष्ट आहेत. 'मी नागिन घालिन झडा, तूं एक केवडा ! पाहून सदगुण जीवीं चिखलीं इतला खडा ! मी वावडी तूं एक सडा ! नको माकूं आढा ! झडूं दे इष्कि नौबद वाजिव चौघडा ! मी देहें काटें तूं जिवलग माझा हुडा ! जाईजुई चमेली तूं गेंद भरला पुडा !'

सगनभाऊ हा सिद्धू रावळाचा शिष्य होता. रावळ व गवळी यांची चुरस असल्यामुळे त्यानें होनाजीला लागट असे कित्येक उद्गार काढिले आहेत. तसेंच 'रावळ सिंधु समर्थ माझा । प्रसन्न ज्ञानेश्वर महाराजा ॥' असेंही म्हटलें आहे. तथापि आपसांतील चुरस नसेल तेव्हा इतरांना 'रावळ गवळ्यांची चाल नित्य मुखीं गात जा' असाच लोकांना त्याचा उपदेश असावा ! तथापि रा. भाव्यांनीं 'सिद्धू रावळाचे छंद नित्य मुखीं गात जा ।' असा या कडव्याचा पाठभेद दिल्यामुळे सगनभाऊनें लावणी छंदाचा प्रसार लोकांत करण्याच्या इच्छेमुळे आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या कां होईनात, पण लावण्यांच्या चाली रुढ व्हाव्या म्हणून इतकी सहिष्णुता दाखविली असेलच असें म्हणतां येणार नाही.

हिंदी मराठी मिश्र लावण्या सर्व शाहिरांनीं केल्या आहेत; परंतु "दाद कोई नहीं देता; मैं तो जोगन होऊंगी । राख लावा माझे अंगी ॥" ही

सगनची लावणी 'सगनभाऊके ख्याल हरफ चमके समशेर नंगी ॥' ह्या त्याच्या आत्मप्रौढीचें समर्थन करिते.

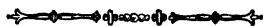
सगनच्या अंगी परशरामाइतकीही विद्वत्ता नव्हती. तरीही अगदीं साध्या मराठी भाषेंतही किती जोम व अर्थ आणतां येतो हें सगनची कविता दाखविते. सगन मूळचा मुसलमान; परंतु मराठी राज्याच्या अमदानींत त्यानेंही मराठेशाही कल्पनांच्या वर्णनानें मराठी काव्यांत बहुमोल भर घातली. रावबाजीनें मराठेशाही रसातळास नेली; परंतु त्याच्या विलासी कारकीर्दीत शाहिरी काव्याला बहर आला. आज देखील गवई गाण्यांत मराठी पदांना मान नाही; विलासी बाजोरावाच्या मनाला ही उणीव फार जाचली. म्हणून त्यानें होनाजी, प्रभाकर, सगन यांना आश्रय देऊन राग-दारीच्या लावण्या तयार करवित्या. परंतु मराठी कवितेला राजाश्रय मानवत नसावा. त्याच्या जोपासनेनें आलेला हा बहर त्याच्या सत्तेबरोबरच अस्तास जाऊन त्यानंतर पाऊणशें वर्षे मराठी काव्याची आबाळ झाली. सगनभाऊ सांगतो कीं,

भर नवतीचा बहर रूताचा पाहा नेत्र भरून ।

नानापरिचीं पुष्पे सुकती सुवास येइना फिरून ॥

शाहिरांच्या काव्याचें समालोचन.

सगनभाळचा पानपतचा पोवाडा खेरीजकरून कोणत्याही शाहिरानें स्वतःच्या आठवणीबाहेरच्या ऐतिहासिक प्रसंगावर पोवाडा किंवा लावणी रचल्याचें आढळत नाहीं. पौराणिक कथांशीं शाहिरांचा जितका परिचय होता, तितकी देखील त्यांना आपल्या हयातीपूर्वीच्या इतिहासाची माहिती असल्याचें त्यांच्या काव्यांत आढळत नाहीं. प्रभाकरानें मात्र एका पोवाड्यांत बाळाजी विश्वनाथापासूनच्या पेशव्यांचें वर्णन फार त्रोटक रीतीनें केलेलें आहे. गतेतिहासाची आठवण अभिमानानें ताजी ठेवण्याची किंवा भविष्यकाळांत दूरवर नजर पोंचविण्याची प्रवृत्ति मराठेशाहीतील फारच थोड्या व्यक्तींच्या ठिकाणीं आढळते. मराठी राज्याच्या आरंभापासून मराठेशाहीवर एकसारखे असे प्रसंग येत गेले कीं, त्यांतून निभावून पुनः पूर्ववत् घडी बसविण्यांत त्या वेळच्या कर्तबगार पुरुषांची सर्व करामत खर्ची पडली. त्यामुळें सुव्यवस्थित कारभाराची मांडणी करून पुढील कार्य आखून देण्यास कार्यकर्त्यां व विचारी पुरुषांस अवसर मिळाला नाहीं. सामान्य जनता याच घडामोडींत निमग्न झालेली होती. सर्वोंना सामान्य अशा परिस्थितींत शाहिरांनाही मागील किंवा पुढील काळाकडे नजर पोंचवितां आली नाहीं, याबद्दल त्यांना फारसा दोष देतां येणार नाहीं. आलेल्या प्रसंगांतून निभावून वाढत्या वैभवाचा उपभोग घेणाऱ्या पेशवाईच्या अमदानांत मराठ्यांना शिवकालीन परिस्थितीचा आणि पराक्रमाचा विसर पडत चालला होता असें दिसतें. शिवकालाहूनही उज्ज्वल आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अत्यंत अभिमानास्पद असा जो संभाजीच्या बंधानंतरचा काळ त्या काळांतील स्वामिभक्त व पराक्रमी वीरांचीं स्तुतिगीतें गाणारा एकही तत्कालीन पोवाडा असूं नये व मराठेशाहीच्या अखेरपर्यंत तसा पोवाडा रचण्यांत येऊं नये, ही गोष्ट मराठ्यांच्या स्वभावांतील एकांगीपणा दाखविणारी आहे. मराठेशाहींत कली माजण्यास व मराठेशाहीचा न्हास होण्यास हाच दोष पुढें बऱ्याच अंशीं कारण झाला. तो दोष शाहिरी काव्यांत ठळकपणें दिसून येतो.

आधुनिक मराठी कवितेवर ईंग्रजी काव्याची पुष्कळच छाया पडलेली आहे. शाहिरांना ईंग्रजीचा गंधही नव्हता. संतकवि आणि पंडित कवि यांच्या कवितेशी त्यांचा चांगलाच परिचय होता. असे असताही शाहिरो काव्याचें आधुनिक कवींच्या कृतीशी जितकें साम्य आहे तितकें संत व पंडित कवींच्या काव्याशी नाही, हा प्रकार आश्चर्य वाटण्यासारखा आहे. संत कवींच्या काव्यांत समकालीन लोकस्थितीचें किंवा लौकिक विषयांचें वर्णन धर्मपर व भक्तिपर वर्णनाच्या अनुषंगानें व गौणत्वानें आलें आहे. त्याच्या उलट आधुनिक कवींप्रमाणें शाहिरांनीं लौकिक विषयांना व समकालीन लोकस्थितींतील व्यवहारांना आपल्या काव्यांत प्रमुखस्थान दिलें आहे. कित्येक संतकवि व पंडितकवि यांप्रमाणें शाहिरांनीं महाकाव्यांचीं भाषांतरें केलीं नाहीत किंवा स्वतंत्र महाकाव्यें रचलीं नाहीत. एखादी लहानशी गोष्ट, एखादा प्रसंग, एखादी मनोभावना किंवा मनोविकाराची छटा घेऊन त्यावर पोवाडा किंवा लहानशी लावणी रचण्याचा शाहिरांचा परिपाठ आहे; त्यावरून आधुनिक काव्याशीं त्यांच्या कवितेचें साम्य दिसतें. अलीकडील कवींच्या कविता वातभर किंवा टीचभर असतात; एखाद्या महाकाव्याचा फुगारा किंवा ढिगारा त्यांच्या कृतींत दिसत नाही; ही आधुनिक कवितेची प्रवृत्ति ईंग्रजीच्या अनुकरणामुळें उत्पन्न झाली, असें म्हणणारांनीं शाहिरी काव्यांत तशीच प्रवृत्ति कां दिसून यावी याचा विचार अवश्य केला पाहिजे. विचार केल्यास कारण समजणें कठीण नाही. संतांनीं ईश्वरभक्तीचा फैलाव करण्यासाठीं आणि धर्मतत्त्वांचा व अध्यात्माचा उपदेश करण्यासाठीं ग्रंथरचना केली. त्याप्रमाणेंच पंडितकवींचा मराठी ग्रंथरचना करण्याचा मुख्य उद्देश, आपल्या अध्ययनाचा व ज्ञानाचा लाभ सामान्य जनतेस करून द्यावा, असा होता. त्या वेळीं ग्रंथांची प्रसिद्धि होण्यासाठीं पद्यमय ग्रंथरचना करणें जरूर होतें म्हणून त्यांनीं पद्यात्मक ग्रंथ लिहिले. त्यामुळें पद्यरचनेंत ज्यांना विशेष महत्त्व आहे, असे शब्दालंकार व अर्थालंकार त्यांच्या ग्रंथांत सहजच आले. कवित्व करावें किंवा कवि म्हणून प्रसिद्धीस यावें, असा संतकवींचा किंवा पंडित कवींचा मुख्य हेतु नव्हता. त्यांच्या काळीं मुद्रणकला असती, ग्रंथ छापून त्याच्या सहस्रावधि प्रती लाखों वाचकांनीं वाचण्याची सोय असती तर ज्ञानेश्वरी व यथार्थदीपिका यांच्यासारख्या ओवीबद्ध ग्रंथांच्या

ऐवजी टिळकांच्या गीतारहस्यासारख्या गद्य टीका ज्ञानेश्वरानें व वामनानें लिहून छापल्या असल्या. तुकारामाचे किंवा नामदेवाचे अभंग न्या. रानढ्यांच्या किंवा डॉ. भांडारकरांच्या धर्मपर प्रवचनांसारख्या गद्य स्वरूपांत दिसले असते; व रामायणाचीं एकनाथी व मोरोपंती गद्य भाषांतरे झाल्यामुळे चिपळूणकर मंडळीचा खटाटोप वांचला असता. परंतु शाहिरी पोवाडे किंवा लावण्या आहेत तशाच प्रकारच्या पद्यस्वरूपांत दिसल्या असल्या; कारण कविता करणें हाच शाहिरांचा पेशा होता; आधुनिक कवींप्रमाणें कवित्वगुणांत प्रसिद्धास येण्याची त्यांची मनीषा होती. तत्त्वोपदेश किंवा प्रवचन कितीही लांबलें तरी चालतें; तत्वाच्या स्पष्टीकरणासाठीं पुनः पुनः त्याच गोष्टी निरनिराळ्या तऱ्हेनें सांगणे आवश्यक होतें. तसेंच कथानकाचें सूत्र, आणि त्यांतील वर्णनें व प्रसंग लांबल्यानें रसहानि होत नाही. परंतु कल्पनेच्या स्फूर्तीवरच ज्या भावनाप्रधान काव्याची भिस्त असते त्यांतील कल्पना लांबवर ताणतां येत नाही. त्यामुळे शाहिरांच्या लावण्या किंवा आधुनिक कवींच्या कविता चुटकेवजा त्रोटक पद्यांच्या स्वरूपांत असलेल्या दिसून येतात.

शाहिरी कवितेंत गणवृत्तांचा उपयोग केल्याचें उदाहरण कोठेंही आढळत नाही. मनांतील विचार सांगण्यास अडचण पडणार नाही अशा चालींचा उपयोग शाहिरांनीं केलेला आहे. तथापि न्हस्वदीर्घांच्या किंवा इतर व्याकरणोक्त नियमांचें फारसें उल्लंघन त्यांच्याकडून झालेलें नाही. म्हणून सर्वच शाहिरांनीं व्याकरणाचा अभ्यास केला होता असें म्हणतां येणार नाही. मराठी भाषा बोलतांना जे उच्चार, आरोह व अवरोह सहाजिकपणें होतात, आणि जे प्रयोग प्रचारांत असतात ते पद्यरचना करतेंवेळीं सहसा बदलूं नयेत यासाठीं मात्र त्यांनीं बरीच काळजी घेतलेली दिसते.

आधुनिक मराठी कवितेंत गूढवादाचा किंवा अज्ञेयवादाचा (mysticism) जो एक प्रकार आहे तो शाहिरी काव्यांत आढळत नाही. परशरामाच्या कित्येक लावण्यांत अध्यात्मिक कोड्यांसारखी जी थोडीशी रचना आहे ती य गूढवादाशीं काहींशीं सदृश आहे, असें म्हणतां येईल; परंतु हा कोड्याचा प्रकार वेदकाळाइतका जुना आहे. अशीं कित्येक कोडीं वेदांत आढळतात, भागतांत आहेत, व संतकवींच्या काव्यांत आहेत. गोंधळ्यांच्या कवनांतही अशीं कोडीं असतात. रामदासांचें एक डफगाणें प्रसिद्ध आहे त्यांतील कूटप्रश्न अगः

पोरकटपणाचे, पण कोणालाही निरुत्तर करणारे आहेत. कोड्यांचा वितंडवाद चालणाऱ्या गोंधळ्यांना ताळ्यावर आणण्यासाठी ते डफगाणे रचल्याची एक आख्यायिकाही आहे. कोडीं घालणे व सोडविणे हा जसा पोरांचा खेळ आहे, तसाच गूढवाद हा विद्वानांचा एक करमणुकीचा प्रकार बनला आहे. 'क्षपूर्णा', 'हरवलें श्रेय' वगैरे केशवसुतांच्या हृदयंगम कवितांचे अनुकरण भलतीकडेच वहावत चालले असून डॉ. टागोर यांच्या गीतांजलीस मिळालेले नोबेल प्राईझ पाहून कित्येक आधुनिक कवींची प्रतिभा बहकल्यासारखी दिसते. नाथांच्या बरीं 'बळचणीचे पाणी आढयाला गेलें' होते; त्यांचे अनुकरण करण्याची बुद्धि शाहीरी काव्यामृताला झाली नाही हे मोठे भाग्यच म्हटले पाहिजे !

इंग्रजी कवितेच्या परिचयाने आधुनिक मराठी कवींच्या काव्याला जें रूप आले, असा प्रवाद आहे, ते रूप शाहीरांच्या कवितेत पाहिले म्हणजे हा प्रवाद खरा धरून चालता येणार नाही, असे अनुमान करणे प्राप्त होते. 'मुरली' हा विषय अनेक अर्वाचीन कवींना आवडोचा झाला आहे. प्रभाकराने त्याच विषयावर तीन लावण्या लिहिल्या; त्यांतील एक लावणी कोणत्याही आधुनिक कवीच्या 'मुरली'शी अतिशय सदृश दिसते. प्रभाकर, परशुराम आणि होनाजी या तिघांच्याही लावण्यांचा 'अरुणोदय' हा विषय कित्येक अर्वाचीन कवींना प्रिय झाला. प्रेम, काव्य, सौंदर्य वगैरे आधुनिक कवींना आवडणारे विषय शाहीरकवींनीं मनमुराद गायिले. यावरून या विषयांची आवड आमच्याकडे केवळ इंग्रजी काव्याच्या अनुकरणाने किंवा परिचयाने उत्पन्न झाली, हे मत चुकीचे ठरते. गणेशस्तवन, देवादिकांवरील लावण्या, वेदांतोपदेश, वैराग्योपदेश वगैरे विषय उपाप्रमाणे शाहीरकवींचा जुन्या संतकवींशी संबंध जडवितात त्याप्रमाणेच त्यांच्या लावण्यांचे लौकिक विषय त्यांचे नाते अर्वाचीन मराठी कवीपर्यंत आणून पोचवितात.

एकाच विषयाचा विचार करतांना सारखे शब्द व कल्पना शाहीरकवि आणि अर्वाचीन कवि यांच्या काव्यांत आढळतात. कन्येचा विक्रय करून तिला वृद्ध वरास देणाऱ्या बापाचा निषेध 'जळो जळो बापमाय । जो कन्येचे धन खाय ।' ही लावणी रचणारा दामू नागू 'वृद्ध त्रिनेत्रा कन्या कसी दिधली दक्षा ?' असा प्रश्न करतो तीच कल्पना देवलाच्या 'शारदा' नाटकांत 'हिमनग जो पाषाणहृदय तो प्रसवे गौरीला' या पदांत येते. शारदा नाटकाच्या

नांदीत, व 'झाला सांग विवाह शंभु मग ये कैलासि गौरीसवें' या मंगलाष्टकांत शिवगौरीच्या विषमविवाहाची तीच कल्पना निराळ्या रीतीनें व्यक्त होते.

आधुनिक कवींवर शाहिरी काव्याची छाप पडलेली आहे; परंतु शाहीर कवींनी इंग्रजीशीं सदृश असलेल्या काव्यरचनेचा प्रकार केवळ स्वतःच्या कल्पनेनें निर्माण केला. इंग्रजीच्या अनुकरणाचा वास येतो म्हणून आधुनिक मराठी काव्य तुच्छ मानणारांनी ही गोष्ट दृष्टीआड करितां नये. मुसलमानी सत्तेचें दहपण दूर होऊन, धर्मनाशाच्या भयापासून मुक्त होतांच मराठी काव्याला जें बळण लागलें त्याचाच पुढें विकस झालेला आधुनिक मराठी कवितेंत दिसून येतो. परशुराम, प्रभाकर आणि सगन हे पेशवाईच्या अखेरीचे शाहीर इ. स. १८४० च्या आगोमागे दिवंगत झाले. त्यापूर्वीं सुमारे वीस वर्षे इंग्रजी अंमल सुरू झाला. अव्वल इंग्रजीत शाहिरी काव्याला मान राहिला नाही. संस्कृत विद्याला पेशवाईच्या काळाहूनही कांदोस जास्त महत्त्व चढलें. त्यामुळें शाहिरी कविता मागे पडली. परशुराम तात्या गोडबोले, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, डॉ. कीर्तिकर, हेम, महाजनी, मोगरे, वगैरे इंग्रजी अंमलाच्या पहिल्या काळांत झालेल्या कवींवर संस्कृत काव्याची व वामनमोगेपंतादि पंडित कवींची छाप पडलेली आढळते. महादेव मोरेश्वर कुटे यांनी या पंडितगिरीच्या पकडीतून सुटण्याचा कांही यत्न केला; परंतु त्यांस यश आलें नाहीं. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस कृष्णाजी केशव दामले ऊर्फ 'केशवसुत' यांनी अर्वाचीन काव्याची प्राणप्रतिष्ठा केली. रे. नारायण वामन टिळक, अ. गि. गडकरी यांनी केशवसुतांची परंपरा पुढें चालविली.

गडकऱ्यांची कविता कितीही सदोष असली तरी त्यांनी अर्वाचीन मराठी कवितेंत केशवसुतांनीं गुंफिलेला शाहिरी काव्याचा सूक्ष्म धागा बळकट करून आधुनिक मराठी काव्याची शाहिरांच्या गीताशीं असलेली गांठ पक्की केली. केशवसुतांच्या काव्यांत मराठाशाहीतला "महादेव ! हरहर ! ममराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती" कानीं घुमतांच "निजलेल्या जागृति आली, हो ताजें जें थकलेलें !" अशी सत्यता गडकऱ्यांनीं पटविली. आधुनिक मराठी काव्याचा उगम इंग्रजी वाङ्मयापासून नाहीं. ज्ञानेश्वरांच्या काळापासून चालत आलेल्या मराठी कवितेचा तो परिपाक आहे. संतकवि आणि पंडितकवि यांच्या कवितेशीं आधुनिक काव्याला जोडणाऱ्या दुव्याप्रमाणें शाहिरी कवितेचें कार्य आहे.

समारोप.

आज उपलब्ध असलेल्या मराठी वाङ्मयाचा आरंभ सामान्यतः ज्ञानेश्वरांपासून होतो. ज्ञानेश्वरांची रचना धार्मिक वाङ्मयाची आहे. त्यापूर्वीचे महानुभाव पंथाचे ग्रंथ आढळतात. तेही त्या पंथाचे धर्मपर ग्रंथ आहेत. त्या ग्रंथांतील व ज्ञानेश्वरीतील भाषेची रचना पाहतां मराठी भाषेत त्या काळी केवळ धार्मिक ग्रंथांचीच रचना झाली असेल असे वाटत नाही. संस्कृत कवींची नाटके, मेघदूतासारखी काव्ये, कथासरित्सागरातील गोष्टी, यांचा भीष्मांतरें करून किंवा तसे स्वतंत्र वाङ्मय स्वभाषेत रचून सामान्य जनतेचे मनोरंजन करणारे ग्रंथकार त्या काळांत झाले नसतील किंवा तशा वाङ्मयाची आवड नसण्यासारखी लोकांची मनोरचना असेल असे वाटत नाही; परंतु ज्ञानेश्वरांनंतर महाराष्ट्रांत मुसलमानी सत्ता झाली. तीनशें वर्षांचा काळ धामधुमीचा गेला. त्या काळांत कांहीं धार्मिक वाङ्मयाखेरीज इतर प्रकारच्या वाङ्मयाचे रक्षण झाले नसावे. ब्राह्मणांखेरीज इतर वर्ग साक्षर नव्हते. हिंदू धर्म कायम ठेवल्यानेच ब्राह्मणांची श्रेष्ठता टिकावयाची होती. त्यामुळे धर्मनिष्ठ अशा हिंदूंची धर्मनिष्ठा कायम ठेवण्यासाठीच साक्षर ब्राह्मणवर्गाला सर्व प्रयत्न करावे लागले. त्यामुळे धार्मिक वाङ्मयाचा तेवढा बचाव होऊन इतर प्रकारचे वाङ्मय नष्ट झाले असावे. मुसलमानांनी अंमलांत जे ब्राह्मणेतर विचारी पुरुष झाले त्यांनीही धर्मरक्षणाकडेच सर्व लक्ष दिले. त्यामुळे धर्मपर मराठी वाङ्मयांतच भर पडत गेली. धर्मपर वाङ्मयाशिवाय इतर प्रकारच्या मराठी वाङ्मयाचा नाश झाला असल्याचे दुसरेही एक कारण संभवते. एकनाथांच्या वेळेपर्यंत व त्यानंतरही विद्वान ब्राह्मणवर्गांत संस्कृत भाषेला अतिशय मान असून मराठी भाषा हीन दर्जाची समजली जात असे. त्यामुळे मराठी भाषेत रचना झाली असली, तरी ती पुस्तकरूपाने लिहून ठेवण्याचे काम फारच थोड्या प्रमाणांत होत असावे. ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथाच्या प्रती दुर्मिळ झाल्या होत्या. त्यांचा जीर्णोद्धार व संशोधन एकनाथांना करावे लागले.

